

ISSN:2518-5039

تحقیقی مجلہ

پارکھ چھماہی
لاہور

مسلل شماره نمبر 1

شعبہ پنجابی
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
2016

سرپرست اعلیٰ:	پروفیسر ڈاکٹر عظمیٰ قریشی (وائس چانسلر لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور)
مدیر:	ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
معاون مدیر:	ڈاکٹر شمینہ بتول
نائب مدیر:	ڈاکٹر عائشہ رحمان
اسٹنٹ مدیر:	ڈاکٹر حنا خان، صائمہ بتول
ماہر تحقیق:	پروفیسر ڈاکٹر شگفتہ ناز (ڈائریکٹر ریسرچ لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور)
نمائندہ ریسرچ سکالر:	صائمہ منیر، الماس طاہرہ
مجلس ادارت:	ایڈیٹوریل بورڈ:
	پروفیسر فریحہ باسط ڈائریکٹر (لسان و ثقافت)، پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ (ریٹائرڈ)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن، پروفیسر ڈاکٹر خالدہ تسنیم، پروفیسر ڈاکٹر جمیل احمد پال، ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد، ڈاکٹر محمد منیر (سرگودھا)، سونیا اللہ رکھا، مریم سرفراز ڈاکٹر جسوند سنگھ (پرووائس چانسلر پیالہ)، پروفیسر ڈاکٹر دھنونت کور (ڈائریکٹر لسانیات پیالہ)، پروفیسر ڈاکٹر دھرم سنگھ (امرتر) ریٹائرڈ،
مجلس مشاورت:	ایڈوائزری بورڈ:
	ڈاکٹر ثریا احمد، ڈاکٹر نسیرین مختار، ڈاکٹر عابدہ حسن
	ڈاکٹر شہباز ملک (پروفیسر آف امریطس)، پروفیسر ڈاکٹر شاہد محمود کاشمیری، پروفیسر ڈاکٹر ناہید شاہد، ڈاکٹر فاخرہ اعجاز، ڈاکٹر نوید شہزاد، ڈاکٹر صغریٰ صدف (ڈائریکٹر پلاک) پروین ملک (پنجابی ادبی بورڈ)، پروفیسر ڈاکٹر ناشر نقوی (پیالہ)، عجائب سنگھ چٹھہ (چیئرمین انٹرنیشنل پنجابی کانفرنس کینیڈا)، کنول جیت کور (کینیڈا)
پتہ:	شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔ فون نمبر: +92-334-4050347، 042-99203806-297
	parakhjournal@gmail.com
شمارے داخل:	250/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

نوٹ: پارکھ کوچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ پارکھ دانشق ہونا ضروری نہیں۔

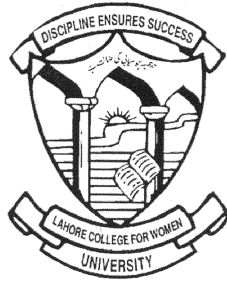
پارکھ

شمارہ نمبر 1

جنوری۔ جون 2016ء

جلد 1

مسلسل شمارہ نمبر 1

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر عظمیٰ قریشی

مدیر

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2016ء

مقالہ نگار حضرات لئی

- 1- تحقیقی مجلہ پارکھ وچ اجیہے تحقیقی مقالے چھاپے جان دے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات پارکھ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیتی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت پارکھ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہو رر سالیے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار لئی مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 300 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- پارکھ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے پارکھ وچ شامل کیتے جان دے نیں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تو اتر نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری دا ناں، کتاب دا ناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مجلہ پارکھ۔ شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: parakhjournal@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مدد دے واسطے فریاد اے مظلوم امت دی
نہ جاوَن ظالماں دے ظلم جھلے یا رسول اللہ
رتوں وی قاسمی کردار دی کوئی واج نہیں آؤندی
نہیں ہر پاسے توں قذاقاں دے ہلے یا رسول اللہ
قیادت دے قصوروں قافلے گمراہ ہو گئے نہیں
نہ ہن ہنجو نہ ہلے جان ٹھلے یا رسول اللہ
قبیلے ، قوم ، قوماں فیر توں ملت بنا دیوہ
اسیں ہر تھاں تے رہ گئے ہو کے کَلّے یا رسول اللہ
(ڈاکٹر محمد یونس احقر)

انتساب

مہان محققہ، نقاد تے استاد ڈاکٹر ثریا احمد دے ناں جنہاں
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی وچ شعبہ پنجابی دی نیہہ
رکھ کے پنجابی زبان دی اساری نوں اپنی رت دا پانی دتا

فہرست

☆	اداریہ	مدیر	7
	شاہ کبھی مقالے		
1	پنجابی گیتاں راہیں پنجاب دے آنکھی سورے	ڈاکٹر نوید شہزاد	8
2	”حق نامہ“ قاضی محمد امین (قلمی نسخہ) تحقیقی و پروا	ڈاکٹر ناصر رانا	30
3	صوفی طالب حسین دے کلام دیاں فکری پرتاں	ڈاکٹر محمد ریاض شاہد	38
4	کلاسیکی شاعری وچ آپ بیتی دی جھلک	ڈاکٹر عباد حسین	44
5	پنجابی قصہ کاری تے دمودور	ڈاکٹر محمد منیر	52
6	حافظ برخوردار دے قصہ مرزا صاحبان دی ہنر اساری	ڈاکٹر شمیمہ بتول	58
7	جدید پنجابی نعت وچ ختم نبوت تے ناموس رسالت دا پرچار	ڈاکٹر عائشہ رحمان	70
8	قیام پاکستان توں پہلاں دی پنجابی نظم	ڈاکٹر حنا خان	78
	گورکھی مقالہ		
1	ਪੰਜਾਬੀ ਛਾਰਸੀ ਲਿਸਾਨੀ ਰਾਬਤੇ	ڈاکٹر جمیل احمد پال	3

قارئین کرام!

مجلہ ”پارکھ“ شعبہ پنجابی لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور دا پہلا تحقیقی مجلہ اے۔ مجلہ ”پارکھ“ لمی جیہڑے تحقیقی مقالے ایڈیٹرنوں موصول ہوندے نیں اوہناں نوں دو ماہراں اک پاکستان وچوں تے دو جا بیرون ملک ماہر کولوں جانچ پرکھ (Blind Review) توں بعد پارکھ دا حصہ بنایا جاندا اے۔ تاکہ پنجابی کھوج پرکھ وچ نہ صرف مضبوط معیار قائم ہوئے سگوں ایہہ معیار برقرار وی رہے۔ پہلی جلد دے پہلے شمارے وچ سرکڈھویں مقالہ نگاراں، محققاں تے کھوجکاراں دے مقالے شامل کیتے گئے نیں۔ مجلے وچ شامل مقالیاں نوں دو حصیاں وچ ونڈیا گیا اے۔ پہلا حصہ شاہ مکھی وچ لکھے گئے تحقیقی مقالیاں تے مبنی اے جد کے دو جے حصے وچ گورکھی لپی وچ لکھے مقالے پیش کیتے جاوون گے۔ جہاں وچ ڈاکٹر نوید شہزاد دا تحقیقی مقالہ ”پنجابی گیتاں راہیں پنجاب دے اکھی سورے“ پنجابی ثقافتی ادب وچ اک انملا تے نگھر وادھا اے جہدے وچ اوہناں لوک گیتاں راہیں پنجاب دے سورمیاں نوں اگھیڑے کے منظر عام تے لیا نندا اے۔ ڈاکٹر ناصر رانا دا مقالہ جیہڑا اک ہتھ لکھت ”حقہ نامہ“ بارے قابل قدر تحقیق اے۔ بمعہ قاضی محمد امین دے ایس قلمی نسخے دے عکس نال موجود اے۔ ڈاکٹر محمد ریاض شاہد شعبہ پنجابی دے ریٹائرڈ استاد نیں جہاں کلاسیکی ادب توں اڈبال ادب تے وی کم کیتا اے۔ اوہناں اپنے مقالے بعنوان ”صوفی طالب حسین طالب دے کلام دیاں فکری پرتاں“ اگھیڑیاں نیں جس راہیں ویلے دی دھدل وچ لکی اک مہان ہستی پنجابی ادب دے باغیچے وچ اپنا دکھ دکھائے گی۔ ڈاکٹر عباد حسین اپنے شعری قد کاٹھ پاروں سرکڈھویں شاعر تے بہترین نقاد وی نیں۔ گورنمنٹ اسلامیہ کالج ریلوے روڈ وچ صدر شعبہ پنجابی نیں۔ اوہناں دا مقالہ پنجابی زبان تے ادب وچ نویکلا تحقیقی مقالہ اے۔ ”اوہناں کلاسیکی شاعری وچ آپ بیتی دی جھلک“ دی نشاندہی کیتی اے۔ ڈاکٹر شمینہ بتول دالیکھ ”قصہ مرزا صاحبان از حافظ برخوردار دی بنتر اساری“ وی شامل کیتا گیا اے۔ ڈاکٹر عائشہ رحمن دا تعلق وی شعبہ پنجابی لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی نال اے ایہناں دا تحقیقی مقالہ ”جدید پنجابی نعت وچ ختم نبوت تے ناموس رسالت دا پرچار“ اے۔ مقالے نوں نعتیہ شعراں نال نہ صرف مزین کیتا گیا اے سگوں مدلل تے مستند حوالیاں نال آراستہ وی کیتا گیا۔ شاہ مکھی لپی دا آخری مقالہ ڈاکٹر حنا خان دا اے جہد اے عنوان ”قیام پاکستان توں پہلاں دی پنجابی نظم“ اے۔ ایہہ اک تنقیدی مقالہ اے جہدے راہیں 1947ء توں بعد دی جدید نظم تے اوہدے پکھاں نوں اگھیڑیا گیا اے۔ مجلے دا دو جا حصہ گورکھی لپی وچ اے جہدے لمی صرف اکو مقالہ موصول ہو یا جیہڑا پروفیسر ڈاکٹر جمیل احمد پال دی لکھت اے۔ ڈاکٹر جمیل احمد پال بارے صرف ایٹا ای آکھیا جاسکدا اے کہ اوہناں اپنی ساری حیاتی پنجابی زبان تے ادب دے نام کیتی ہوئی اے۔

9 مقالیاں دے رنگارنگ پھلاں والا ایہہ نکا جیہا بوٹا پنجابیاں دے باغیچے دی زینت اے۔ دُعا اے کہ ایہہ چھیتی اک سنگھنے تے پھل دار رکھدا روپ وٹا کے پنجابی علمی ادبی دنیا دے افق داروئن تارا بن جائے (آمین)

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan-Jun 2016, pp08-29

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2016ء، مسلسل شمارہ 1

☆ ڈاکٹر نوید شہزاد

پنجابی گیتاں راہیں پنجاب دے آنکھی سورے

Abstract

This article sheds light on the efforts of freedom fighters of the Punjab who resisted against the loot and plunder of the innadors. The Punjabi folk songs are replete with praises which portray them as National Heroes. The article focuses the issue of nativity and natives in the occupied Punjab with special reference to the British Rule through oral history of the Punjab.

دیس پنجاب دی دھرتی ٹڈھ قدیموں ای واہرواں دے حملے سہندی آئی اے۔ آنکھی پنجابی سورے اپنی ماں دھرتی دی لچ پالن لئی سینے تان کے دھاڑویاں اگے کھلو جان دے سن۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری لکھدے نیں:

”تاریخ دسدی اے پئی دراوڑ، آریہ، یونانی، سفید ہن، محمد بن قاسم، غزنوی، غوری، قطب الدین ایبک، مغل، نادر شاہ درانی تے احمد شاہ ابدالی پنجاب راہیں ہندوستان وچ داخل ہوئے۔ ایہناں نال سبھ توں پہلاں پنجابیاں نے ٹکڑی تے ایہناں داز ورتوڑیا۔ ایہناں دے نت دیہاڑے ہلیاں تے جنگاں پاروں پنجاب دے وسینک اپنے پتراں نوں جمدیاں ہی اک ہتھ ہل تے دو جے ہتھ تلوار پھڑا دیندے سن۔ ایہو وجہ اے پئی جنے جیلے گھبرو، چوڑیاں ہکاں والے بہادر تے سورے پنجاب دی دھرتی دی لکھ وچوں جے نیں کسے ہور علاقے وچ پیدا نہیں ہوئے۔ تاریخ دے ورقیاں اتے اوہناں سورمیاں دی بہادری دے کارنامے سنہری حرفاں وچ لکھے ملدے نیں۔“ (1)

پنجاب دا چپا چپا دھرتی ماں دے ایہناں آنکھی پتراں دی رت نال اج وی مہک رہیا اے تے اج وی دیس پنجاب دا آنکھی گھبرو اپنی دھرتی ماں دا سر کجی کھلوتا اے، کیوں جے آنکھی پتراں دی اکھ دا قصہ اوہناں دے اپنے مونہوں اج اے:

”اسیں گھبر وپت پنجاب دے ساڈے شیراں ورگے ناں
اسیں جے بے غیرت ہوویئے ساڈے ددھ نہ بخشے ماں

جس موت کولوں جگ سہمدا اوہ ساڈی معشوق

سانوں نین نشیلے جا پدے تیری دونالی بندوق

اوہ دھرتی سونا گلے ساڈے بل وگدے جس تھاں“ (2)

غلامی بھانویں کسے بندے دی یا کسے قوم دی ہووے اوہنوں کوئی وی دلوں نہیں قبولدا۔ ہاں ایہ ممکن اے پی ملیجیاں تو ماں وچوں اک

وکھری گل اے کہ کجھ بے وس لوک اپنے جتے غلامی دے حوالے کر دیوں تے کجھ:

”باغی اپنے لہونال دھوندے، داغ غلامی دے“ (3)

سوائے اک ادھ دے گھٹ ودھ پنجاب دے سارے آنکھی سورمیاں دا عہد انگریز راج بن دا اے۔ انگریز، مغلیہ راج نوں مکا کے ایسٹ انڈیا

کمپنی راہیں برصغیر پاک و ہند اتے قابض ہو یا سرفراز قاضی موجب:

”ایسٹ انڈیا کمپنی انگریز دی تجارتی کمپنی سی جیہنے ہولی ہولی ہندوستان تے اپنی تہذیب تے حکومت دے پنچے

ڈونگھے گڈ لئے۔ سراج الدولہ دے قتل نے بنگال وچ انگریزاں نوں مضبوط بنا دتا۔ نظام الملک دی موت نے

نادر شاہ لئی ای نہیں بلکہ انگریزاں لئی وی ہندوستان دے دروازے کھول دتے۔۔۔ ہولی ہولی ایہ تجارتی کمپنی

1857ء وچ ملک دی حکمران بن گئی تے 1958ء وچ ایہ حکومت برطانیہ دے تاج دے ماتحت ہو گئی“۔ (4)

انگریز راج آیا تاں پنجاب وچ وی آزادی دی جنگ لڑی گئی کیوں ہے:

”اس خطے دے مسلمان حریت پسند انگریز نوں کافر سمجھدے سن ظالم سمجھدے سن تے اس کر کے 1857ء دی

جنگ آزادی دے دوران انگریز نوں بھرتی تے سامان جنگ (گھوڑے وغیرہ) دین توں انکاری سن“۔ (5)

آنکھی سورمیاں دی ایہ لڑائی نہ تے کوئی سوچیا سمجھیا منصوبہ سی تے نہ ای ایہ اقتدار یا مفادات دی جنگ سی بلکہ ایہ اوس ماحول دی جمی جائی راند سی

جس وچ پولیس بندیاں نوں جنگلی جنوراں وانگر چیر پھاڑ رہی سی۔ ہندوینیے پنڈ پنڈ تے گراں گراں دوکانداریاں چکا کے بہہ گئے سن۔ جاگیرداراں دے

لاڈلے چھوکرے کساناں دیاں عزتاں نال کھیڈ رہے سن، وڈیرے سرکار دی چھتر چھانویں غریبیاں دا حق کھاون تے تلے ہوئے سن۔ ہورتے ہور جدوں

انکھاں والیاں ایہ تکیا پئی گورے اوہناں دی ماں دھرتی دیاں ونڈیاں پاپا غداراں نوں بخشی جا رہے نیں تے فیراہی ہوندا سی پئی بانہواں والے وڈ مارتے اتر

آؤندے سن۔ گوریاں اک ہور چال چلی تے ایہناں آنکھی پُتر تے دھرتی ماں دے گہنیاں نوں ”ڈاکو“ داناں دتا حالاں جے ایہ تے امن دے راکھے

سن:

”اسیں پتر پنجاب دے آنکھی، تے راکھے امنناں دے“ (6)

انج تے سردار غلام حیدر راہیں (جیہداں کرگاناں وچ نہیں ملدا) ورگے کئی آنکھی سورمے پتر نیں جیہناں اپنی جان تلی تے دھر کے اپنی دھرتی دی

راکھی کیتی پراتھے اسیں صرف اوہناں بارے گل کراں گے جیہناں داڈ کرگاناں وچ آیا اے۔ آؤ ایہناں دے وکھو کھ مہاندے تکرے ہاں۔

احمد خاں کھرل:

رائے احمد خاں کھرل دھرتی ماں دارا کھاتے آنکھی سورمے 1857ء دی جنگ آزادی ویلے پنجاب دے ضلع ساہیوال (مٹنگری) اندر اس شیر

پتر نے گوگیرہ شہر دی جیل بھن کے قیدیاں نوں چھڑ والیا سی۔ اسٹنٹ کمشنر برکلے دا ایہ ڈھنگ سی کہ اوہ پنجاب دے سورمیاں توں اوہناں دیاں گھوڑیاں

زبردستی لیند اسی پر اوہنوں کیہ پیتہ کہ ایہ اپنیاں جاناں تاں دے سکدے نیں پر گھوڑیاں نہیں۔ ایہ تے اوہناں دے اوکھے سوکھے ویلے دیاں ججن سن، ایہناں نال اوہناں دیاں آناں شانناں سن۔ انگریز برکلی نے رائے احمد خاں کھرل نوں تھیرا ڈرایا دھمکا پرا احمد خاں کھرل بھلا دھمکیاں توں ڈرن والا سی۔ شیر دے جیرے والے کھرل نے آکھیا:

”راٹھاں دا پیتہ لگ جاسیا، انگریز برکلیا،

جس ویلے نکلے وچ میدان

خان احمد راوی والے راٹھاں نوں آکھے،

اپنے اگے انگریز مارن کم آسان“ (7)

رائے احمد خاں کھرل نے انگریزاں نال متھالائی رکھیا۔ جدوں تک اوہدے بت وچ ساہ رہے او دوں تک گورے سکھ دا ساہ نہ لے سکے۔ انج

انکھی پتر امر ہو گیا، اپنی دھرتی ماں دی آن توں جان وار گیا تے نال نال چاہیواناں نوں جھورے وی دے گیا:

’احمد خاں شہید ہو یا، خلقت نوں تلیوں لگی چوٹیوں نکلی اے مار بھڑکارے

فقیر آہندا اے، میں اوہنوں انکھی نہیں سمجھدا،

جیہڑا احمد خاں دادکھ و سارے

راٹھتاں اوہنوں آہناں، جیہڑا کیتی ہوئی گل توں سر چاوارے“ (8)

آخر وچ اینا ای کہ:

”تیرے ورگے جے جمدیاں مانواں، غیراں دے نہ پیر جمدے“ (9)

بھان سنگھ:

بھان سنگھ فیروز پور دے اک پنڈ ’بوٹراں‘ دارہن والا سی۔ ایہ سوہنا تے بھرویں جے والاٹھ مار گھبروسی۔ بھان سنگھ بارے ایہ بول ویکھو:

”دھوڑوانگ بدل دے اڑدی، جدوں جٹ ڈانگ ماردا

لوکو!۔۔۔ بھان سنگھ سورمے نوں، کوئی روکو“ (10)

اقبال اسد لکھدے نیں:

”اس ڈانگ مار کے سنڈھے دی لت بھن چھڈی سی اوہدے اکو وار نال سر کھنکھڑیاں ہو جایا کر داسی۔ اوہ

کھو پڑیاں بھن دینداسی۔ بھان سنگھ دی جائیداد ضبط کر لئی گئی سی۔ اوہنوں پولیس نے بے گھر کر چھڈیا سی۔

فیروز پور، لدھیانہ دے ضلعے تے جالندھر دیاں تحصیلاں نکو در تے پھلور، ریاست کپورتھلہ دا کنڈھی دا علاقہ

اوہدے گھوڑے دی ٹاپ تھلے رہنداسی۔ اس نے بیوہ عورتاں تے یتیم بچیاں دے وظیفے نبھے ہوئے سن۔

سینکڑیاں غریباں دیاں دھیاں دے ہتھ پیلے کرائے سن۔ اوہ پنجاب دی ہر دھی نوں اپنی بھین سمجھداسی“۔ (11)

اوہ کسے ماڑے نوں تنگ نہیں سی کردا۔ ظالماں، سودخوراں تے وڈیریاں دے لٹ مار کرداتے مہاتراں وچ وٹھ چھڈدا۔ ایسے لئی تجوریاں والے

اوہدے ویری سن:

”لٹ پٹ کے پتہ دس جاوے، میں جٹ بوٹراں دا

اوہ پت ماں نے اے نہیں جننا

جیہڑا ڈانگ جٹ دی کھاوے تے ثابت رہ جاوے“ (12)

بھان سنگھ تے جیونا موڑا کوٹو لے دے سورمے سن۔ جیونا موڑ دے مرن گروں بھان سنگھ اپنے ٹولے داسردار بنیا۔ اوہ دے سنگیاں نوں اپنے سردار

اتے ودھیرا مان سی۔ بھان سنگھ دے سنگی سو دخور سا ہو کاراں تے ظالم وڈیریاں نوں لٹ کے ایہ دس جان دے سن:

”لٹ پٹ کے پتہ دس جان دے، بھان سنگھ بوٹراں دا“ (13)

بھان سنگھ دا اک تکر اجتھاسی۔ جیہدے وچ ہزارہ سنگھ، ہاکونہال ڈوگر، حیدر شاہ، مروت علی شاہ، بو بے شاہ، مودے شاہ، بہادر ماچھی، سندھ، نادری

بھٹی، پریماسانی تے تے گھیسے چوہڑے ورگے ہیرے موتی شامل سن۔ ایہ سارے دے سارے شیر تے عقاب صفتاں دے مالک گھبرا لے سن۔

بھگت سنگھ:

ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی لکھدے نیں:

”8 اپریل 1929ء نوں مرکزی اسمبلی وچ بمب سٹن دی واردات ہو گئی۔ جیہدے بارے آکھیا جاندا اے کہ

بھگت سنگھ نے اوہ بمب احتجاجاً سٹیا سی:

باریں برسیں کھٹ گھر آیا کھٹ کے لیا یا قایا

بھگت سنگھ سورمے نے اسمبلی وچ بمب چلایا“ (14)

اسمبلی وچ حکومت ولوں اک پبلک سیفٹی بل پیش کیتا گیا سی۔ کیوں جے حکومت نوں ڈرسی پی اشتراکی، مزدور راہیں ملک وچ ہنگامے کروانا

چاہندے نیں۔ ایسے پاروں پولیس نے پنجاب دے بہت سارے مزدور لیڈر دھر لئے تال جے حالات وگڑن توں بچائے جاسکن۔ 8 اپریل 1929ء نوں

اسمبلی دی کاروائی شروع ہوئی تے نال ای بمب دادھا کہ ہو گیا تے گولیاں دی اک واچھڑوی اندر آئی۔ پولیس والیاں اسمبلی دی ناکہ بندی کر کے گیلری

وچوں بھگت سنگھ نوں پھڑ لیا۔ بھگت سنگھ دی دلیری تے بہادری دا واقعہ دیس پنجاب دے چپے چپے اتے انج کھنڈیا کہ ہر منکھ دی زبان اتے ایہو جے بول چن

لگ پئے:

”جیہڑی رات بھگت سنگھ جمیا، ہور نہ کوئی جمیا“ (15)

”کیہڑی ماں نے بھگت سنگھ جمیا، جنگلاں وچ شیر بکدا“ (16)

مانواں بھیناں اپنے اس آنکھی پتر تے آنکھی ویردے وار نے صدقے انج کردیاں نیں:

”وارے جائیے بھگت سنگھ دے، جیہنے اسمبلی وچ بمب چلایا“ (17)

تے کدی بھگت سنگھ دی جی داری نوں انج سلام پیش کیتا گیا:

”گھر گھر پت جمدے، پر بھگت سنگھ نہیں جمنا“ (18)

احمد سلیم ”لاوارث پنجاب دا ڈھولا“ وچ اس شیر پتر دا ذکر ودھیرے مان نال چھوہیا اے:

”اساں تاں گندیاں نالیاں وچ بی

پھل حیاتی دے ہمیش کھڑائے

ساڈے وچوں، کائی بھگت سیہاں اٹھیا تاں

ساری باروچ وگی سوئی واء پرے دی“ (19)

اسیں اپنے اس شیر پتر، شیر ویرا تے مان کر دے ہاں۔ جس اپنا سر نذرانہ دھر دتا۔ بھگت سنگھ نوں پولیس نے پھڑ لیا، مقدمہ چلیا تے موت دی سزا

سنائی گئی۔ افتخار وڑاچ کالروی لکھدے نیں:

”23 مارچ 1931ء نوں ساڈھے 23 ورہیاں دی نرول حیاتی وچ بھگت سنگھ نوں سنٹرل جیل لاہور وچ پھانسی

دتی گئی“ (20)

تے انج ایہ بے دو سیاں داسگی تے دھرتی دارا کھا ہمیش ہمیش لئی لوکائی دیاں روحاں تے دھرتی دے ذرے ذرے وچ رچ وس گیا۔ ہن بھیناں دی ہٹکورے

لیندی تے کنبدی واج وچ ویر بھگت سنگھ دی گھوڑی:

”موت کڑی نوں پرناون چلیا،

دیش بھگت سرداروے ہاں

پینتی کروڑ تیرے جانجی وے لاہڑیا،

پیدل تے کوئی اسواروے ہاں

راج گروتے سکھ دیوسر بالے،

چڑھیا توں ہیں وچکاروے ہاں“ (21)

بھولا گھمیار:

ایہ آنکھی سورما مجھے دے شیر پتر نظام لوہار داسگی سی۔ ایس وی اپنی حیاتی دھرتی ماں توں وارن دا پک کیتا ہو یا سی۔ گاوناں وچ کئی تھائیں نظام

لوہار دے نال بھولے گھمیار دا ذکر وی ملدا اے:

”و کیکھ نظام لوہار نوں، سنگل پیٹیاں دے ٹٹے

مار دھر کاں بھولا گھمیار،

چراغا ماچھی، نادری بھٹی،

اوہ چڑھے کوٹھیاں دے اتے“ (22)

جبرونائی:

جبرونائی وڈیریاں دے ظلم تے غنڈہ گردی دے خلاف اٹھن والی اک آواز داناں اے۔ گل ایس طرح اے:

”آئے نائی اگے نین روندی تے پھدی،

دس وے جبریا کدھر گئی تیری وڈیائی

اوہ آہنڈا چپ کرنا سنے،

میں دن چڑھدے نوں جٹ دی کردیاں گا صفائی“ (23)

جٹ چھو کر اچھینے جبرودی زنائی نوں چھیڑیا سی اوہدے وڈے بھرانوں پتہ لگاتے اوہ جبر وکول آیا:

”اس جٹ دے وڈے بھرانے۔۔۔ دھی تے نو نہ نوں لایا اگے“ (24)

پر جٹ منڈے دے بھرادے منت تر لے نال جبر وداغصہ ٹھنڈا نہ ہو یا کیوں جے اوہدا مجرم تے کوئی ہو سی:

”پٹی جتی گیا“ سوہلاں“ نوں

آہنڈا دس نظامیا، ماٹیاں دی واہ نہیں کائی“ (25)

نظام لوہار نے جبرودی گل سنی تے اوہنوں حوصلہ دتا پئی فکر نہ کر جند رہی تے چھیتی جٹ تے اڑاں گے نظام تے جبر ودا گلے دن ای جا بوہڑے اتے

اپنا کم کر کے پرت گئے۔ اس توں مگروں جبر ونائی، نظام دے نال رل گیا۔ اوہدا بجن تے اوہدی بانہہ بن گیا:

”لوہار ماری لیکر حدیث دی، ای تھوں آونا ٹپ جو اناں

جبر و دھرے پیر سمھال کے“ (26)

ایہناں دوہاں شیراں سو دخوراں دے ہی کھاتے ساڑن تے پیٹیاں بھنن دا پک کر لیا۔ اوہناں ساہوکاراں دے ویہڑے خالی کر چھڈ دے اتے

غریباں وچ لٹیاں دولتیاں ونڈیاں۔ جدوں جوان ”مانگے“ دے ساہوکاراں تے پیجے اس ویلے دا اک منظر تلو:

”جوان جاوڑے مانگے شہرنوں، ہٹ جالھیا نہیں ساہوکار دا

جبر و آہنڈا گھوڑے توں لہہ نظامیا،

بیلیاں لگی دیر میں ہور کھاں گا سر بازار دا“ (27)

جبر و یاراں دا یارسی اوہ کنڈ وکھاون والیاں چون نہیں سی۔ اکوار اوہدے یار دیوا سنگھ دی کسے مخبری کردتی۔ جبر و نوں مخبر دا پتہ لگ گیا۔ اوہ مخبر کو لوں

کیوں بدلہ لیندا اے بول تلو:

”توں قید کر ایا دیوا سنگھ مان نوں تے پیجاہ روپے انعام پایا ای

وجی ڈانگ شو کیندی، کسیر سنگھ ڈھیر پیا ای

جبر و پھڑگڈ اسادوالے ہو گیا، بوٹی بوٹی کر چھڈیا ای“ (28)

گیتاں راہیں پتہ چلدا اے کہ جبر و گنڈاسا واہون داودھیرا ماہر سی۔ اوہدے وار توں کوئی نہیں سی بچ سکدا۔ اوہ پل تکو جودوں اوس اپنے اک سنگی

دے قاتل دوٹوٹے کر چھڈیا:

”اٹھاراں قدماں توں بھجیا لے گڈاسا، اوہ جبر و جاہمن دانائی

ماریا گڈاسا، سنے سجدھا گنڈھے تک کر گیا ای“ (29)

جدوں نظام لہارا اپنے پنڈ ”سوہل“ وچ سراں بناون لئی اپنے سنگیاں توں وچھڑیا تے جبر و نوں آکھن لگا توں میرے مگروں ایویں کسے دے دکھی نہ

پویں۔ سنگیاں دا نقصان نہیں ہونا چاہی دا کیوں جے ایہو چھے سنگی روز روز نہیں لہدے۔

اک دن جبر اپنے سنگیاں نال چھانگے مانگے دے ذخیرے ول جارہیا سی کہ ملہی جٹ ناں دے اک بندے نے پولیس نوں مجبری کردتی۔ پولیس نے اوہناں داراہ ڈکیا تے جوان اگوں سدھے ہو گئے۔ تھانیدار نے مان دی بانہہ تے گولی ماری۔ ایس توں مگروں جبر نے کیہ کیتا:

”اس تے واہواہو کے اڑیا، جبر و جاہمن دانائی

اکے وارنال وڈھ کے تے بندوق ٹاہلی دے نال بھن گوائی“ (30)

تھانیدار وڈھیندا اوکھ کے بلاک سنگھ (آنزیری مجسٹریٹ) نے لک کے وار کرن دا جتن کیتا تے جو ناں اتے گولی چلائی۔ گولی چلی تے فیر:

”ماردھر کاں گھماں مان تے جبر و نائی پنچے سر بلا کے دے جا کے

اوہنوں ڈھایا میں دودلاں دیوچ بلا کے

جبر و آہندا بلا کیانہ کریں گا عدالتاں وچ کچھریاں دے جا کے“ (31)

صورت حال وکھ کے اک تھانیدار نس کے جان بچاؤن دا جتن کرن لگا، جوان اوہدے مگر نئے۔ اگوں اک مادہ پرست حسو آ رہیا سی جس انعام

دے لالچ وچ ایہناں سورمیاں داراہ ڈکن دا چارہ کیتا تے:

”جبر و جاہمن دانائی ماریا گنڈاسا، بانہہ حسودی وڈھ گوائی“ (32)

جبر و گھٹ ودھ اپنے اک درجن سنگیاں سنے بیلی وچ آ گیا۔ پولیس آئی، بیلی نوں گھیرا لیا تے میہنہ دیاں کنیاں وانگر گولیاں ورہانیاں شروع

کردتیاں۔ آخر چھویاں تے گنڈاسیاں والے دھرتی ماں دے ایہ راکھے گوریاں دی پالتو پولیس دی رت پیندے پیندے پھٹڑ ہو کے بھونیں اتے ڈگ

پئے۔

جگت سنگھ عرف جگا:

ایس نے باروچ وڈیریاں تے ظالماں نوں سونا بہنا بھلا چھڈ یاسی۔ ایہدے بیلی وچ ڈیرے سن۔ سو دخوراں تے انگریز سرکار نوں لٹ کے مال

غریباں تے لوڑ ونداں وچ ونڈ دیندا۔ گیتاں راہیں جگے دامہاندرانکو۔ جگا ڈاکہ ماردا اے تاں اوہدی وڈ مارنال چھویاں دے کل ٹٹ جاندے نیں:

”جگے ماریا لالکپور ڈاکہ، تے چھویاں دے کل ٹٹ گئے“ (33)

گیتاں وچ جگے جٹ دی دہشت و دھیرے نظر دی اے۔ اوہ مچھ نوں مروڑا دیندا اے تاں وڈیریاں دی پنچایت تروڑ چھڈ دا اے:

”جگے مچھ نوں مروڑا دتا، تے پنڈ دی پنچایت ٹٹ گئی“ (34)

تے جے کوئی کباہیاں اگے جگے داناں لے چھڈے تاں اوہ دُڑک وٹ جاندے:

”تنبے کس کے کباہی نسدے، جگے داناں سن کے“ (35)

جگے دی ڈانگ دی ششکار جدوں واواں وچ گھلدی تے آل دوال دے ساہ گواچ جاندے سن:

”جتھے وجدی بدل وانگوں گجی، کالی ڈانگ جگے جٹ دی“ (36)

نانیاں نے جگا جٹ وڈھ دتا۔ جوان مویا تاں سارے روئے۔ سارے روئے تے گیتاں وی وین گھتے:

”پورنا۔۔۔ نایاں نے وڈھ سٹیا، جگا سورما“ (37)

(لوک)

”جگیا۔۔۔ توں تر پردیس گیوں، بوہاوجیا“ (38)

(لوک)

جگے دی ماں نے اپنے اندر دی ٹٹ بھج دا اظہار انج کیتا:

”جے میں جان دی جگے نے مرجانا، اک دے میں دو جمدی“ (39)

جگا حیاتی دی روح وچ ہمیش لئی رنج وس کے ہشتیں جا پڑیا، پر:

”جگے جٹ دا جگیا پٹ دا، کلی نال ٹنگیا رہیا“ (40)

جیونا موڑ:

جیونا موڑ ریاست سنگر و درار بن والا سی۔ روایت اے کہ جدوں آزادی دی سویر ہوئی اودوں وی جیونے دے گھر وچ پیلو دا اوہ رکھ کھڑا سی جیہدی چھتر چھانویں اوہ کھید ڈاکھید دا گھبرو ہو یا سی۔ جگا ودھیرا دلیر تے شیراں جہیا گھبرو سی۔ اوہ دامہا ندر اوکھو:

”جدوں چھوی موڑ دی چکی۔۔۔ کوٹھی پلس والیاں دی دھر کی

او بلے بلے او بلے بلے“ (41)

گاناں راہیں پتہ چلدا اے پئی جیونا جتھے وی پیر دھردا دھرتی چپ وٹ جاندی، میدان خالی ہو جاندے، پلساں چھل پیرے نس اٹھدیاں تے کندھاں کوٹھے بل جاندے۔ جیونا موڑ ڈاکے ماردا، سودخوراں دیاں تجوریاں خالی کردیندا سی وڈیریاں دے بنک کنگال کر چھڈ دا:

”جیونے ماریا زیرے وچ ڈاکہ

تے مہراں دی چھٹ لدئی“ (42)

اوہ ایہ کم اپنی ذات لئی نہیں سی کرداتے نہ ای اوہ ایہ پیشہ سی۔ اوہ تے مہا تڑاں، مسکیناں تے روٹیوں تنگ لوکاں دی مدد لئی ایہ سارا دھندا کردا۔ جولیواؤندا اوویں دا اوویں اگے وٹد دیندا:

”جیونے موڑ نے انج دولتیاں ونڈیاں

پنڈاں وچوں غریبی نس گئی“ (43)

جیونا مزاحمت دی اک بھرویں تے سٹکھی علامت بن گیا۔ اوس کول اک کالا بوتاسی جیہڑا ایہدار اکھاوی سی تے ایہدی سواری وی۔ جیونے تے اوہدے کالے بوتے دیاں تعریفیاں گاون انج کردے نیں:

”ایہ جیونا موڑاے لاہڑا، جن پایا سودخوراں نوں پواڑا

جیہدی چھوی بن گئی اے کوہاڑا، ایہدا ابا سا بیڑ وچ نی“ (44)

گان دا آخری بول دسدا اے پئی اوس اپنا گھر بار چھڈ چھڈ یا سی کیوں جے شیطان دے سنگیاں نال نکلے کے ایہ ممکن نہیں سی۔ اوہ بیلیاں وچ وسیاتے گوریاں دے بوٹ چٹن والیاں پٹھو آں اتے اپڑدار ہیاتے اوہناں دے حرام مال نوں حلال کردار ہیا۔ اقبال اسد مطابق:

”پولیس دے کئی واردند کھٹے ہوئے آخر ڈوگرے راجپوتاں دی مدد نال پولیس دیاں گارداں چڑھیاں مقابلہ

ہویا، جیونا زخمی ہو گیا۔ اوہنوں تھانے سنتو کھ گڑھ دی حوالا ت وچ بند کردتا گیا۔ جیونے دے ساتھی رحمت خاں

دی قیادت وچ حملہ آور ہوئے، گولیاں چلیاں، بم پھٹے، تھانہ اڈا دتا گیا۔ پولیس والیاں دیاں بوٹیاں اڈ گئیاں۔ جیونا موڑ وی حوالات دے ڈھین نال چھت تھلے آ کے سرخرو ہو گیا“ (45)

پر لوک گاؤن جیونے موڑ دی شہادت دا منظر ہو رطرح وکھال دے نیں کہ جیونا موڑ وڈھیا گیا سی:

”ڈونگھی ڈھاب وناں دا اوہلا، جتھے جیونا موڑ وڈھیا“ (46)

(لوک)

”اوتھے گلگیاں دا جوڑا بولے، جتھے جیونا موڑ وڈھیا“ (47)

(لوک)

چراغ ماچھی:

ایہ نظام لوہار تے جبر و نائی دانگی سی۔ جدوں نظام لوہار اپنے سنگیاں توں مرن جیون دی قسم لیندا اے اوس پل چراغ ماچھی کہندا اے:

”چراغ ماچھی آہندا سن لوہارا

اسیں جس دن دے ہوئے تے جمے، لگے مارن ڈا کے

تلیاں نوں مہندی، بنی بنھ لیا ای موت دا گانا“ (48)

چراغ ماچھی اپنے سنگی دیو امان نوں جیل اپڑاون والے مجر کسیر سنگھ نال کیوں مکدا اے، ویکھو:

”چراغ ماچھی لیندا اول کسیر سنگھ نوں،

چکھدا کدھر گئے اوتے تیرے یار سپاہی

توں قید کرایا دیو سنگھ مان نوں

وجی ڈانگ شوکیندی، کسیر سنگھ ڈھیمہ پیاری“ (49)

چراغ ماچھی دا ذکر نظام تے جبر دے اکثر ڈھولیاں وچ لہندا اے۔ کیوں جے ایہ اوہناں دا بانہہ بیلی سی تے سائے وانگر اوہناں دے نال نال

رہندا سی جیویں اک مہم جوئی ویلے جبر و، چراغ نوں آکھدا اے۔

دلا بھٹی:

دلا بھٹی مغل شہنشاہ اکبر دے سمداسور ما اے۔ جیہنے مغلاں نوں وخت پائی رکھیا تے شاہی نوں ہلون دارہیا۔ مالیہ دیون توں اکا انکاری ہو گیا

تے اپنی جان واردتی پر آن اتے حرف نہ آون دتا۔ ایہ گیت ویکھو دلا بھٹی کیوں بہادری تے شجاعت دی اک علامت تے استعارا بنیا ہویا اے:

”منصب ویکھ لوہار (نظام لوہار) دارکھ جنگلاں دے کھڑے سیس نوئی

اٹھاراں جوان لوہار دے، دے لے بھٹی وانگر و ہندا کھری فوج بنائی“ (50)

دلا بھٹی اک مرد دلیر پترسی جیہدی جی داری وچ کسے نوں شک نہیں۔ ہوسکدا اے درباری ترتخ نے ایہوں ہو رطرح وکھایا ہووے پر عوامی ترتخ

اج وی ایہ آکھدی اے:

”دلا جس دے سرداسائیں موت وی اس توں ڈردی

میں نہیں جانا بارساندل دی رب توں منتاں کردی“ (51)

(ساندل بارداڈھولا)

لوکائی وچ معروف اے کہ مغل شہنشاہ اکبر اک ہندو تاجردی دھی نال ویاہ کرنا چاہندا سی پر کڑی داپیونہ منیا تے لکدا اکا نندا اپنی دھی سنے دلے بھٹی کول آگیا۔ دلے نے اوہنوں پناہ دتی تے اوہدی سدھر مطابق کڑی دا ویاہ اک ہندو جنے نال رچا دتا۔ دلے بھٹی نے کڑی نوں سوامن شکر دا تحفہ دتا۔ ایہدی وا شنا سوانوں لوک گیت راہیں وی ملدی اے:

”دلے دھی ویاہی ہو، سوامن شکر پائی ہو

سندر منہ رہے شاوا، تیرا کون بیچارا شاوا

دلا بھٹی والا شاوا، دلے دھی ویاہی شاوا

سوامن شکر آئی شاوا“ (52)

دیواسنگھ مان:

دیواسنگھ مان گھبرو شیر پترسی جیہڑا ماں دھرتی دارا کھاتے انگریز سرکار دا ویری سی۔ نظام لوہار دا گوہڑا سنگتی سی:

”لوہار ماری لیکر حدیث دی ایٹھوں آونٹپ جواناں

جبر و دھرے پیر سنبھال کے، مگروں دھرکاں ماریاں دوہاں ماناں“ (53)

اقبال اسد لکھدے نیں:

”بچھو کے پنڈ دے کسیر سنگھ نے بخبری کر کے دیواسنگھ مان نوں گرفتار کرا دتا۔ دیوامان اپنے نانکے پنڈ اک

شادی اتے گیا ہویا سی۔ واپس آرہیا سی تے پولیس دی گارد پے گئی۔ دیوامان مقابلہ کرا ہویا زخمی ہویا تے

گرفتار کر لیا گیا۔ نظام لوہار نے دیواسنگھ مان نوں گرفتار کرنا والے موقع پرست تے پولیس مجرنوں کیہ سزا دتی

سی تے نظام دے ساتھیاں نے اپنے دشمن نوں کیویں کتے دی موت ماریا۔ اوہ لوک شاعر توں سنو:

جس دیہاڑے دا دیوامان وجھ گیا

میرے اندر رومی جم گئی اے سیاہی

توں وڈیں کسیر سنگھ بچھو کیاں دے نوں“ (54)

آخر اک دن کسیر سنگھ نوں چراغ ماچھی تے جبر و ناکی گھیر کے اپنے یار دا بدلہ لے لیندے نیں۔ کسیر سنگھ دے ساہ پی کے سارے شیر سنگی اپنے مان

نوں چھڈاؤن دامتاپکاؤندے نیں تے اک دن موقع پا کے قصور دی جیل بھن کے دیواسنگھ مان نوں آزاد کر لیندے نیں۔ پولیس نے دیواسنگھ سنے اوہدے

باقی دے سارے سنگی جیہناں دی گنتری چوداں بن دی سی اشتہاری مجرم قرار دے دتے۔ آخر اک پولیس مقابلے وچ چھوی والا ایہ شیر اپنے دو بے سنگیاں

سنے جے نوں چھاننی کروا بیٹھتے پولیس نے پھڑ کے جیل وچ سٹ دتا جتھے دھرتی دا ایہ پتر اپنی ماں دھرتی دے سینے تے پیایا ہمیش لئی امر ہو گیا۔

سارنگ:

سارنگ، مراد فٹیانے دے ٹولے وچوں سی۔ اک ڈھولے دا ڈھولکھو جس وچ اوس داناں پیابولد اے:

”کال بلیندی نار دکینا شور ہنگامہ

اُرے احمد پرے سارنگ،

وچوں گئیاں دروڑ راتھ جہاناں“ (55)

جدوں برکلی نے پنجاب دیاں پتراں کولوں گھوڑیاں منگیاں اوس ویلے دا منظر تلو:

”تیریاں تے میریاں مک جاسن، انگریزا،

متھے لگیاں وچ میدانی

احمد تے سارنگ چٹے جباب دے کے،

جھامرے نوں گھوڑیاں دھروڑ گئیانی“ (56)

او پریاں داشکار کردا کردا دھرتی دے سینے تے ترخ رقم کرن والا ایہ شیر ہیرا پناناں تے اپنی یاد ہمیش لئی دھرتی نوں دان کر کے ٹر گیا۔

سندر سنگھ:

سندر، بھان سنگھ دا بجن سی۔ سندر نے گورداسپور دی اک کبھی دے مال نوں وی سینتیا سی۔ ایہ کبھی بڑی ظالم تے مکاری سی جس بڑے ظلم کماے

سن۔ آل دوالے دے لوک اس توں بڑے تنگ سن۔ لہذا سندر نے اپنے جواناں نال ایس دا اُپا کیتا تے بیلے وچ جا لکے۔ بیلے نوں پولیس نے گھیر لیا،

گولیاں چلیاں، کئی دن، رات ایہ مقابلہ ہوندا رہیا۔ سندر دے ودھیرے سنگی ڈھیر ہو گئے، کچھ پلس نے پھر لئے۔ صرف سندر سنگھ تے ٹہل سنگھ جان بچا کے

نکل جان وچ کامیاب ہوئے۔ سندر بڑا مرد میدان سی۔ اوہ اکواری ریاست کپور تھلے اپنی بھین نوں ملن گیا، پر تیا تاں پنڈراماں کاماں کولوں لنگھیا۔ اقبال

اسد دسدے نیں:

”ابلق گھوڑا تے پیریں چاندی دیاں جھانجراں تے اسوار دے گل وچ سونے دا کینٹھا۔ جوان دی بجلی رگی

پگڑی تے موڈھے اتے کھونڈا۔ جٹاں آکھیا جونا چنگا سا نہیسا ہویا لگدا اے۔ ساڈے منڈیاں دے ہتھ

سدھے کرا جا۔“ سندر آکھیا، واٹ کھوٹی ہوندی اے اے دور جاناے۔“ (57)

پر جٹاں آکھیا پئی ذیلداراں دے کچھ منڈے نیں جیہناں ات چائی ہوئی اے۔ اوہناں دا تولہ تولہ لہوای کڈھی جا۔ اوہ گئے تے ذیلداراں دے منڈیاں نوں

سد لیاے۔ ذیلداراں دے چھوکرے شرابی ہوئے بکرے بلاؤندے آئے۔ بگا سنگھ نے ڈانگ دھرتی تے ماری تے سندر نوں للکریا۔ گل کیہ پئی سندر نے

کھونڈا اوہونا شروع کیتا تے ذیلداراں دے چھو ہر بکریاں بن گئے، سارے پھٹ کر چھڈے۔ پنڈ”راماں کاماں“ دے کئی ہور گھرووی مقابلے وچ آئے

تے گوڈے گئے تڑوا کے بھوئیں اتے ڈھیری ہو گئے۔ او دھر سندر سنگھ دا گھوڑا ابلق نسیا تے سندر دے سنگیاں کول چھانگے مانگے اچڑ گیا۔ اوہناں سوچیا پئی

خورے ایہ سندر نوں کتے سٹ آیا اے یا سندر پولیس والیاں دے قابو آ گیا اے:

”نظام لہار، جبرونائی، نادری بھٹی تے گھماں مان مسلح ہو کے گھوڑیاں تے بیٹھے تے سندر دا ابلق ذخیر یوں نکل

کے بھج پیا۔ سندر جوان سویر دا کلا ای ادھے پنڈ دے چھو کریاں نال لڑ رہیا سی۔ زخمی منجیاں تے پئے سن۔ جٹ

چھو ہراں نوں ددھ تے گھیو پلانڈے سن۔ جدوں سندر دا گھوڑا مڑ کے ہنکیا تے پنڈ والیاں دے پیراں پیٹھوں

مٹی نکل گئی۔ جدوں جبرونے للکریا! اوہ ”راماں کاماں“ والیو تہاڈی موت آئی اے۔ تساں جیہنوں ونگاریا اے

اس نوں پچھان دے نہیں سو۔ ایہ بھان سنگھ بوٹراں والے داسا تھی تے نظام لہار دا سنگی اے۔ بھیداں بن جاؤ۔ لاٹھیاں سٹ دیو نہیں تے بھن چھڈاں گے۔“ (58)

جبرودی لکرسن کے میدان سبھا ہو گیا، ڈانگ چلنی بند ہو گئی۔ ”راماں کا ماں“ والے ستر زخمیاں دیاں مٹییاں چک کے ٹر گئے:

”جدوں سنرداناں سنیا، کوٹھیاں سو دخوراں دیاں پھڑکیاں پورنا!۔۔۔ دو جا نہیں جمناسنر سنگھ سورما“ (59)

سو بھاسنگھ:

ایہ نظام لہارتے جبرونائی دا سنگی تے بڑا کڑیل جوان سی۔ جس دھرتی ماں داسر کج لئی اپنی حیاتی وقف کر رکھی سی۔ نظام لوہار دے سنگیاں دا جس سنو جیس وچ سو بھاسنگھ وی سینہ تانی کھلوتا نظر دا پیا اے:

”چوداں جوان کیتے اشتہاری، اوہناں جیل خانہ لیا بھن سرکار دا گھماں مان، دیو اماں، لچھو، ودھاوا، سو بھا“ (60)

سو جا بھدروں:

ایہ مرادفتیانے دا بجن سی۔ اوس نال ہر ویلے دھرتی ماں دی جینی گورے دے ہتھوں کھسن دا چارا کردار ہیا:

”برکلی جیہنوں ویکھ کے چا کر جھک جاندے نیں، جٹاں لیا اے ول وچ راوی پہلی ماری سو بھدروں، دو جی مرادفتیانے الاری وڈھنک کے او تھے کباب چا کیتا نیں، ویکھو کیڈے چالاک شکاری“ (61)

اک ہور گاؤن راہیں انگریز برکلی دے مران دا اوہ پل ویکھو جدوں ڈنگدے ہوئے برکلی نوں ڈانگ مار کے کھدو کر چھڈیا سی:

”شباباش گھتو سو بھدروں نوں جس ڈھاندے نوں ڈانگ ماری تے کھدو کر انگریز سنیا سو، پیو دادے دی پیڑھی سوتاری“ (62)

انگریز برکلی نال سو بھدروں دا کوئی ذاتی ویر نہیں سی۔ اوہ اوہنوں دھرتی تے وسیب دا دشمن تے ظالم سمجھدا سی تے پنجاب دیاں اکھیاں ظلم کسے عہد وچ وی چپ کر کے نہیں جھلیا۔ تاریخ دسدی اے کہ ایہناں ہر ظالم اگے ہک تانی تے کدی وی کنڈ تے وار نہیں جھلیا۔

شام داس فقیر:

فقیر شام داس ماں دھرتی داشیر، انکھی تے سورما پترسی جینے ہس کے سولی نوں چھیا پر اپنی دھرتی ماں اتے غیراں دے قدم برداشت نہ کیتے۔ جدوں گوریاں پنجاب تے قبضہ کر کے کساناں توں زمیناں کھوہ کے جاگیرداراں نوں دے چھڈیاں، دستکار کی بنا دتے گئے، پادری دھرم گیان دے خلاف تقریراں کرن لگ پئے تے فیرا لیس فقیر نے اپنے چیلیاں نوں حکم دتا کہ آج دھرتی نوں تہاڈے لہودی لوڑا اے تے تیں اپنے فوجی بھراواں دی مدد کرو۔ فقیر

شام داس نے اپنے چیلیاں نوں آکھیا:

”اپنیاں بیراگناں نوں برچھیاں بنا لوو۔ تہا نوں مہا دیو (آدم دے قہر دارو پ) دی ترسول دی قسم اے،
گورے حاکماں نوں دیس۔ چوں باہر کڈھ کے جل پانی پینا۔ غلام دی کیہ زندگی ہوندی اے، جیوند امویا برابر
اے۔ تہا ڈی سو بھاس گل وچ اے انگریز جتھے ملد اے اوہنوں مارو۔ ایہناں دیاں استریاں تے عورتاں،
بچیاں نوں کجھ نہ آکھنا۔ تساں فقیر او کوئی سامان نہ لٹنا۔ کسے داوی گھر نہ ساڑنا“۔ (63)

ایہ فقیر بیراگناں ہتھاں وچ پھڑ کے چھاؤنی ول الرے تے گورے فوجیاں دی پھر کی بھواں چھڈی۔ ایہ بڑی ای بے دردی نال لڑے تے
گولیاں سینیاں اتے کھا کے اپنی ماں دھرتی دی لج رکھ لئی۔ گاؤں راہیں فقیر شام داس دے سچے سچے جذبے دے لشکارے تکو:
”اوبلے بلے شام داس فقیر آکھے چیلیاں نوں
جن امر ہونا بیراگن نوں بنا لئے برچھی“ (64)

غازی علم دین شہید:

غازی علم دین شہید اک عاشق رسول تے اکھی سور ماسی جس گستاخ رسول راجپال داسر لاہیاسی۔ انگریز راج سے جدوں راجپال نے آپ سرکار
دی شان وچ گستاخی کیتی تاں انصاف لئی عدالت دادروازہ کھڑکایا گیا پراگریز کولوں انصاف کیوں ملد۔ جدوں مسلماناں نال بے انصافی ہوئی تاں ایس
ویلے دے اک پاہڑے غازی علم دین نے اپنے خنجر نال راجپال نوں آپوں سزا دتی۔ غازی علم دین قتل دے مقدمے وچ پھڑ لئے گئے، پھانسی دی سزا بول
گئی۔ وکیلاں تھیر آکھیا کہ او راہیہ آکھ دیو کہ میں راجپال نہیں ماریا پراوہ نہ منے تے ہمیش ہمیش دا جیون گل لالیا:

”باریں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاند او ان

لکھاں لوکیں کلمہ پڑھدے غازی علم جوان

باریں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاند اٹینڈا

علم دین وچا چھڈیا راجپال دا بینڈا“ (65)

اس ڈھولے راہیں غازی علم دین شہید دی وڈیائی تکو:

”کل آکھیا میں لہور نوں جا کے وڑی آں، متھے لگی ہاموں غازی علم دین ترکھان دے جس راجپال داسر

وڈھیا، اوہ کڑ ماگلے کردا ہا، نبیاں دے شاہ سلطان دے“۔ (66)

ایس طرح جگ نوں دس گئے کہ کدی کسے وی مذہب دی آدر جوگ ہستی نوں مند نہیں آکھی دا۔

کپور سنگھ:

ایہ ساندل باردا سور ماسی۔ جیہڑا نظام لہارتے جبر و نائی دے نال رل گیا سی۔ اس شیر پتر داڈ کر گیت راہیں تکو پئی کیوں نظام تے جبر دے گلے

ہوئے جوان اوہنوں ملدے نیں تے فیروہ رل کے کیوں سودخوراں دے مال نوں حلال کردے نیں، جوان کپور سنگھ نوں آکھدے نیں:

”اگے لگ کپور یا، توں سو نہاں اے ساندل باردا

چھڈ دے کم نگا دے، تھوہ کریں ہتھیار دا“ (67)

کرتار سنگھ سرا بھا:

انی ورھیاں دا شیر پتر ضلع لدھیانہ دا وسنیک سی۔ حالی ایہ کالج دا پاہڑا سی جداس آزادی دی تحریک دا جھنڈا چکیا۔ ایہ گل تقریباً 15-1914ء دی اے۔ کرتار سنگھ سرا بھا فوجی افسردی وردی پا کے چھاؤنیاں وچ جاندا تے فوجیاں نوں سمجھاندا کہ انگریز تہاڈے نال دھرو کر رہیا اے، تہا نوں اپنے مفادات دی بھٹھی وچ پارہیا اے تے تسیں بغاوت کر دیو تے ساڈا دیس آزاد ہو سکدا اے:

”15 فروری 1915ء دی تاریخ انقلاب برپا کرن لئی مقرر ہو گئی۔ 1857ء دی آزادی دی جنگ توں بعد ایہ منظم کوشش سی جیہدے دائرے وچ سارا ہندوستان سی۔ مردود وطن فروش کرپال سنگھ نے پولیس نوں مخبری کر دتی۔ 14 فروری دی رات جدوں لوکیں سوں کے جاگے تاں اوہناں ویکھیا گورے فوجی سٹین گناں لئی چل پھر رہے نیں“۔ (68)

فروی کرتار سنگھ پنجاہ انقلابیاں نال فیروز پور چھاؤنی پنجیا۔ اوس بسب مارے، گولیاں چلائیاں تے بارکاں اڈا چھڈیاں پر پنجابی فوجی اوہدا ساتھ نہ دے سکے کیوں جے گوریاں پنجابی فوجیاں توں اسلحہ واپس لے کے ہتھل کر چھڈیا سی تے انج آزادی دا سفنا چور و چور ہو گیا۔ کرتار سنگھ پھڑ کے پھاہے لادتا گیا۔ کرتار سنگھ بارے مشہور انقلابی جگت رام دے ایہ بول تکو:

”ساوا جیوندار ہیں گا، پنجاب دیا سپترا، غدر پارٹی“ دیا سورمیا
آن والے زمانے وچ لوکیں تیراناں لین گے“ (69)

گھماں مان:

ایہ مشہور سورمے دیو امان دا نکا بھرا سی۔ گھماں مان نظام لوہار نال دھرتی توں ہنیر امکا ون دے پکے قول کرن والیاں وچوں سی:

”لوہار ماری لیکر حدیث دی ایتھوں آؤ ناٹپ جوانا

جبر و دھرے پیر سنہجال کے، مگروں دھرکاں ماریاں دوہاں ماناں“ (70)

جدوں نظام لوہار نے دیو سنگھ مان نوں آزاد کروا ون لئی قصور دی جیل بھنی تے گھماں مان وی اوہدے نال سی:

”چوداں جوآن کیتے اشتہاری اوہناں جیل خانہ لیا بھن سرکار دا

گھماں مان، دیو امان، لچھو“ (71)

گھماں مان مہاراجہ بیکانیر دے باڈی گارڈ دے افسر صوبے، تھوں مویا۔ صوبازرہ بکترپا کے مقابلے وچ آیا سی جیہنوں چراغ ماچھی نے سوانی

آکھیا سی:

”گھمے مارے دو گڈا سے، دھار بھوں گیا ای

صوبے ماریا گڈا سا، دھرٹوں سر جدا کردتا ای“ (72)

تے انج ایہ شیر پتر ہمیش ہمیش لئی پنجابیاں دی اکھ دا تارا بن گیا۔

لچھن سنگھ عرف لچھو:

ایہ نظام لوہار تے جبر و نائی دے ٹولے دا جوآن سی۔ جیہڑا ظالماں، سود خوراں تے فرنگی نوں دھرتی اتوں مکا ون دے مقدس فرض نوں پوریاں کردا

رہیا۔ دیوانگھ مان نوں رہا کران لئی قصور دی جیل توڑن ویلے پچھن سنگھ وی نظام لوہار دے نال سی تے اپنے مشن وچ کامیابی گروں اوس پورے ٹولے دے سورمیاں نال انگریز سرکار ولوں اشتہاری وی ہو یا:

”چوداں جوان کیتے اشتہاری اوہناں جیل خانہ لیا بھن سرکار دا

گھماں مان، دیوانان، لچھو“ (73)

مرادفتیانہ:

مرادفتیانہ، رائے احمد خان کھرل دیا رسی۔ 1857ء وچ گورے ڈاکوآں نال دودو ہتھ کرن والیاں وچ گنجی بارے دے حوالے نال اس جیالے پتراناں ودھیرے مان نال لیا جاسکدا اے۔ جیہناں گھربار تے بال بچے چھڈ دتے تے ہسدی وسدی دنیا تیاگ کے جنگلاں بیلیاں وچ جاڈیرے لائے پر اپنا سرفرنگی قابض اگے نیواں نہ کیتا:

”آکھے مرادفتیانہ

سادی تینوں پھیراں نت کھر کھرے، تے دیواں کھنڈنہاری

اکواری لے چل انگریز برکلی تے،

میں ویکھاں اس دی بگھی کالی“ (74)

مراد شیراں وانگر گجاتے انگریز نوں لککرا۔ گاونان راہیں پتہ چلدا اے۔ کہ احمد خاں کھرل دی شہادت گروں مراد دارویہ ڈھیر ترکھا ہو گیا سی

تے اوہ احمد خاں کھرل دا بدلہ لینا چاہندا سی:

”مراد دلیل دا اصطبل وچ جا کے سادی نوں ہتھ پھریندا

اوہ اٹھی اے شیراں وانگ۔ بخہ گاڈی

برکلی نوں لککریا، جا ونا نہیں ککلیا سورا،

میںوں ارج دتی جاویں چاچے احمد دی واری“ (75)

ایہ گاؤن دسد اے کہ گورے افسر برکلی دی موت مراد ہتھوں ہوئی سی:

”مراد دلیل دا پڑیا اے انگریز تے، اس سانگ جگروچ ماری

تے نینہہ کڈھ سیٹوس انگریز دا،

جیویں مٹ چوں لچھالیندا جھول لاری“ (76)

دھرتی ماں دے ایس ہیرے نوں ارج وی دیس پنجاب نہیں بھلیا۔ ارج وی ایہدی ڈانگ دی شوکرواواں وچ صاف سنائی دیندی اے۔

ملنگی:

ملنگی بارے ایہ گل مشہور سی کہ:

دن نوں راج فرنگی دا

راتیں راج ملنگی دا

ملنگی دلیس پنجاب دے علاقے ماتھے داپتہ سی۔ ایہ مجاہد غریباں تے نمائیاں دا بانہہ بیل دی۔ ایہ چودھریاں تے وڈیریاں داستایا ہو یا سی۔ ایہنوں ایہدے سنگی سورے سوداگر سنگھ نے شراب پیا کے نشے دی حالت وچ سرکارنوں پھڑا چھڈیا سی تے انج ہمیش لئی امر ہو گیا:

”مہر دین عوامی شاعر نے اوہدی یاد وچ گیت لکھیا سی جیہنوں اج وی گوئے بڑی ٹھاٹھ نال گاندے
نیں۔“ (77)

گاؤن راہیں ملنگی دامہاندرا تکو:

”ناں ملنگی تے دنیا تے مشہور،

تھانہ اوہنوں لگدا ہے سی صدر قصور

سورے نوں مہناسی میدان چھڈنا

چھڈ کے میدان کتے نہیں بھجنا

غصے وچ جدوں آ کے پیندا بھج کے

بھج جاندے سارے نیں میدان چھڈ کے“ (78)

نادر بھٹی:

جیونا موڑ دے سنگیاں وچوں سی۔ ہر مہم جوئی ویلے اپنے ٹولے دے نال ہوندا سی۔ کپور سنگھ نوں اپنے نال رلاؤن لئی ایہ تے سندر دوویں گئے سن۔
نادر بھٹی عرف نادر ڈھیر بہادر تے جگرے والا جوان سی۔ اوہدی بہادری تے بے خوفی ویکھن لئی ایہ بول تلو جیہڑے اوہدی شخصیت بارے دس پاندے پئے
نیں:

”ماردھر کاں، بھولیا گھمیا، چراغا ما چھی تے نادر بھٹی

چڑھے کوٹھیا دے اتے۔۔۔ نائی آہندا حوصلہ کرو جوانو“ (79)

جدوں دیوا سنگھ مان نوں آزاد کرواؤن لئی نظام لوہار دی قیادت وچ اوہدے سنگیاں نے قصور دی جیل بھنی اوس ویلے نادر بھٹی وی اوہناں دے
نال سی۔ قصور دی جیل بھن کے دیوا سنگھ مان نوں آزاد کرواؤن مگروں نادر بھٹی، نظام لوہار نوں آکھن لگا:

”نادر بھٹی پیا آہندا سن لوہارا، میں تیرے کچھے پھرنا چھ مہینے دا تر چائی

میں لٹاں بیکانیر دے راجے نوں، اودھروں امروں الا دہو گیائی

میں آیاں نادر بھج کے، راجے تئاں دی عمر قید بلوائی

جے توں پتر لوہاردا، میرے عمر دے قیدی چل چھڑائیں“ (80)

اخیر ایہ ہو یا پئی ایہناں نظام لوہار دی قیادت وچ بیکانیر دے راجے نوں وی لٹیا تے نالے قیدی وی چھڑوائے۔ ایس توں مگروں ایہ آخری
ساہواں تیک نظام لوہار دے نال رہیا۔ چھانگے مانگے دے ذخیرے وچ آخری پولیس مقابلہ ہو یا جس وچ سارے جواناں نال نادر بھٹی وی پھٹڑا ہو یا،
پھڑیا گیا تے قصور دی جیل وچ قید ہو یا۔ جتھے ایہ شیر اپنی دھرتی داسر لہودی چنی نال کج کے چلانا کر گیا۔

نظام لوہار:

دھرتی ماں دا ایہ پتر کئی سے شیراں نالوں دی بہتا بہا درسی۔ ایہ اپنے جتھے داسر داسی جیہدا ناں سن کے وڈیاں وڈیاں پگاں دے ول ڈھلے پے جاندے سن۔ ماجھے دا ایہ سورما اک لوہار دا پتر سی تے آپوں دی لوہاراں والا کم کرداسی۔ ایہ کیوں دھرتی ماں دارا کھانیا ڈرا تگلو:

”لوہارنوں شوق نوکری دا، کر کے کھاندا کر کے نیک کمائیاں

بگڑ گیا کم لوہارتوں، کولوں گا ہلیں باندر نے چاسنائیاں“ (81)

خبر پھیلی، پولیس نظام مگر چڑھی پر نظام نس گیا۔ نظام نے اپنا اک ٹولا بنایا تے ساریاں کولوں انگریز دے خلاف لڑن دی قسم لئی۔ اک عرصے تیک مقدس جنگ لڑ دے رہے۔ 1898ء دے لاگے شاگے دی گل اے، نظام دے کئی سنگی طاعون دی بیماری نال مر گئے سن:

”ایدھر گئی پے بیماری طاعون دی، بیلی مر گئے سوسارے

لوہارنوں وطن امان اے،

دہویں سال پچھوں وطن اپنا آسنجیالے“ (82)

نظام لوہار دے ٹولہ وچ نادری بھٹی، پریمیاں سانس، پچھن سنگھ عرف لچھو، جبرونائی، گھماں مان، دیواسنگھ مان، چراغ ماجھی، سندرتے تھومہر اور گے دھرتی ماں دے ہیرے شامل سن، جیہناں سوخوراں دیاں نیندراں اڈا پڈا لچھڈیاں سن۔ پر نظام لوہاراگے شاہاں دے پہریداروی بھیدیاں بن جاندے، نس جاندے، جیویں کال گللیے ول ویکھ کے نسدا اے۔ مانگے دے ساہوکاراں تے ہتھ صاف کرن مگروں ایہ شیر پتر راوی پار قصبہ لشکری پور دیاں ساہوکاراں تے جاوے تے فیرسنو:

”پوہ پھٹالا ہو گیا، جا“ لشکری پور“ نوں ڈھکے

اگے کمشردے تنبوں نیں ٹھکے

وکیہ نظام لوہارنوں، سنگل پیٹیاں دے ٹٹے“ (83)

نظام لوہار دی چڑھتھل، اوہدا مہاندر تے اوہدی شخصیت دے عکس ویکھن لئی ایہ گادوں تگلو:

”منصب ویکھ لوہاردا۔۔۔ رکھ جنگلاں دے کھڑے سیس نوئی“ (84)

”کل توں سرواہ نظام لوہاردا، اوہ موہری انقلابیاں دی دھاردا

انگریز دیاں کنبن کوٹھیاں، ضلعیاں نوں خوف لوہاردا“ (85)

اکواردیواسنگھ مان نوں قصور دی جیلوں چھڑاؤن لئی نظام نے اپنے سنگیاں نال ہلا بولیا تے دیو امان نوں چھڑا کے لے گئے۔ اس توں مگروں نظام نے اپنے سنگی نادری بھٹی دی سدھرتے اوہدے سنگیاں نوں بیکانیر دے راجے دی جیلوں آزاد کروایا تے نالے راجے دے مال تے ہتھ صاف کیتے۔ بیکانیر دے راجے تے ہلا کیتا تاں اوہدے راکھے راکھی بھٹل گئے۔

نظام نے ایہ دولت نبھی تے آکے ماڑیاں وچ ونڈ دتی۔ اس کئی دھیاں ویہیاں، کھوہ لوہائے، سراواں بنائیاں۔ جدوں اوہدے سارے سنگی پولیس نے چھاننی کر کے جیل وچ سٹ دتے سن اس ویلے نظام اپنے پنڈ سوبل (ضلع امرتسر) سراں بنواؤن لئی گیا ہو یا سی۔ پرتیا، پتہ لگیا تے ڈھیر دکھی ہو یا۔ اوہدی کنڈ سنبی ہو گئی سی۔ اوہ انگریز افسردی وردی پا کے اپنے سنگیاں نوں ملن جیل گیا۔ اوہ تھے اڑیا تے کیہ ویکھدا اے:

”ظلم دے خلاف مسلح جدوجہد کرن والے ہر نی دے بچے وانگوں فرش تے تڑپ رہے سن۔ ایہناں دے جسم اس طرح زخمی سن جیویں درخت دے سک کھوڑے نال لاہ چھڑے ہون۔ نظام لوہا ایہناں زخمیاں نوں نال نہیں سی لے جاسکد ادل تے پتھر رکھ کے مڑ آیا“۔ (86)

قصود دے نیڑے اک پنڈ ”آسل“ دی اک بیوہ سکھ سوانی نوں نظام لوہا دھرم دی ماں آکھدا ہوندا سی۔ جیلوں دکھی ہو یا پرتیا تاں اوہنوں ملن چلا گیا۔ اوہ ڈھیر ڈانواں ڈول ہو گیا سی۔ سرکاری اعلان مطابق نظام نوں گرفتار کران والے نوں اک لکھ چوی ہزار انعام ملنا سی۔ سکھ بیوہ سوانی دے دیور سو جا سنگھ نے اس لالچ وچ آکے مخبری کردتی۔ پولیس نے آکے مکان نوں گھیرے وچ لے لیا۔ نظام سرتے کڑا ہی رکھ کے گھوڑے تے سوار ہو کے نکلیا۔ گھوڑا پوری رفتار نال نسیا دروازہ پار کردیاں نظام دامتھادروازے دی سردل نال وجیا تے کھو پڑی پھس گئی، ساہ مک گئے، تے انج سوہنا شیر شہید ہو گیا۔
ودھاوا:

ایہ نظام لوہا تے جبر و نائی دابا نہہ بلی سی، تے مردے دم تک آزادی دی لیہہ تے ٹریا۔ دیوا سنگھ مان نوں آزاد کرواؤن لئی قصور دی جیل توڑن ویلے ایہ وی نظام لہارتے جبر و نائی دے نال سی:

”چوداں جوان کیتے اشتہاری، اوہناں جیل خانہ لیا بھن سرکار دا

گھماں مان، دیوا مان، لچھو، ودھاوا“ (87)

”کاما گاٹا مارو“ دے سورے:

1910ء وچ کینیڈا دی حکومت نے انتقال آبادی دا قانون پاس کر کے غیر ملکیاں اتے اپنے بوہے بند کردتے۔ بلکہ اوہناں کینیڈا وچ موجود پنجاب دے ہزاراں محنت کشاں دے بال بچے قبولن توں انکار کردتا۔ پنجابیاں تھیرے جتن کیتے، جلسے جلوس کڈھے پر اوہناں اک نہ سنی۔ ایہو جے حالات تک کے پنجاب دے آنکھی تے شیر پتر بابا گوردت سنگھ نے ہانگ کانگ دی بندرگاہ توں ”کاما گاٹا مارو“ ناں دا اک بحری جہاز کرائے تے لے لیا۔ اوہناں کینیڈا جاؤن والے سارے پنجابیاں نوں سوار کیتا تے جہاز نوں چار سو مسافراں سنے کینیڈا لے آئے۔ پر کینیڈا والیاں اگوں تو پاں بیڑ دتیاں۔ پنجابیاں رولا پایا، رولا چیتا تے کینیڈن سرکار نے خرچ پانی دے کے جہاز نوں مسافراں سنے پچھانہ پر تادتا۔ ایسے عرصے دے دوران ”غدر پارٹی“ دی ورکنگ کمیٹی دے ممبر رام چند نوں گوریاں خرید لیا۔ اوہنے اس جہاز بارے گوریاں نوں دس دتا۔ آخر ایہ ہو یا کہ 29 ستمبر 1914ء نوں جدوں جہاز ہنگی دی بندرگاہ تے اپڑیا تے مسافراں نوں تلاشی دے بہانے گھیر لیا گیا۔ پر ایہناں دی تلاشی لینا گوریاں دے وس داروگ کتھوں سی۔ ایہ اگوں سدھے ہو گئے۔ لڑائی ہوئی جس وچ اٹھاراں انقلابی شہید ہوئے تے 30 گورے موئے۔ سردار گوردت سنگھ سنے 29 انقلابی جان بچاؤن وچ کامیاب ہو گئے۔ 31 شیر پتر پھڑے گئے۔ ایہناں نال چنگا منداجووی ہو یا پراپہ سچ اے کہ ایہ شیر دلیر پنجاب دی بھوری مٹی دی دانشا داحصہ بن کے آؤن والیاں نسلاں دیاں روحاں وچ رس وس گئے:

”آزادی دی تواریخ وچ۔۔۔ بھارت دی تواریخ وچ

سدا زندہ رہن گے۔۔۔ ”کاما گاٹا مارو“ دے سورے

بنگال دیس وچ مرن والیو۔۔۔ پنجاب دیو پتر و متوالیو“ (88)

اس حوالے نال اقبال اسد لکھدے نیں:

”کاما گاٹا مارو دے بچے کچھے مسافراں نوں سپیشل ٹرین وچ سنگیناں دے سائے وچ بٹھایا گیا تے پنجاب دی

ساہیوال جیل وچ ڈک دتا گیا۔ کوئی شک نہیں 14 اگست 1947ء وچ ہندوستان آزاد ہو گیا۔ تھوڑے
انقلابیاں نے آزادی دی سویرہ کی بھی جیہڑے کال کوٹھڑیاں وچ اپنیاں جوانیاں بھسم کر کے شہیدی مرتے پا
گئے رب اوہناں دیاں روحاں نوں برزخ وچ سکون بخشے۔“ (89)

دیس پنجاب دے آنکھی سورمیاں، مان جوگ پتراں اپنی حیاتی داہر پل دھرتی ماں دے نانویں لاچھڈ یا سی۔ ایہ اپنی دھرتی ماں دا ننگا سر نہیں سن
وکیہ سکدے، ایہ بے دوسیاں نال ہوون والا ظلم برداشت نہیں سن کر سدے۔ ایہناں اپنی قوم لئی اپنے گھر بار لٹائے، سکون برباد کیتا، آبادی چھڈی تے
جنگلاں ہیلیاں وچ وسے۔

پنجاب دے آنکھی سورمیاں نوں مُجگاؤن دا چارا کرنا چاہیدا اے، مُنڈ نیندروں اٹھا کے اوہناں دیاں اکھاں کھولے، کیوں ہے:

”اوشیر اجاگ، او جٹا جاگ

کھوہ کے نہ لے جان فیر کتے ہونیاں

مانواں دیاں لوریاں تے نو نہاں دیاں دونیاں

بھیناں دیاں چینیاں تے ویراں دیاں گھوڑیاں

کتے لٹے نہ او جان سہاگ

اوشیر اجاگ، او جٹا جاگ“ (90)

حوالے

- 1- اختر جعفری، ڈاکٹر سید۔ نويس زاویے، لاہور: پبلشرز ایمپوریم، دوم 1989ء، ص 302-303
- 2- فلم۔ گھبر و پت پنجاب دے، شاعر۔ حزیں قادری، موسیقار۔ اسلم چودھری، گلوکار۔ مسعود رانا تے ساتھی
- 3- فلم۔ نظام لوہار، شاعر۔ تنویر نقوی، موسیقار۔ بخشیشی وزیر، گلوکارہ۔ مالا
- 4- سرفراز حسین قاضی، ڈاکٹر۔ پنجابی لوک گیتاں دافنی تجزیہ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1982ء، ص 135
- 5- شہباز ملک، پروفیسر، ڈاکٹر۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان لاہور: عزیز بکڈ پو، 1995ء، ص 31
- 6- احسان اللہ طاہر۔ کنکاں نسر پینیاں، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1997ء، ص 123
- 7- اوہی، ص 119
- 8- اے ڈی اعجاز، کال بلیندی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، سوم جون 1986ء، ص 141
- 9- فلم۔ نظام لوہار، شاعر۔ تنویر نقوی، موسیقار۔ بخشیشی وزیر، گلوکارہ۔ مالا
- 10- احسان اللہ طاہر۔ کنکاں نسر پینیاں گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1997ء، ص 106

- 11- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم، اکتوبر 1995ء، ص 39-40
- 12- اوہی، ص 40
- 13- اوہی، ص 43
- 14- سرفراز حسین قاضی، ڈاکٹر۔ پنجابی لوک گیتاں دائمی تجزیہ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء، ص 139
- 15- اوہی، ص 140
- 16- احسان اللہ طاہر۔ کنکاں نسرینیاں گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1997ء، ص 99
- 17- ورہے وار ”ساہت“، لاہور: 1997ء، ص 468
- 18- مہینہ وار ”لہراں“، لاہور: مئی 1988ء، ص 13
- 19- احمد سلیم۔ کونجاں موبیاں، لاہور: نگارشات، اکتوبر 1989ء، ص 20
- 20- افتخار وڈانچ کالروی۔ دیس مرا جی داراں دا، گجرات: روزن پبلشرز، ستمبر 2000ء، ص 15
- 21- اوہی، ص 15
- 22- اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، فروری 1989ء، ص 79
- 23- اوہی، ص 56
- 24- اوہی، ص 56-57
- 25- اوہی، ص 57
- 26- اوہی، ص 73
- 27- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم اکتوبر 1995ء، ص 63
- 28- اوہی، ص 71-72
- 29- اوہی، ص 78-79
- 30- اوہی، ص 84
- 31- اوہی، ص 86
- 32- اوہی، ص 88
- 33- احسان اللہ طاہر۔ کنکاں نسرینیاں گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1997ء، ص 113
- 34- اوہی، ص 114
- 35- مہینہ وار ”لہراں“، لاہور: مئی 1988ء، ص 16
- 36- اوہی، ص 16
- 37- سیف الرحمان ڈار، ڈاکٹر۔ رکھتاں ہرے بھرے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1985ء، ص 16

- 38- مہینہ وار ”لہراں“ لاہور: مئی 1988ء، ص 16
- 39- اوہی، ص 16
- 40- مہینہ وار ”ماں بولی“ لاہور: فروری۔ مارچ 1992ء، ص 49
- 41- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم اکتوبر 1995ء، ص 31
- 42- اوہی، ص 30
- 43- اوہی، ص 32
- 44- اوہی، ص 36-37
- 45- مہینہ وار ”لہراں“ لاہور: مئی 1988ء، ص 16
- 46- احسان اللہ طاہر۔ کنکاں نسرینیاں گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1997ء، ص 105
- 47- اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، فروری 1989ء، ص 74
- 48- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم اکتوبر 1995ء، ص 72
- 49- اوہی، ص 66
- 50- جاوید ذکی۔ کانگاں، لاہور: رت پبلی کیشنز، 1995ء، ص 21-22
- 51- افتخار وٹانچ کالروی۔ دیس مرا جی داراں دا، گجرات، روزن پبلشرز، ستمبر 2000ء، ص 10
- 52- اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، فروری 1989ء، ص 73-74
- 53- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم اکتوبر 1995ء، ص 71-72
- 54- اوہی، ص 12
- 55- اے ڈی اعجاز۔ کال بلیدی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، سوم جون 1986ء، ص 130-131
- 56- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم اکتوبر 1995ء، ص 47-48
- 57- اوہی، ص 48-49
- 58- اوہی، ص 49
- 59- اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، فروری 1989ء، ص 80
- 60- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم اکتوبر 1995ء، ص 16
- 61- اوہی، ص 18
- 62- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم اکتوبر 1995ء، ص 20-21
- 63- احسان اللہ طاہر۔ کنکاں نسرینیاں، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1997ء، ص 101
- 64- اے ڈی اعجاز۔ کال بلیدی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، سوم جون 1986ء، ص 3

- 65- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، اکتوبر 1995ء، ص 73-74
- 66- اوہی، ص 126
- 67- اوہی، ص 131
- 68- اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور:، پاکستان پنجابی ادب بورڈ، فروری 1989ء، ص 73-74
- 69- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، اکتوبر 1995ء، ص 73
- 70- اوہی، ص 77-78
- 71- اوہی، ص 73
- 72- اے ڈی اعجاز۔ کال بلیندی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، سوم، جون 1986ء، ص 160
- 73- اوہی، ص 254
- 74- اوہی، ص 258
- 75- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، اکتوبر 1995ء، ص 96
- 76- اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادب بورڈ، فروری 1989ء، ص 98، 113
- 77- اوہی، ص 79
- 78- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، اکتوبر 1995ء، ص 75۔
- 79- اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، فروری 1989ء، ص 69
- 80- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، اکتوبر 1995ء، ص 53
- 81- اوہی، ص 64
- 82- اوہی، ص 66
- 83- اوہی، ص 73-74
- 84- اوہی، ص 89-90
- 85- اقبال اسد۔ گنجی بار دے ڈھولے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، فروری 1989ء، ص 80
- 86- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، اکتوبر 1995ء، ص 119
- 87- اوہی، ص 120-121
- 88- شوکار بیٹالوی۔ کلیات شوکار (فلشن ہاؤس لاہور۔ 1997ء) ص 861-862۔
- 89- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دو جی وار، اکتوبر 1995ء، ص 43-44
- 90- شوکار بیٹالوی۔ کلیات شوکار، لاہور: فلشن ہاؤس، 1997ء، ص 861-862

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan-Jun 2016, pp30-37

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2016ء، مسلسل شماره 1

☆ ڈاکٹر ناصرانا

”حقہ نامہ“ قاضی محمد امین دا قلمی نسخہ

Abstract

Qazi Muhammad Ameen was introduced by Anwer Baig Awan through monthly "Lehnan", Lahore in 1967 but he remained unknown in the literary circles. He expired in 1974 but nothing was published out of his many notable poetical writings. Researcher introduced his all assets in his researchbook "La'lan de Wanjare". Qazi was a prominent and traditional poet of his age. His nine manuscripts were introduced but only one is on record. This article carries study of another one of his manuscripts named "Huqqa Nama". Theme of this piece of literature is to avoid "Huqqa" due to its abuse and threat to soul and health. This poem carries ethnological advice for masses.

گول پور ضلع جہلم وچ 22 جولائی 1920ء نوں حکیم نور حسین دے گھر پیدا ہون والے قاضی محمد امین نے استھ 54 سال دی عمر وچ 12 جون 1974ء نوں وفات پائی تے ایسے پنڈ وچ دفن نیں۔ اوہناں ”جے وی“ تک تعلیم حاصل کرن مگروں مقامی پرائمری سکول وچ استاد دی حیثیت نال کار و بہار کیتا۔ اوہناں دے والد کسان وی سن تے حکیم وی۔ قاضی امین نے والد کولوں ایہہ دوویں کم وی وراثت وچ پائے تے نبھائے۔ ایہو کارن اے کہ اوہناں نوں علاقے وچ اُستاد تے شاعر دے نال نال ہڈی جوڑ دے ماہر دے طور تے وی پہچانیا جاندا سی۔ (1)

امین نال بہ طور شاعر ساڈا پہلا تعارف 1995ء وچ اوہناں دے پتر محمد اصغر راہیں ہو یا جہڑے اوس ویلے لاہور چھاؤنی وچ ٹھیکیداری کردے سن۔ اوس موقعے اُتے اوہناں دے قلمی ورثے دا ایک تعارفیہ لکھن دا موقع ملیا جہڑا 1998ء وچ ”لعلوں دے وچارے“ وچ شائع ہو یا۔ اوہناں دے پتراں کول نوں (9) ہتھ لکھتاں: ”شریعت نامہ“، ”ذکر شریعت“، ”ذکر کلمہ شریف“، ”رجز نامہ“، ”قوم نامہ“، ”حقہ نامہ“، ”سچ نامہ“، ”فیشن نامہ“ تے ”قصص اُحسین (موسوم بہ انوار اُحسین“، ”محفوظ سن۔ ایہناں دی پہلی بھرویں جان کاری وی 1998ء وچ ای سامنے آئی۔ (2)

افسوس کہ ہُن ایہناں وچوں وی کئی لکھتاں لکھن وچ وقت پیش آرہی اے۔ ایہو وجہ اے کہ اک ہور دست یاب قلمی نسخے نوں ریکارڈ تے لیاؤن

دی لوڑ محسوس کیتی۔ اُتے بیان ہوئے کلام وچوں ”قصص المحسنین“ یوسف زلیخا والے واقعے دا ضخیم بیان اے جہدی اشاعت دیاں کوششاں لئی شاعر نے عثمان ناں دے گورنمنٹ کالج چکوال دے ملازمنوں تن خط لکھے۔ ایسے شخص راہیں شاعر نے انور بیگ اعوان تیک رسائی حاصل کیتی تے ڈاکٹر باقر تیک اپڑن دا چاروی کیتا۔ (3) 1967ء وچ پروفیسر انور بیگ اعوان نے یوسف زلیخا دے ایس قصے دا اک تعارفیہ لکھیا۔ (4) افسوس کہ اوہ کلام وی اج تیک شائع نہیں ہو سکیا۔ البتہ اُتے درج مخطوطیاں وچوں ”ذکر کلمہ شریف“ بارے اک تعارفی مضمون ”امین گول پوری دی اک اُن چھپی لکھت: کلمہ شریف“ دے سرنوایں نال دوست محمد نے چھ ماہی ”لیکھ“، لاہور لئی لکھیا۔ (5)

سوائے اُتے درج جان کاریاں دے، امین گول پوری داسارا کلام اُن چھپیا اے۔ ایہدے وچوں ای اک لکھت ”حقہ نامہ“ اے۔ ”حقہ نامہ“ اُتے ایہدی تکمیل دی تاریخ درج نہیں پر شاعر دے پتر محمد اصغر نے اک ملاقات وچ دسیا کہ ایہہ کلام 1960ء دے نیڑے ہوند وچ آیا۔ (6)

ایس لکھت دے متھے اُتے بسم اللہ الرحمن الرحیم، فاعتر ویا ولی الابصار تے اک اردو شعر۔
حقہ نوشی ہے شریعت میں گناہ دشمن روحانیت، صحت تباہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم
فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ

حقہ نوشی ہے شریعت میں گناہ
دشمن روحانیت صحت تباہ
کتاب مستجاب فرسوسہ

منظوم پنجابی
حَقَّانَا

تصنیف خادم صغیر و کبیر قاضی قاسم سید از گول پور
تعمیل بنیہ دودن ضلع جہلم

لکھیا گیا اے۔ ایہدے اگے جلی سرخی ”حقہ نامہ“ اے جہدے سامنے ”منظوم پنجابی“ درج اے۔ سرورق اُتے اخیر وچ ”تصنیف خادم صغیر و کبیر قاضی محمد امین از گول پور، تحصیل پنڈدادن ضلع جہلم“ لکھیا ہویا اے۔ (7)

ایس مثنوی طرز تے واعظانہ کلام دے مُڈھ وچ کھڑا:

اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے (8)

ٹیپ دا شعروی اے۔ ایس شعردی ورتوں حمد، نعت، منقبت تے اخلاقی سبق دے نال نال چلدی اے۔ اصل موضوع حقے توں ہلکن دا اے تے اوہدے وچ وی ایہہ ٹیپ دا شعر نال چل رہیا اے۔ ایس طرح ایہہ نظم قطعہ بند حیثیت اختیار کر گئی اے۔ ہیئت ولوں ایہہ کلام ست ست مصرعیاں دے بند رکھدا اے یعنی ایہہ کلام مسجع اے۔ جہدے پہلے چار مصرعے آپس وچ ہم قافیہ تے ہم ردیف نیں جد کہ پنجواں مصرع ٹیپ دے شعر دا ہم قافیہ تے ہم ردیف اے۔ ایس طرح ہر بند ایس شکل وچ سامنے آؤندا اے:

اک لکھ چڑی ہزار پیغمبر رب نازل فرمایا اے
دین اسلام سکھاون کارن عجب احسان کمایا اے
شرع محمدی اکمل کامل عالی درجہ پایا اے
اس تے جس نے عمل کمایا رب اس نوں بخشایا اے
حقہ خاص خلاف شریعت بے حد ایہہ نقصانی اے

اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے

توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے (9)

گنتی دیاں کچھ تھاواں اُتے تلفظ تے الماء پاروں عروض داسئلہ وی موجود اے جد کہ قلمی نسخے وچ ڈیزائن وجہوں ایس طرح درج اے :

اک لکھ چڑی ہزار پیغمبر رب نازل فرمایا اے دین اسلام سکھاون کارن عجب احسان کمایا اے
شرع محمدی اکمل کامل عالی درجہ پایا اے اس تے جس نے عمل کمایا رب اس نوں بخشایا اے

حقہ خاص خلاف شریعت بے حد ایہہ نقصانی اے

اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے

توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے (10)

”حقہ نامہ“ پوری نظم ریکارڈ خاطر پیش اے۔

اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے

توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے

اول حمد خداوند تائیں جو واحد لاٹانی اے گن تھیں ہر شے پیدا کیتی جس دی ذات نہ فانی اے

نام اللہ پڑھیاں ہو یاں ہوندا قلب نورانی اے مومن کارن تحفہ بخشش عالی اسم حقانی اے

منہ نوں ہر دم پاک رکھاویں ایہہ تاکید رحمانی اے

اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے

توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے

نبی محمد سرور عالم جیندا عالی شان میاں رحمت عالم نور مجسم باعث زمین اسمان میاں

شان لولاکی بخشیا رب نے بھجیا آپ قرآن میاں بھیج درود محمد اُتے چھڈ دے ہور دھیان میاں

تابعداری پاک نبی دی لازم دوہیں جہانی اے

اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے

توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے

اہل البیت اصحاب گرامی سارے رب دے پیارے نیں پاک نبی دے عاشق صادق سارے روشن تارے نیں

ابوبکر، صدیق، عمر، عثمان، علی ایہہ چارے نیں دین نبی دے حامی سارے مسئلے سچ نترے نیں

حکم شریعت مننا لازم اس دے وچ آسانی اے

اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے

توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے

روح پاکیزہ امر خدا تھیں وچ بدن دے آیا اے روح تے جسم رلا کے رب نے تد انسان بنایا اے

حکم شریعت جاری کر کے سدھاراہ بتایا اے روح دی خاص غذا ہے بندگی تازہ روح کرایا اے

اے پر عادت حقہ والی خاص ایہہ مرض روحانی اے

اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے

توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے

اک لکھ چڑی ہزار پیغمبر رب نازل فرمایا اے دین اسلام سکھاون کارن عجب احسان کمایا اے

شرع محمدی اکمل عالی درجہ پایا اے اس تے جس نے عمل کمایا رب اس نوں بخشایا اے

حقہ خاص خلاف شریعت بے حد ایہہ نقصانی اے

اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے

توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے

خاص خوراک روحانی ہر دم ذکر خداوند والی دا رکھنا منہ نوں پاک ہمیشہ حکم شریعت عالی دا

پاک زبانوں روح نوں طاقت نکتہ گل نرالی دا باغ جسم نوں تکیہ ہر دم اصلی روح دے مالی دا

حقہ دشمن روح دا تیرا دھوں اس دا نقصانی اے

اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے

توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے

حقہ خاص خلاف شریعت گندی بدعت بھاری اے دھواں سخت ناجائز اس دا نفسانی بیماری اے

صحت دا ایہہ دشمن جانی کر دیندا آزاری اے سینہ سیاہ کرے دھوں اس دا اندر دھواں دھاری اے

چھیکیا بچ جا اس موذی تھیں ایہہ ڈاکو ایمانی اے

اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے

توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے

حقے والی عادت ماڑی عیاشی دا چالا اے خراج فضول کراوے حقہ اندر کردا کالا اے
جو حقے دا چھیکا اج کل اوہا کچھری والا اے خراج فضول تماکو والا جانے بہت سوکھا لااے

دولت اگ دے وچ جلا کے دسدا رانی اے
اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے

بیں پرلیسی حقہ چھمکدے پتا نہ اس دی حالت دا دین دنی دا گھانا اس وچ ایہہ کرتوت جہالت دا
انج ایمان ونجاوے چھیکا منکر شرع رسالت دا سوچیا سمجھیا مول نہ کسے ایہہ سامان جہالت دا

دھواں اس دا مکروہ شرع وچ نالے گندا پانی اے
اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے

عالماں، مفتیاں، صوفیاں حقہ خاص حرام بتایا اے سب فقہیاں فتوے دتے کیوں تدمہ شک بنایا اے
سبھی مکروہ تحریمہ دسدے ڈر کے فتویٰ لایا اے الغرض نہیں اے جائز حقہ کیوں تدمہ جھگڑا پایا اے

چھکنا سدا گناہ کبیرہ غفلت دلیس سامنی اے
اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے

چھیکے خوش ہوہو کے تے صفت حقہ دی کردے نیں سن احمق تعریف حقہ دی حقے پچھے مردے نیں
آکھن اسان بھی حقہ لینا دودھ ددھ پیسے بھر دے نیں لے لے قیمتی حقے جاہل قدم اگیرے دھردے نیں

اے پر شوق قرآن نہ اتنا جو تحفہ رحمانی اے
اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے

روحانیت دا ایہہ دشمن، چنگا کون بتاندا اے ہو حکیم جو حقہ چھکے کیوں حکیم سداندا اے
ہو فائدہ اس حقے دا کوڑا دھوں چھکاندا اے کہے حکیم جو حقہ چنگا، دھوکھا صاف کماندا اے

یا اوہ نہیں حکیم اصل وچہ بریائی دا بانی اے
اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے

جنے کھنے دے ہتھ وچ حقہ ہو رخیال نہ کوئی اے بے سمجھاں نوں سمجھ نہ آوے منہ تھیں لٹھی لوئی اے
نفس گتے دے آکھے لگ کے جان مصیبت ڈھوئی اے روٹی تھیں ددھ شوق حقے دا ابھی حالت ہوئی اے

ایڈی تے ایہہ چیز نہ کوئی توں جس دا دل جانی اے
 اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
 توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے
 شیطانی کماں دے پاسے بھج بھج جتے جان دے نیں نوں کماں نوں سچ سمجھے باجھوں گل چا پاندے نیں
 جد پھر اس تھیں گھانا ہووے نس کے جان پچاندے نیں کئی چھیکے بھی اس طرح دے حقے نوں ازماندے نیں
 ہر کم سوچ سمجھ کے کرنا خاص حکم ربانی اے
 اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
 توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے
 بعض امیری کارن چھکدے آکڑ خان سداندے نیں آکھن آسیں آں راٹھ قدیمی باجھ حقے نہ راہندے نیں
 حقہ خاص نواب چھکیندے تعریفاں فرماندے نیں ناواقف تے احمق تائیں گلاں نال پھساندے نیں

ایسی گل دے وچ نہ پھسّیں ایہہ ہک جال شیطانی اے
 اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
 توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے
 حقہ چھکنا جائز ناہیں حکم ایہہ نفس امارے دا چھکیاں نوں ایہہ گھانا دیندا دھوکھیا یار نکارے دا
 حقہ لوکاں سمجھیا ہو یا تحفہ پکا دارے دا ایہہ ہک مٹھی زہر اصل وچ حقہ یار اوارے دا
 اس نوں توں خوراک بنا دیں کتنی ایہہ نادانی اے
 اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
 توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے
 ارج کل شرم نہ خوف کسے داہراک نوں آزادی اے ادب لحاظ نہ رہ گیا کوئی عزت دی بربادی اے
 پین رباں بھنگ انیماں بنیا کوئی فساد اے تھوڑے رہ گئے مذہبی بندے جہناں حب خدادی اے
 دین اسلام نہ چھوڑیں ہرگز اس کارن زندگانی اے
 اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
 توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے
 ذکر خدا غذا روحانی روح نوں تازہ کردا ای نفس ہمیشہ روح دا دشمن الٹا ای دم بھردا ای
 الٹی خواہش حکم نفس دا عاقل اس تھیں ڈردا ای نفس امارہ ظالم موذی حقہ اگے دھردا ای

حقہ کدی نہ چھکیں اُکا ایہہ خواہش نفسانی اے
 اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
 توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے
 خشکی کھانسی دق دے دی مرض حقے تھیں ہوندی اے صحت چھکیاں بے سمجھاں دی اس عادت تھیں روندی اے
 بو تما کو گندے والی نور سینے توں دھوندی اے عابدزادہ صوفیاں تائیں ایہہ عادت نہ سوہندی اے
 عادت مندی پھڈدے مومن ناجائز ہر آئی اے
 اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
 توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے
 حقہ تحفہ خاص امیراں نواباں سلطاناں دا کئی قسماں دے حقے بن گئے اٹھیا جوش جواناں دا
 ایس پریمی دولت ساڑن چالا رانی خانہاں دا حقہ ہتھ وچہ تپڑ وکھاوون قدر نہیں انساناں دا
 باجھ شرافت آکڑ دسی ایہہ کہی آکڑ خانی اے
 اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
 توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے
 پتل، چاندی، سونے، چم دے حقے کئی بنواندے نیں کئی طرح دی ہور سجاوٹ اُس دے نال پھاندے نیں
 اپنا عقل و سیندے سب نوں احمق نہ شرماندے نیں جیوں جیوں شوق کسے نوں دولت مال تمام وں جاندے نیں
 خرچ فضول نکما بھائی ایہہ پک بہت نادانی اے
 اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
 توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے
 حقہ اک غذا ہے گندی اندر دھواں چاندا اے جیوں کرنڑی حقے دی کالی دل کالا ہو جاندا اے
 حقہ چھکن والیاں تائیں کوئی نہیں گل سمجھاندا اے جے کرمت کسے نوں دیے گلاں بہت بناندا اے
 دسدی نہیں ایہہ عادت بھیڑی، خواہش اک شہوانی اے
 اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
 توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے
 آکھن کئی حکیمان دسیا حقہ نفع دلاندا اے حقہ چھکیاں قبض نہ ہوندی بادی دُور کراندا اے
 ایہہ پک گل فضول کریندے چھیکا مکر بناندا اے کدی حکیم نہ منیں اُس نوں جو ایہہ گل دساندا اے
 میں حکمت دی گل دساواں ایہہ حقہ نقصانی اے
 اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
 توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے

کئی سگریٹ دے چھیکے ج کل پھر دے دھوں دکھاندے نہیں کرن جہالت اپنی ظاہر اپنا آپ دساندے نہیں
گندا دھوں پلیدی والا خوش ہو اندر پاندے نہیں دیون فتوے ڈاکٹریاں دے، تعریفاں فرماندے نہیں
یاد رکھیں بے دین فرنگی اس عادت دا بانی اے
اے مومن ایہہ حقہ موذی تیرا دشمن جانی اے
توبہ تائب ہو جا اس تھیں ایہہ تحفہ شیطانی اے (11)

حوالے

- 1- لعل اے ونجارے، ناصر رانا، پاکستان پنجابی فکری سانجھ، لاہور 1998ء ص 38-39
- 2- ایضاً ص 43-59
- 3- قلمی خطوط بنام عثمان مملوکہ قاضی محمد اصغر، بیٹا، گول پور ضلع جہلم
- 4- ماہ نامہ لہراں، لاہور، دسمبر 1967ء ص 9
- 5- حقہ نامہ، قاضی محمد امین، قلمی نسخہ مملوکہ قاضی محمد اصغر گول پور نزد پنڈ دادن خان ضلع جہلم ص 1
- 6- ملاقات قاضی محمد اصغر، بیٹا، گول پور ضلع جہلم 14 مارچ 2016
- 7- ادہی، سرورق
- 8- ادہی، ص 1
- 9- ادہی، ص 2
- 10- ادہی
- 11- حقہ نامہ، قاضی محمد امین، قلمی نسخہ مملوکہ قاضی محمد اصغر گول پور نزد پنڈ دادن خان ضلع جہلم

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan-Jun 2016, pp38-43

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2016ء، مسلسل شماره 1

☆ ڈاکٹر محمد ریاض شاہد

صوفی طالب حسین طالب دے کلام دیاں فکری پرتاں

Abstract

Sufi Talib Hussain was born in Gurdaspur district of eastern Punjab but migrated near Jaranwala district Faisalabad on the eve of independence. He was a Punjabi poet and used to express his views in the genres of Ghazal, Nazm, Kafi and Dohra etc. This article enlightens his works and introduces his works which are not yet recorded in Punjabi literary history.

اوہناں دا اصل ناں طالب حسین اے، پر اوہ صوفی طالب حسین دے ناں نال جانے پچھانے جانے رہے۔ اوہناں دا تخلص وی طالب اے۔
جڑانوالہ دے مشہور پنجابی شاعر نہیں۔ ایہناں پنجابی تے اردو وچ شعر آکھے۔ بوہتا کلام پنجابی زبان وچ ای ملدا اے۔

”10 اگست 1932ء نوں مشرقی پنجاب دے ضلع گورداس پور دی تحصیل بٹالہ وچ جنم۔ اوہناں دے والد داناں محمد بخش

سی۔ آپ دے اباؤ اجداد تحصیل بٹالہ نال تعلق رکھدے سن۔“ (1)

آپ نے مڈھلی تعلیم پنڈ سروپ والی دے سرکاری سکول وچوں حاصل کیتی۔ ایہہ صوفی طالب حسین دے نالنیاں دا پنڈ سی۔ طالب دے سکول
دے استادان وچوں مولوی عظمت علی تے منشی بیلی رام سن۔ 1942ء وچ پرائمری پاس کرن توں بعد آپ نے ڈھلائی داکم سکھیا جتھے طالب حسین
14 روپے مہینے تے ملازم ہو گئے۔ بعد وچ ایہہ مزدوری ودھ کے 45 روپے مہینہ ہو گئی۔ ایسے زمانے وچ تحریک پاکستان زوراں تے سی۔ شہر وچ آئے
روز ہنگامے تے فساد شروع ہوندا۔ وگڑدے ہوئے حالات پاروں آپ دے والد اپنے خاندان نوں لے کے لاگلے پنڈ کوٹ حاجی ابراہیم آگئے۔ اوہتھے
دو چار دن قیام توں بعد رشتے داراں دے قافلے نال بٹالے ٹوں ٹر کے ڈیرہ بابا نانک تے فیروزاں وچ دی تیاری وٹ لئی۔ راوی دریا پار کر کے اک
رات جسر ٹھہرے۔ رستے وچ مسلمان ملٹری نے بڑی امداد کیتی تے حفاظت نال پاکستان دی سرحد تیک اپڑایا۔ پنڈ ٹوڈا تحصیل پسرور وچ سی۔ کچھ دن
گزارے، ایہتھوں آپ دے اباؤ اجداد ہجرت کر کے قصور آئے۔ قصور وچ تقریباً اک سال قیام پذیر رہن توں بعد پھر دے پھر اندے جڑانوالہ شہر اپڑ گئے۔
ایہتھے اپڑ کے طالب صابری نے اپنے بھرا محمد ابراہیم نال رل کے گلہ منڈی جڑانوالہ وچ محنت مزدوری شروع کردتی۔ آپ نے گڑشکروی وچ پچھتے شربت
دی ریڑھی وی لائی۔

”کچھ چر بعد چک نمبر 645 گ ب وچ کریانہ دی دوکان پالپی۔ 1967ء وچ کاروبار وچ گھٹا لپاتے فیر
جڑانوالہ آن کے نیشنل ٹی سٹال دے ناں تے چاء دی اک دوکان بنا لئی۔“ (2)

صوفی طالب نون شروع توں ای اردو ادب تے خاص طور تے پنجابی ادب نال بڑا لگاؤ سی۔ اوہناں نے پنجابی تے اردو دوواں زباناں وچ
شاعری کیتی۔ اوہناں اپنی شاعری داندھ 1972ء وچ مٹھیا تے پہلی نظم اپنے بھرا دی یاد وچ لکھی۔ اوہناں دے استاد شیخ منظور عباس سن۔ اوہ اپنی شاعری
دی اصلاح اوہناں کولوں کراندے رہے۔ جس پاروں ڈھیر چنگیاں نظماں غزلاں لکھن لگے۔ آپ نے بعد وچ وڈے وڈے مشاعرے وچ شرکت کیتی
تے بے پناہ داد حاصل کیتی اے۔ طالب صابری دا ویاہ 1948ء وچ ہويا۔ 1953ء وچ اوہناں دی بیوی چلاؤنا کرگئی جہدے وچوں اک دھی سی۔
”1955ء فیر دو جا ویاہ کیتا جیہدے وچوں دو پتر تے اک دھی اے۔ پتر اں دے ناں مظہر فرید تے مسعود اختر
نیں۔“ (3)

صوفی طالب حسین (1989ء تا 1993ء) سینما چوک جڑانوالہ وچ چاء دی دوکان کردے ہوندے سن۔ ایس تھاں اکثر شاماں ویلے آسے پاسے
توں ادبی ذوق شوق رکھن والے دوست مل پٹھدے۔ کئی وار صوفی طالب چاء وی پیش کر رہے ہوندے تے نال نال شعر و شاعری وی کردے جاندے۔
عجب کمال آدمی سن۔ اوہناں داحمت نال ویاہاری۔ یاراں، دوستاں وچ اوہناں نوں بڑے پیار تے چاہت نال سدیا جاندے۔ صوفی طالب اپنی حیاتی وچ اپنا
مجموعہ کلام شائع نہ کرا سکے۔ اوہ اپنا کلام اپنی بیاض وچ محفوظ کردے رہے۔ طالب صابری ہوراں پنجابی دیاں بہت ساریاں صنفیاں وچ شاعری کیتی اے۔
مثال دے طور تے حمد، نعت، سلام، نظم، غزل، گیت، کافی، تے دوہڑا وغیرہ۔ دنیا دی بے ثباتی دا موضوع صوفیانہ شاعری دی اک پہچان اے۔ طالب
صابری کول وی تصوف دیاں رمزاں نال بھریا کلام موجود اے۔ دنیا دی ناپائیداری دا یقین نہیں۔ ہر بشر دنیا نوں اک سراء سمجھ کے ای گزاردا اے۔ بقول
شاعر:

ہر دم آھیں میری میری
ایہہ دنیا نہ میری تیری
اک دن ہونا خاک دی ڈھیری
ڈھیہہ جانا ایہہ گھول
اللہ ای اللہ بول او بندے
سچ دا سودا تول او بندے (4)

شاعراں دے نیڑے نعت لکھنا وی اک سعادت اے۔ پنجابی شاعراں نے کمی مدنی ماہی حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دی شان وچ ضرور کوئی نہ کوئی
نعت لکھی ہوندی اے۔ صوفی طالب صابری دے کلام وچ وی نعتاں دے نذرانے ڈھیر موجود نیں:
اُس عرب مسیحا دے در توں ہر درد دا دارو لہدا اے
گل لا لیندا در آیاں نوں اوہ اپنے پرانے سب دا اے (5)
نعت دا اک ہو رنگ:

ترا حکم ہووے تے پئے روڑ بولن
ایہہ سورج وچارا وی مڑ آن والا (6)

صوفی طالب حسین نے کربلا دے شہیداں دی بے مثال قربانی نوں وی یاد رکھیا اے۔ حضرت امام حسین نے باطل دے خلاف اپنے کنبے سمیت حق تے سچ دا دیواروشن کرن لئی جیہڑے کارنامے کیئے۔ اوہناں نوں سلام کر دیاں لکھدے نیں:

ترہیتِ رسول دے شاہ کار نیں حسینؑ
تاریخ بے مثال دے کردار نیں حسین
دنیا تے آخرت دے سردار نیں حسین
جس پاسیوں وی دیکھئے معیار نیں حسین (7)

طالب صابری دی شاعری وچ دیس پیار دا جذبہ بڑا گھڑواں اے۔ یقیناً ایہدی وجہ اوہناں دے بچپن دی ہجرت اے۔ جد اوہ اپنے خاندان نال دن رات سفر کر کے بٹالے توں نارووال اپڑے۔ اپنی نظم ”دیس دی سیوہ“ وچ پاکستان دیاں خیراں منگدے دسدے نیں:

دیس مرا اک باغ سہانا بندہ بندہ مالی اے
وکھری وکھری کار کر بندے پٹھی تے کوئی ہالی اے
اکناں آکے شہر وسائے سو بھجھ بنے اک پنڈاں دے
اکناں دیسوں باہر گیاں وی دیس دی عزت بھالی اے (8)

نظم ”اپنے پاکستان دا سہرا“ وچ شاعر دی دیس پیار نال انتاں دی عقیدت دا جذبہ دسد اے۔ اوہ پاکستان وچ وسن والے ہر محنت کش، کسان، مزدور تے پاک فوج دے سپاہیاں دی بہادری نوں سلام پیش کردے نیں۔ طالب صابری پوری قوم نوں اک مرکز تے اک مک ہون دی خواہش دا اظہار وی کردے نیں۔ جیویں:

آؤ سارے رل کے گایے اپنے پاکستان دا سہرا
بول پنجابی سرحد سندھی نال بلوچستان دا سہرا
آزادی دے جشن منایے، خوشیاں دے اج گیت سناپے
ودھ چڑھ پڑھیے نفل نمازاں نییاں دے سردار دا سہرا (9)

پیارے دیس پاکستان دا ”ترانہ“ لکھدیاں ایہتوں دے دلکش نظاریاں دا بیان سرسبز جنگلاں تے وادیاں دی شان چشمے ندیاں نہراں وچ پانی دیاں اٹھدیاں چھلاں اوٹھاں دے قافلیاں دیاں ٹلیاں تے ماواں دیاں لوریاں ایس دھرتی دا رُپ تے سنگھار نیں۔ ایس ترانے دا اک شعر:

اس وچ بخشیاں نعمتاں کل جہان دیاں
سارے جگ وچ دُھاں پیاں میرے پاکستان دیاں
شام سویرے خیراں منگاں اپنے پاک جہان دیاں (10)

شاعر قوم دا ہمدرد ہوندا اے۔ طالب حسین اپنے خاندان سمیت آزادی دا پینڈا آپ طے کر کے سُنڈیاں دی سرزمین پاکستان اپڑے۔ اوہناں اپنیاں اکھاں نال نواں ملک بندا دیکھیا۔ اوہ فساداں دے ماحول وچوں لگھ کے آزاد فضاواں وچ آئے۔ پر شاعر نوں افسوس ہوندا اے جے ملک تے بن گیا پر اوہناں نوں چلان والے، ترقی دیاں منزلاں تیک لے جاوون توں کچھ رہے۔ ایہہ سارے دُکھ درد اوس دی شاعری وچ خاص طور تے دیکھے جا

سکدے نہیں۔ قوم تے ملک دا گوہڑا احساس رکھن والے شاعر صوفی طالب نے محنت مزدوری وی کیتی۔ اوہناں نے اک ملی نظم وچ مسلماناں نوں اپنا آپ پچھانن تے اُبھاریا۔ پاکستان دا مسلمان آزادی حاصل کرن توں بعد اپنی سدھی راہ توں وکھرا ہو گیا اے۔ اوہدے وچ ایمان ورگی طاقت موجود نہیں رہی۔ ایہتوں تیک جے اوہدے وچوں انسانیت وی ختم ہو چکی اے۔ ایس صورت حال تے شاعر ڈاڈھا غمگین ہو کے آکھدا اے:

کوئی سبق تینوں قائد اعظم دا نہ چیتے
اقبال دے شاہیں دا قدر دان نہ بنیوں
طالب ہے شرمسار مرے قائد اعظم
دل خود نوں کہے دیس دی کیوں آن نہ بنیوں (11)

صوفی طالب حسین صابری دی شاعری دے کئی اک کچھ نہیں جہاں بارے دھیان دین دی لوڑ اے۔ اوہناں اسلامی تے ملی شاعری توں دکھ معاشرتی دکھاں درداں تے کوچھاں اُتے وی قلم چکیا۔ نظم ”جھلی“ وچ اک انھی زنانی دا اپنی جوان دھی نال گھروں باہر خیر منگن واسطے جان دا منظر دل ہلا دین واسطے کافی اے۔ معاشرے دیاں ظالم نظراں کس طرح اک جوان کڑی دا تعاقب کر دیاں نیں۔ ایس توں ودھ کے امیر تے کھاندے پیندے لوکاں دیاں بھیڑیاں نظراں توں پچنا کرنا اوکھا جا پدا اے۔ نظم وچ جوان کڑی دا کردار بڑا جرأت والا تے آنکھی اے، جد کہ ماں نوں کمزوری تے ڈر خوف دی علامت بنا کے پیش کیتا گیا اے۔ باؤ دے آکھن تے کہ منگنا شرم دا گھاٹا اے، ماں تے دھی سوچاں وچ ڈب گئیاں۔ نظم دیاں چندا خیری سطران ویکھو:

تینوں اماں آکھیا سی میں شہر نہ منگن جائیے
اتھے بیٹھے ریہے
رُکھی سکی کھایے
آجا بھلیے گھرنوں چلیے
باؤ سچا تے توں جھوٹی
ٹھانہ نہ جاوے
روز لیاوے (12)

وڈی حقیقت نوں شاعر نے نکلے نکلے مصرعیاں وچ کھول کے سامنے رکھ دتا اے۔ طالب صابری کدے کدائیں اپنا کلام اشاعت واسطے ادبی پرچیاں نوں گھل دیندے۔ آپ دی نظم ”مٹکتی“ لاہور دے اک رسالے ”پندرہ روزہ نیا پیغام“ وچ شائع ہوئی تاں پرچے دے مدیر نے آپ دی ایسے نظم تے اک خوبصورت نوٹ وی شائع کیتا۔ م۔ ع دے بقول:

”صوفی طالب بھی پنجابی کے شاعر ہیں اور پنجابی کا مزاج ان کے کلام میں پوری آب و تاب سے جلوہ گر ہے، ان کی شاعری محبت کی شاعری ہونے کے باوجود سراپا احتجاج ہے، مگر اس احتجاج کے پس منظر میں جو درد اور احساس کا فرما ہوتا ہے وہ اتنا مؤثر اور توانا ہے کہ پڑھنے والوں کے دل و دماغ کو اپنی گرفت میں لے لیتا ہے۔ سب سے بڑھ کر ان کے لہجے کا اعتماد ہے کہ وہ عام شعراء کی طرح فکری الجھاؤ اور فن کارانہ موشگافیوں سے گریز کرتے ہوئے بے ساختہ بات کہہ دیتے ہیں۔ ان کی نظر عمیق ظاہریت کو پھاندتی ہوئی باطن تک جا

پہنچتی ہے اور ان دکھوں کی زبان بنتی ہے جو روح کا ناسور ہوتے ہیں۔ ”دہگتی“ اُن کی ایک ایسی ہی نظم ہے جو

اپنی خاموش زبانی کے باوجود سراپا احتجاج ہے۔“ (13)

صوفی طالب حسین طالب نے دو ہڑاوی کمال دکھایا ہے۔ سستی نے پریم دے جیہڑے جال بئے، اوہ آپ ای اوس جال وچ پھس کے ہجر

وچھوڑے دے پندھ کندی تھل وچ جیون دی بازی ہار گئی۔ بہت پیارے لفظاں وچ منظر نگاری کر دے نیں:

سکدیاں رات وصل دی آئی سستی کردی ہار سنگاراں

خوش دل وچ آج آساں پُیاں پھرے کردی شکر ہزاراں

اوہ ہسدی اج وصل بجن دے تقدیر ہستے جھل ماراں

اُس بے خبرنوں خبر نہ طالب آج چت کے بازیاں ہاراں (14)

وچھوڑے داسیک صوفی طالب دے اک ہور دوہڑے وچ دسد اے، دوہڑا بھاویں اک کلاسیکی صنف اے پر شاعر نے دوہڑے لکھن لگیاں

سارے ماحول، وسیب تے دوہڑے دی تکنیک نوں بڑی خوبصورتی نال نبھایا اے:

شکر دوپہرے تھل مارو وچ تتیاں تیز ہواواں

بھجدی ریت بچ پیریں بھکھڑا جان ملوک سزاواں

دور فراق دا سایہ دل تے ہجر غماں دیاں چھانواں

پیار پُین ول سامنے آویں، آکھیں تھکدیاں جان گواواں (15)

صوفی طالب حسین طالب نے سستی دے دکھ دردنوں اک مختصر مثنوی وچ وی پیش کیتا اے۔ اوہناں بارہا شعراں وچ ای سستی دی داستان نوں

ودھیاتشبیہاں تے استعاریاں دی ورتوں نال ساڈے ساویں لیا کھلاریا اے۔ ایس دور وچ بھاویں لمیاں لمیاں داستاناں لکھن لکھان دارواج نہیں رہ گیا، پر

ایہناں داستانوں شعراں فراموش نہیں کیتا۔ صوفی طالب حسین نے تھوڑے لفظاں وچ ای اپنی ادب دوستی دا حق ادا کردتا اے۔ ایہناں دے سستی

بارے لکھے شعر:

طالب عشق دے موت توں نہیں ڈردے نہ اوہ جیوندے وانگ گودانیاں دے

عشق آن لئی جان قربان کردے، رکھن لکھ نہ وانگ سیانیاں دے (16)

ایہہ کلام ایس گل دا واضح ثبوت اے جے پنجاب دے ہر خطے وچ علم ادب دا چانن ونڈن والے موجود نیں تے اَجے علمی تے فکری کلام لکھن

والے شعراں بارے ہر سطح تے کھوج تے پرکھدی لوڑ اے۔ ادب دی اک شکل ساڈے ساویں کتابی شکل وچ موجود اے پر حالے کئی ادبی ستارے قلمی

نسخیاں تے ڈاڑیاں وچ محفوظ پئے نیں جہناں نوں سانبھن دی ات لوڑ اے۔

”پنجابی وچ ڈھیر صفاں وچ اظہار کرن والے شاعر طالب حسین طالب 21 نومبر 2006ء نوں جڑاں والا

شہر وچ فوت ہو گئے۔“ (17)

حوالے

- 1- راقم دی صوفی طالب حسین طالب نال ملاقات، جڑاں والا، 2 فروری 2003ء
- 2- اوہی
- 3- ملاقات بیٹا مظہر فرید، جڑاں والا، 6 جون 2004ء
- 4- بیاض صوفی طالب حسین طالب ص 2، مملو کہ مظہر فرید، بیٹا، گلی-3، حسن روڈ، جڑاں والا
- 5- اوہی ص 64
- 6- اوہی ص 8
- 7- اوہی ص 71
- 8- اوہی ص 146
- 9- اوہی ص 57
- 10- اوہی ص 26
- 11- اوہی ص 35-36
- 12- اوہی ص 28
- 13- پندرہ روزہ ”نیا پیام“، لاہور، یکم تا 15 مئی 1982ء
- 14- اوہی ص 13
- 15- اوہی
- 16- اوہی ص 58-59
- 17- سید وقار حیدر، شعبہ اردو، گورنمنٹ کالج جڑاں والا، 19 مئی 2016ء

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan-Jun 2016, pp44-52

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2016ء، مسلسل شمارہ 1

☆ ڈاکٹر عبدنبیل شاد

کلاسیکی شاعری وچ آپ بیتی دی جھلک

Abstract

In this article a bird eye view of autobiography in classical poetry of Punjabi Language. Classical poets of Punjabi have written verses about their birth place, residence and their life history. All these information have been discussed in this article. Besides this. The light has been shed in the life smutch of poets briefly. This research article is a comprehensive contribution in Punjabi Language and literature.

پنجابی زبان صدیاں توں ایس دھرتی اُتے موجود اے تے ایہوں بولن والے پنجابی ورھیاں توں ایہدی پالنا کردے آرہے نیں۔ اک پاسے جتھے ایہدالوک ادب دنیادی کسے وی زبان نالوں ودھ بھرواں تے مکمل ادب اے انج ای دوجے پاسے پنجابی دی کلاسیکی تے صوفیانہ شاعری وی دنیادی کسے زبان دی شاعری نالوں گھٹ نہیں۔ پنجابی دے صوفی شاعراں اپنی شاعری راہیں امن، محبت، سانجھ تے احترام آدمیت دی گل کیتی اے۔ تصوف دے مسئلیاں نوں سرل طور اُتے انج بیانیا اے کہ ہاری ساری دی سمجھ وچ وی ڈھیگر گلاں آجاندیاں نیں۔ صوفیاں نے دنیا نوں بہتر بنان دی گل وی کیتی اے تے آخرت نوں وی پھل بھریا بنان لئی انسان نوں پریریا اے۔ پنجابی دی کلاسیکی شاعری اندر شاعراں جتھے دین تے دنیا دی گل نوں اگے ودھایا اے اوتھے اوہناں اپنے شاعرانہ اندر کجھ تھاواں اُتے اپنی حیاتی بارے وی سدھے ساویں یاں لکویں ڈھنگ نال گل کیتی اے۔

جدوں شاعر اپنی شاعری اندر کدھرے اپنی ذات، اپنے سبھا، اپنے جمن، عشق، اپنی تخلیق یاں اپنی تخلیق دے وجود وچ آون دی وجھیاں تاریخ دسدے نیں اوتھوں آپ بیتی دی ہوند شروع ہو جاندی اے۔ پنجابی دے قصا کار شاعرانہ بہتی کھل کے گل کیتی اے۔ اوہناں اپنے تے اپنی تخلیق دے حوالے نال بعض تھاواں اُتے اچھے شعر لکھے نیں جہناں اندروں سبجے ای آپ بیتی دی جھلک ویکھی جاسکدی اے۔ اتھے پنجابی دے کلاسیکل شاعرانہ دے کلام دے حوالے نال اوہناں دی حیاتی تے سبھا بارے اک پنچھی جھات آپ بیتی دی ڈھلی شکل دے کجھ نمونے ظاہر کرے گی۔ پنجابی زبان دے سب توں پہلے باقاعدہ شاعر بابا فرید ہوراں دے کلام توں شروع کیتا جاسکدا اے۔

بابا فرید (1188-1280ء) ساری حیاتی تبلیغ داکم کردے رہے۔ کئی کئی ورھے مسلسل روزے دی حالت وچ رہندے۔ آکھیا جاندا اے کہ اوہناں بارہاں ورھے لگاتار روزے رکھے۔ جو کجھ کول آندا اوہنوں ماڑے لوکاں وچ ونڈ دیندے۔ لکھدے نیں:

فریدا! روٹی میری کاٹھ دی لاون میری بھکھ
 جہناں کھادی چوپڑی گھنے سہن گے دکھ (1)
 فریدا! کالے مینڈے کپڑے کلا مینڈا ولس
 گناہیں بھریا میں پھراں لوک کہن درویش (2)
 فریدا! میں جانیا دکھ مجھ کون دکھ سبھا ایہ جگ
 اچے چڑھ کے ویکھیا تاں گھر گھر ایہا اگ (3)

بابا فرید جی ایہناں شلوکاں وچ سانوں ساداتے مشقت بھری حیاتی گزارن داسنیہا دیندے نیں۔ اوہ ایہ وی آکھدے نیں کہ ماڑیاں دا حق مار کے چنگے تے مرغن کھانے کھان نال یاں عیش کرن نال اگلے جہان وڈی سزا اے۔ ایس شلوک توں بابا جی دی زندگی دی سادگی دا پتا لگدا اے۔
 دُوبے شلوک وچ اوہ اپنے آپ نوں گناہگار تے عاجز بندہ دسدے نیں۔ تیجے شلوک وچ اوہ اپنے آپ نوں دکھاں تے تکلیفاں وچ گھریا دسدے نیں تے ایہ وی کہ دکھاں دی اگ ہر گھر وچ لگی ہوئی اے۔ ایس دُنیا اُتے کوئی اک وی سیکھی تے خوش نہیں۔ انج ایہناں شلوکاں راہیں بابا جی دی زندگی دی سادگی تے اوہناں دے سبھا دا پتا لگدا اے کہ اوہ کسراں دا جیون آپوں وی گزار رہے سن تے دُوجیاں نوں وی گزارن دی پریرنا دے رہے سن۔
 بابا فرید توں بعد پنجابی دی کلاسیکی شاعری وچ جھواناں سامنے آوند اے اوہ شاہ حسین ہوراں داناں اے۔ شاہ حسین (1539-1599ء) ہوراں دی شاعری وچ تھان تھان جولاہیاں دے کم نال تعلق رکھن والیاں علامتاں ملدیاں نیں۔ جتھوں ایس گل دا پتا لگدا اے کہ اوہناں دے وڈو ڈیرے جولاہیاں دا کم کر دے سن۔ انج ایہ گل طے ہو چکی اے کہ شاہ حسین دُھڈی ذات نال تعلق رکھدے سن۔ اک عرصے تاں شاہ حسین نوں جولاہیاں آکھیا جاندا رہیا۔ خورے ایہدی وجھا اوہناں دی اک کافی دا ایہ حصہ اے جہدے اندر اوہناں اپنے آپ نوں تے اپنی ذات نوں جولاہیاں کہیا اے۔

ناؤں حسین تے ذات جولاہا

گالیاں دیندیاں تانیاں والیاں وو (4)

کافی دے ایس بند وچ شاہ حسین صاف اپنے آپ نوں جولاہیاں آکھ رہے نیں۔ جہدا مطلب ایہ اے کہ اوہناں اپنے آپ نوں تھلوی ذات تے ماڑے لوکاں نال جوڑیا اے تے اپنے آپ نوں اوہناں ورگا ای مٹھیا اے۔ اوہناں دی ذات بھوویں جولاہانہ وی ہووے تاں وی اوہ اپنے آپ نوں جولاہیاں نال ای جوڑنا چاہندے نیں۔ ہیر دی کہانی شعراں راہیں سبھ توں پہلاں دمودر داس کھتری نے لکھی۔ اوہ کہند اے کہ میں ایہہ سبھ اپنی اکھیں دُٹھا اے۔ بھوویں ایہہ اُکا محاورے وچوں ای اے۔ ایہہ گل ثابت نہیں ہوندی کہ ہیر رانجھے دی کہانی اوہدیاں اکھاں اگے وا پڑی اے۔ اوہ آکھدا اے۔

اکھیں دُٹھا، قصہ کیتا، میں تاں گنی نہ کوئی
 اسان موبوں الایا اوہو جو کجھ نظر پیو ای
 آکھ دمودر میں اکھیں دُٹھا، جو لسمی طرف سدھائے

جو کوہ ترے گئے، تاں اسیں بھی نالے آہے (5)

ایہہ کہانی دمودر نے اکھیں دُٹھی یاں نہیں ایہدے نال بہتا واسطہ نہیں۔ اصل تاں اوہدی ذات دے حوالے نال گل کرنا اے۔ دمورا پنی ہیر دے

انہر وچ جا کے اپنے بارے انج لکھدا اے:

ناؤں دمورڈ ذات گکھائی، ڈٹھا، سو لکھیو ای
 وچ سیالیں، پاس چوچک دے آساں تاں رہن کیتو ای
 پندراں سے آتے انتری، سمت بکرم رائے
 ہیر تے رانجھا ہوئے اکٹھے جھیڑے رب چکائے (6)

پہلے شعروچ اوہناں اپنے ناں بارے دسیاے کہ میراناں دمورڈاے تے میں ذات دا گکھائی آں۔ ایتھوں دمورڈاے ناں تے اوہدی ذات
 بارے گوہ لگدا اے۔

دو بے شعروچوں ایس گل دا پتا لگدا اے کہ 1529 (ب) وچ ہیر تے رانجھا آپس وچ ملے۔ بھاویں ایہ ساری کاڈھ دمورڈی اپنی ای اے تے
 تاریخ ایہنوں ثابت نہیں کردی۔ ایہناں شعراں راہیں اوہدی آپ بیتی دی ضروراک جھلک دسدی اے خاص کر پہلے شعر راہیں۔
 مولوی غلام رسول عالمپوری (1849-1892ء) پنجابی دے مشہور کلاسیکی شاعر نیں۔ اوہناں دے لکھے قصے ”احسن القصص“ (یوسف زلیخا)
 نوں ڈھیر نامناتے شہرت ملی۔ دوجا اوہناں داستان امیر حمزہ لکھی اے جہڑی ہزاراں شعراں اُتے مشتمل اے۔ ایس داستان وچوں اوہناں دی حیاتی تے
 کتاب دی تصنیف بارے پتا لگدا اے۔

گزری ورھیاں پندرہ عمر میری اس روز
 جاں بھریا وچ کاغذاں کڈھ دے دا سوز (7)

داستان امیر حمزہ تن جلدوں وچ اے۔ تیجا حصا یعنی اک جلد اوہناں پندرھیاں ورھیاں وچ مکمل کر لئی۔ فیروز سال ایہد نہیں تکیا۔ ایس توں بعد
 اوہناں داستان نوں مکمل کرن دیاں تے سناں وچ تاریخاں دتیاں نیں:

پوری ہوئی داستان جاں ایہ دل افروز
 ماہ محرم سولھویں پنج شنبہ دا روز
 تے اج ہجری سن ہے دو سو اک ہزار
 ہور چھیاسی سمجھ توں آیا وچ شمار
 ماہ بساکھوں اٹھویں سمت چھیویں جان
 نو سو اک ہزار ہے ہندی سال بیان
 ماہ اپریل انتویں اٹھ سو اک ہزار
 سن انہتر عیسوی گزریا وچ شمار (8)

انج ایہ کتاب 16 محرم 1268 مطابق 28 و ساکھ 1926 بمطابق 29 اپریل 1869ء نوں اوہناں ویہہ (20) ورھیاں دی عمرے مکمل کیتی۔ انج
 اوہناں دی عمر دے حساب نال سن 1849ء ہندا اے۔ اوہناں دے شعراں توں اوہناں دی پیدائش داسن مل جاندا اے۔ میاں غلام رسول ہوریں کھے دے
 بڑے شوقین سن۔ اوہناں بہتی حیاتی عالم پور وچ ای گزری اے۔ کجھ عرصا اوہ میر پور وچ ای رہے۔ دوہاں گلاں دا اوہناں دے شعراں توں پتا لگدا اے:

تھے دیاں دو ٹوپیاں ہتھ لگن تے گھل
بھنیاں و سن شیخ نے اک پرسوں اک کل (9)

ایہناں شعراں وچوں مولوی غلام رسول ہوراں دی حیاتی دی کئی جہی جھلکی ویکھ سکدے آں۔ حافظ شاہ جہان مقبل ہوراں ہیروی لکھی اے تے جنگ نامہ وی۔ شاہ جہان مقبل، جنگ نامہ جوڑن داسمانج بیان کیتا اے:

شعر ذیقعدوں ستویں روز دو شنبہ پیر
یاراں سے تے اٹھویں سن ہجری تحریر
عہد محمد شاہ دا سن اُنتی جان

ایہ رسالا جوڑیا مقبل شاہ جہان (10)

ایہناں شعراں توں جنگ نامے نوں جوڑن دی تاریخ دا پتا لگدا اے۔ حافظ شاہ جہان مقبل اکھاں توں نابینے سن۔ اوہ آپوں لکھدے نیں:

تخلص ایس فقیر دا مقبل ہے مشہور

ایہ عاجز ہے بھائیو اکھیں تھیں معذور (11)

اُتلے دو شعراں توں اوہناں دی تخلیق جنگ نامے دا تے تیجے شعر وچوں اوہناں دی حیاتی بارے بڑی اہم گل معلوم ہوندی اے کہ اوہ اکھاں توں نابیناں۔ اتھے وی اوہناں دی حیاتی دی جھلک دسدی اے۔

سید وارث شاہ (1722-1798ء) پنجابی زبان دے اُچ کوٹی دے شاعر نیں۔ اوہناں ہیر دا قصہ لکھ کے ہیر رانجھے دی کہانی نوں امر کردتا اے تے آپوں وی اوہدوں تائیں امر ہو گئے جدوں تیک پنجابی دھرتی تے موجوداے۔ اوہناں اپنے ہیر رانجھے دے قصے اندر اپنی ذات دے حوالے نال کجھ گلاں کیتیاں نیں جہناں توں اوہناں دی حیاتی دی اک جھلک ویکھی جاسکدی اے۔ اوہ آکھدے نیں:

وارث و سنیک جنڈیا لڑے دا تے شاگرد مخدوم قصور دا اے (12)

اُتلے اک مصرعے توں اوہناں دی اپنی زبانی ایہ گل سدھ ہو جاندی اے کہ وارث شاہ جنڈیالا شیر خاں دے رہن والے سن تے دوجی گل ایہ کہ اوہ مخدوم غلام محی الدین قصوری دے شاگرد سن۔ ہیر اندرای اوہ لکھدے نیں:

کھل ہانس دا ملک مشہور ملکا تھے شعر کیتا یاراں واسطے میں

پرکھ شعر دی آپ کر لین شاعر گھوڑا پھیر یا وچ نخاس دے میں (13)

پہلے مصرعے وچ اوہناں دسیا اے کہ ہیر کہانی نوں اوہناں ملکا ہانس کھلاں وچ بیٹھ کے تخلیق کیتا اے۔ ہیر اندرای اوہ لکھدے نیں:

تدوں شوق ہو یا قضا جوڑنے دا جدوں عشق دی گل اظہار ہوئی

حکم من کے سچاں پیاریاں دا قضا عجب بہار دا جوڑیا اے

کچھے مار و نچھلی، موڈھے دھر گھسی رانجھا ہو تریا وارث شاہ جہیا (14)

اُتلے تیاں مصرعیاں توں وارث شاہ تے اوہناں دی تخلیق ہیر بارے پتا لگدا اے۔ پہلی گل ایہ کہ اوہناں نوں جدوں عشق لگا تاں اوہناں نوں ایہ قضا جوڑن دا شوق چڑھیا۔ دوجی گل کہ اوہناں ”سچاں پیاریاں“ دی گل من کے ہیر رانجھا لکھیا۔ تیجے مصرعے وچوں اوہناں دی حیاتی جھلکدی نظر آندی

اے۔ کہ رانجے وانگ اوہ وی موڈھے گھیسے تے کچھے وُجھلی رکھدے سن:

سن یاراں سئے اسیاں بنی ہجرت سے دیس دے وچ تیاری ہوئی
اٹھاراں سے تریہیاں سمتاں دی راجے بکرماجیت دی سار ہوئی
جدوں دیس تے جٹ سردار رہوئے گھر وگھری جاں نویں سرکار ہوئی (15)

ایہناں شعراں اندر ہیر مکمل ہون دی تاریخ دتی گئی اے۔ 1180ھ 1830 ب تے 1766ء بندا اے۔ میاں محمد بخش (1830-1907ء) ہوراں
پنجابی وچ کئی قصے لکھے۔ سیف الملوک دا قصہ اوہناں نوں ہمیش لئی زندہ کر گیا۔ اوہناں اپنی شاعری اندر اپنی حیاتی دیاں تھوڑیاں جہیاں جھلکیاں
وکھائیاں نیں۔

پیر میرا اوہ دمڑی والا پیرا شاہ قلندر
ہر مشکل وچ مدد کردا دوہاں جہاناں اندر (16)

ایہناں شعراں راہیں پتا لگدا اے کہ اوہناں دی وسوں کھڑی شریف تے اوہناں دے پیر دمڑی والے نیں۔ سیف الملوک 1858ء تے دسمبر
دی 13 توں 31 تائیں مکمل ہوئی۔ اوہ آپوں ایس بارے انج لکھدے نیں:

چھیواں حسن سن تیراں سو اٹھتر، کشتی پار سرکار لگا دتی
سرگھی ویلے بندہ نواز ہادی شمع آس اُمید جگا دتی (17)

جمادی الثانی 1378ھ وچ ایہ داستان مکمل ہوئی۔ بردا پشاور دی (1850-1902ء) پشاور دے جم پل نیں۔ انگریزاں خلاف لکھیا۔ کئی وار جیل
گئے۔ مادری زبان پشتو سی پر پنجابی وچ اوہناں دیاں سی حرفیاں دا جواب نہیں اے۔ اوہناں اپنی زندگی دی ہلکی جہی جھلک اپنیاں سی حرفیاں وچ آپوں وکھائی
اے:

ش شہر پشاور تھیں ٹریا بردا کنڈھے اٹک دے آن کھلاریو نیں
پنج ست سپاہی نے ارد گرد دے بیڑی والے نوں نعر اچا مار یو نیں
بیڑی آ آوے بیڑی پار جاوے وچ بردے نوں چاکھلھاریو نیں
بردا آکھدا یارو انگریز ڈاڈھے پنڈی جیل خانے اندر واڑ یو نیں (18)

سی حرفی توں پتا لگدا اے کہ بردا پشاور دارہن والا سی تے انگریزاں اوہناں پشاور توں ٹرے نوں اٹک کول پھڑ لیا۔ بیڑی وچ بٹھایا تے پنڈی
دے جیل خانے وچ سٹ دتا۔ پنجابی دے ندھڑک شاعر بلھے شاہ (1680-1757ء) ہوراں اپنے سید نہ ہون دی گل اک کافی وچ طنز نال کیتی اے۔
حالاں کہ اوہ پیڑھیاں توں سید سن۔ جدوں اوہناں دیاں بھیناں اوہناں نوں عنایت قادری جیہڑے ارائیں سن، اوہناں دامرید ہون توں روکیا:

بلھے نوں سمجھاون آئیاں بھیناں تے بھر جائیاں
من لے بلھیا ساڈا کہنا چھڈ دے پلا ارائیاں
آل نبی اولاد علی نوں توں کیوں لیکاں لائیاں (19)

انج ایس کافی راہیں بلھے شاہ ہوراں دے سید ہون دا پتا لگدا اے۔ خواجہ غلام فرید (1845-1901ء) صوفی لہر دے اخیر شاعر متھے جان دے

نیں۔ اوہناں اپنیاں کافیاں اندراپنے مرشد فخر الدین فخر جہاں دامرشد وجوں واروار ذکر کیتا اے۔ اپنی سوچ دے حوالے نال اوہناں اپنے آپ نوں ابن العربی دے فلسفے وحدت الوجود نال تے بسطامی ہوراں نال جوڑیا اے جتھوں اوہناں دی حیاتی دے ایس کچھ بارے چانن ملدا اے۔

پشماں فخر الدین مٹھل دیاں

تن من کیتا پُور

گھول گھتاں میں فخر جہاں توں

جنت، حوز، قصور (20)

ایہناں شعراں توں اوہناں دے مرشد دے وڈے بھرانال اوہناں دے عشق تے عقیدت دا پتا لگدا اے۔ محمد صدیق لالی (1673-1766ء) پنجابی زبان دے مشہور شاعر سن۔ اوہ بہلول دریائی دے پتر سن۔ اوہناں سی حرفیاں لکھیاں، حمد و نعت لکھی، سورہ یوسف دا ترجمہ لکھیا، بحر العشق، نور الحقیقت تے صدیق ناما وی لکھیا۔ اوہناں دی شاعری اندرا اوہناں دے وطن تے ذات دے حوالے نال کجھ جھلکیاں ملدیاں نیں۔ اوہ آپوں لکھدے نیں:

ہک صدیق دے لالی مرد بھلا کوئی ہویا

مہتر یوسف دا اُس سہرا چُن چُن پھل پرویا (21)

ریاض احمد شاد لکھدے نیں:

چندل رانی وطن اساڈا بار کڑانے والی (22)

o

پُر ذکر و نور دسیوے کنڈ کڑانے والی (23)

o

کہندا صدیق لالی جیں دا وطن کڑانا (24)

اُتلے مصرعیاں وچ چندل رانی (چنھاں دی وادی) تے کڑانا بار کسے اک قصبے یاں شہر دا نہیں، سگوں لمے چوڑے علاقے داناں اے۔ پر ”کنڈ کڑانے“ دا علاقہ صرف لالیاں ای ہوسکدا اے۔ کیوں جے لالیاں دا اک پرانا ناں ”ننہ“ توں علاوہ ”کنڈ لالی“ وی رہیا اے۔

مولوی احمد یار مرالوی (1768-1845ء) پنجابی زبان دے سرکڈھویں شاعر نیں۔ اوہناں شاعری وچ 66 دے نیڑے کتاباں لکھیاں۔ تنقیدی شعور رکھن والے پنجابی دے ایس اہم شاعر دی شاعری وچوں آپ بیتی دی جھلک ویکھی جاسکدی اے۔ اوہ اپنی پیدائش بارے ارج لکھدے نیں:

شہر جلال پور دے دکھن قلعے دے وچ ٹکانا

اوس جگہ کجھ روز لنگھا کے مڑ سچے گھر جانا

قلعہ اسلام گڑھے وچ جے اوتھے سرت سنبھالی

وستے شہر جلال پورے دی خلقت بہت سوکھالی (25)

احمد یار مرالوی دے وڈے سوہدرہ متصل وزیر آباد توں اسلام گڑھ آ کے وستے سن۔ ایس دا ذکر آپوں احمد یار نچ کر دے نیں:

الہی احمد یار حکیم وطن میرا جو مُدھ قدیم
 اوّل آخر ہوسی خاک جے رب چل ملائے پاک
 پرسوہدرے اندروڈے ہاتھ اوہی موت نہ چھوڑے ساتھ
 دادا میرا مرد خدا صاحب برکت صدق صفا
 اوّل ولایت سی اوہ مرد سوز محبت نالے درد
 زمین جلال پور دے اندر ہر مقصود ہر جود میسر
 قلعہ اسلام گڑھے دا ناؤں اوہ سی میں عاجز دا تھاؤں (26)

احمد یار مرالوی دے ٹھکانے وکھ وکھ تھاواں اُتے رہے۔ جویں اسلام گڑھ، گجن، پھالیہ، مرالہ، کوٹ نبی شاہ تے ڈھوک شہانی وغیرا۔ بعض تھاواں دے حوالے نال اوہ آپوں لکھدے نیں:

دوگل، نبی شاہے دا کوٹ اتھے قسمت کیتا لوٹ
 نبی شاہے دے کوٹ امام میاں صلاح فقیر تمام
 کہیا اوس سنبھال وچار قلعہ اسلام گڑھے دا ناؤں
 اوہ سی میں عاصی دی تھاؤں (27)

احمد یار مرالوی، مرالہ وچ ویہہ ورھے لنگھائے۔ پرسکھ نہ پاسکے۔ اوہ لکھدے نیں:

وچ مرالے وسدیاں مینوں ویہ ورھے وہانے نی (28)

احمد یار حکمت دے پیشے نال تعلق رکھدے سن۔ اوہ لکھدے نیں:

حکمت ساڈا کسب قدیم دادا تے پیو ہان حکیم
 میں بھی ایہا کسب کمال سکھدیاں گزرے کئی سال (29)

احمد یار مرالوی ڈھیر قصے لکھے، تیر لکھن والے شاعر سن۔ ساری عمر کاغذ کالے کردے رہے۔ اوہ لکھدے نیں:

چالی برس ہوئے میں لکھدیاں کاغذ کردیاں کالے
 جتنے قصے جوڑے جے اوہ گنن لگاں میں سارے
 سنن والے بیزار ہو جاؤں نالے لکھن ہارے (30)

حوالے

- 1- آصف خاں، محمد (مرتب)، آکھیا بابا فرید نے، تیجا ایڈیشن لاہور پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء، ص 101
- 2- آصف خاں، محمد (مرتب)، آکھیا بابا فرید نے، ص 206
- 3- آصف خاں، محمد (مرتب)، آکھیا بابا فرید نے، ص 226

- 4- آصف خاں، محمد (مرتب) 'کافیاں شاہ حسین' لاہور پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء، ص 109
- 5- آصف خاں، محمد (مرتب) 'ہیر دمودر لاہور پاکستان پنجابی ادبی بورڈ'، 1986ء، ص 14-15
- 6- آصف خاں، محمد (مرتب) 'ہیر دمودر، ص 276-277
- 7- محمد عالم کپور تھلوی، (مرتب) احسن القصص، احوال و آثار مولوی غلام رسول لاہور پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء، ص ط-ی
- 8- اوہی، ص۔ ی
- 9- اوہی، ص۔ و
- 10- فقیر محمد فقیر ڈاکٹر (مرتب) 'ہیر لاہور پنجابی اکیڈمی'، 1967ء، ص ایف
- 11- اوہی، ص۔ ایف۔
- 12- عبدالعزیز، شیخ (مرتب) 'ہیر وارث شاہ' لاہور، الفیصل پبلشرز، 2001ء، ص 491
- 13- اوہی، ص 96
- 14- اوہی، ص 97
- 15- اوہی، ص 488-489
- 16- اقبال صلاح الدین (مرتب)، سیف الملوک، میاں محمد بخش، لاہور، عزیز پبلشرز، 1984ء، ص 44
- 17- اوہی، ص ک
- 18- اوہی، ص 454
- 19- بردہ پشاور، سی حرنی بردہ لاہور: سیٹھ آدم جی عبداللہ اینڈ کمپنی، سن 5، ص 5
- 20- نذیر احمد، ڈاکٹر (مرتب)، کلام بلھے شاہ، لاہور، پیکچرز، 1976ء، ص 19
- 21- مسعود حسن شہاب (مرتب) 'خواجہ غلام فرید بہاولپور اردو اکادمی'، 1963ء، ص 139
- 22- بردہ پشاور، سی حرنی، لاہور: سیٹھ آدم جی عبداللہ اینڈ کمپنی، سن 5، ص 5
- 23- ریاض احمد، شاد (مرتب) 'کلیات لالی' لاہور پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1982ء، ص 1
- 24- اوہی، ص 38-39
- 25- شہباز ملک، ڈاکٹر، مولوی احمد یار: فکر تے فن، لاہور: مکتبہ میری لائبریری، 1984ء، ص 41
- 26- اوہی، ص 45-46
- 27- اوہی، ص 48
- 28- اوہی، ص 54
- 29- اوہی
- 30- اوہی، ص 84

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan-Jun 2016, pp52-57

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2016ء، مسلسل شماره 1

☆ ڈاکٹر منیر گجر

پنجابی قصہ کاری تے دمودر

Abstract:

Research scholar present a brief critical analysis of Punjabi Qissa Qari specially Qissa Qari of Dmodr Dass. He indicated the contribution of dmodr in Qissa Adab i.e. is the mode on the cheeks of Punjabi Language and Literature. He declared that Punjabi Qissas are based on Masnvi and also followed by the Persian way of Qissa writing. Research Scholar also declare that Dmodr Das is the father of Qissa writing.

دمودر پنجابی ادب دا پہلا قصہ کاراے۔ ایس حیثیت نال اوہدے کول بہت ساریاں نوٹیکلٹاواں نیں۔ اوس اک نویں مہاڑ دا ڈھ بدھاسی تے اک نویں ریت ٹورنی سی، جیہڑی مگر لے شاعران لئی پیڑدا کم دیوے۔ مگروں آون والے ہلے قصہ شاعران اوہدی ہنھی پیڑتے ای قصیاں دی اُساری کیتی۔ استھے دمودر دی پنجابی قصہ ریت نوں دین دے حوالے نال کجھ گلاں اجیہیاں نیں جنہاں دا منظر عام تے آناات ضروری اے۔

سبھ توں پہلاں تاں دمودر دی شعری ہنتر بارے دمودر او دودکی پرچلت سرکاری بولی دی قصہ ہنتر مثنوی نوں چھڈ کے دویتا چھند نوں چُنیا۔ دمودر سے قصہ ریت وچ فارسی دے اثر پٹھ مثنوی ای پردھان سی۔ ایہدا کارن ایہہ سی، جو ایس دی ہنتر قصہ لکھن لئی دُھکویں سی تے رچنہار نوں بہت سوکھ ہوندی سی "Encyclopaedia of Indian Literature" "موجب:

“As the composer has to care about two rhymes only at a time, it is possible to compose any length of poem in this form. Because of this facility, all the long poems in Persian and Urdu are clothed in masnavi form.” (1)

دمودر مثنوی نوں چھڈ کے ناصر ف اک دیسی چھند نوں چُنیا، سگول ایس وچ اک نواں تجربہ وی کیتا۔ اوس دویتا نوں دوہرا کر کے چار مصرعیاں دا بند بنایا تے دویتا توں اوہی کم لیا، جیہڑا فارسی شاعر مثنوی توں لیدے سن۔ کئی تھاواں تے مصرعے پنجیاں چھ ہو گئے۔ مثنوی مردف نال میل کھا دا اے۔ مگر لے قصہ کاراں وچوں ہاشم شاہ، مولوی غلام رسول تے میاں محمد بخش ہوراں ایس ریت دی پالنا کیتی۔ (2)

مثنویوں عام طور سے تن قسماں وچ وٹڈیا جاندا اے:

“The masnavis are generally of three kinds: 'razmiya' masnavi in which some war event is depicted and described the other is 'bazmiya' or love masnavi and the third type contains mystic or philosophical subjects.”(3)

دمودر کول تے رنگ دکھالی دیندے نیں۔ ہیر دی نورے نال لڑائی رزمیہ رنگ دی ات سوہنی وگی اے:

وگیاں تیغاں اداں اداں، کبھی صفت اکھائیں
لوٹھاں جھڑن زمیں دے اُتے، رت لگے جنگھیں باہیں
جوگنیاں رت پیون آئیاں، سیس دھڑاں تے ناہیں
آکھ دمودر لال زمیں سبھ، اتا جیویں وواہیں (4)

انجے بزمیرنگ دیاں بہت ونگیاں لہجہ جانڈیاں نیں:

بانے اندر پھل ٹپکے، تیوں رانجھے ڈٹھیاں جیواں
پوکر ہار پائیں وچ گل دے، مالن آپے تھیواں
بیڑی وچوں ڈھونڈ لدھوسے، اس دل کیتا نیواں
کہے دمودر ہیر سیالی، میں جگ سہاگن تھیواں (5)

تے جدوں گل فلسفیانہ بیان دی آوندی اے تاں دمودر صرف اک مصرعے وچ ادب تے فلسفے دے بہت وڈے موضوع اندر منکھی فلسفے نوں بیان کر جاندا اے:

آکھ دمودر ہیا ڈاڈھا، جس وچ ”ہاہ“ سماوے (6)

دمودر بہت سیانا کوئی سی۔ اوس ہر قسم دی مثنوی دے گن رلا کے اوہناں دی ورتوں دویا چھند وچ کیتی۔ انج اوس پنجابی ادب دی جھولی بھری، دیسی چھنداں دی امیری سامنے لیاندی تے مگر لے شاعران کان نوں راہ وی کھولے۔ پنجابی ادب نوں دمودر دی اک ہور دین وحدت الوجود دے نظریے نوں بیان دانواں ڈھنگ بخشا اے۔ ایس نظریے دی نامناتاں پنجاب وچ پہلاں توں ای ہے سی۔ دمودر ایہہ کمال کیتا کہ رومانی قصے دے پاتراں راہیں ایس نظریے نوں بیانیا۔ ایہہ سبھا مگروں پنجابی کلاسیکی شعر ریت دا اگھا گن بنیا۔ دمودر آکھدا اے:

اٹی ہیر، ہیرے وچ رانجھا، حال نہ جانیں کوئی
رانجھا رانجھا کینوں آکھاں، میں آپے رانجھن ہوئی (7)

دمودر دے سمکالی شاہ حسین ہوراں ایس گل نوں انج بیان کیتا سی۔

ماہی ماہی گوکدی میں آپے رانجھن ہوئی
رانجھن رانجھن مینوں سبھ آکھو، ہیر نہ آکھو کوئی (8)

بلھے شاہ ہوراں آکھیا:

رانجھا رانجھا کردی نی ، میں آپے رانجھا ہوئی
سدو نی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی (9)

تے خولجہ فرید ہوراں فرمایا:

ہن میں رانجھا ہوئی

رہا فرق نہ کوئی (10)

استھے وچاردے نال نال مگر لے شاعران لفظالی تے ڈھنگ وی دمودر والا ای ورتیتے پاتروی اوہوای رکھے، پنجاب وچ ہور رومان وی مشہور رہے نیں، پر اوہ صوفیاں دیاں روحانی وارداتاں نوں بیان لئی اوس حدتائیں نہیں ورتیجے، جتا ہیر تے رانجھا۔ دمودر ای پنجابی ادب وچ ایس ریت داموڈھی اے، جس وچ پریم کہانیاں دے پاتراں تے اُچھا کر کے سوانی پاتراں نوں استعارہ بنا کے رب تے جی دے ازلی وچھوڑے دی گل ویراگی حالتاں راہیں بیان کیتی اے۔ ایہہ معنویت دا پورا جہان اے، جیہڑا دمودر وسایا۔ دمودر پنجابی قصہ کاری دی اُساری انج کیتی کہ ایس لیہے ڈریاں پنجابی قصہ سمکالی وسیبی تواریخ دا لکھتی ثبوت بن بٹریا۔ دمودر نے سچ نال قصے دے واقعیان دے نال نال اودو کے وسیبی، معاشی تے سیاسی حالات بارے وی گل کیتی اے۔ اوس وسیب دے دکھ و دکھ میلاں نوں اوہناں دے سُبھا، چالے تے نفسیات سنے بیان کیتا اے۔ سیاسی حالات دی اک ونگی تاں اکبر دے ذکر راہیں نظر آوندی اے:

بادشاہی جو اکبر سندی ، حیل نہ حجت کائی (11)

باتشاہی جو اکبر سندی، دن دن چڑھے سوائے (12)

دمودر اکبر دا ڈگر گھٹ ودھ 16 واری کردا اے۔ اکبر دا سابر عظیم وچ مذہبی برداشت، ترقی، امن تے نیاں داسما گنیا جاندا اے۔ وسیب وچ حکومتی اختیار نوں پٹھلی پدھر تک لاگو کیتا گیا سی۔ ایس کم لئی سرکاری کارندے مقرر کیتے گئے۔ ایہناں کارندیاں وچ قاضی وی شامل سی۔ قاضی کول دوہری طاقت سی، اک سرکاری تے دو جی مذہب دی۔ سرکاری سند تے مذہب دی طاقت نے کتے کتے انصاف دے ادارے نوں گراہے پایا تے قاضیاں وڈھی لینا چھوہیا۔ کسے وی وسیب وچ جدوں انصاف نوں خطرہ پیدا ہو جاوے تاں اوہ بہت اوکھا ویلا ہوند اے۔ کوئی وی سچا ادیب یاں شاعر سمکالی حالات دا اثر لئے پنا نہیں رہ سکدا۔ دمودر وی قاضی تے باہمن دے کوچھے کر توت بیان کیتے۔ ایس ریت نوں مگر لے پنجابی شاعران تے اُچھا کر کے قصہ ہیر دے شاعران اپنیا تے وارث شاہ کول ایس پکھ دا بیان ڈھنگ سکھرتے اپڑ گیا۔ جے دمودر باہمن بارے آکھدا اے:

وڈھی دے ولا یا باہمن، پردہ ماؤں کچیندی (13)

تاں وارث شاہ وی پنڈ دے پینچاں نوں انج ننگا کردا اے:

وڈھی دے کے بھوئیں دے بنے وارث، بنجر زمیں رنجھیٹے نوں آیا ای (14)

دمودر دا قصہ بیان ڈھنگ وی اپنا پُراثر اے کہ دمودر توں مگر لیاں ہیراں پڑھیاں کئی مصرعے اوہدے رنگ دے لہجہ جانداں نیں۔ ونگی دے طور تے چراغ اعوان کول دمودر دا رنگ بہت بھرواں اے۔ اک دو ونگیاں ویکھو:

دمودر:

تاں پہلے پہر گل آتن سارا، روٹی مکھن کھاوے
 دو جے پہر پنگھاں تے پنگھن، گھنگھنیاں گھن آوے
 تیجے پہر نیلے وچ کھیڈے، رینڈی کھکھڑی کھاوے
 چوتھے پہر بیڑی وچ آتن، چھوڑ چھاواں وکھاوے (15)

چراغ اعوان:

چڑھدے سیر بحر دی کردی، بیڑیاں چھوڑ چھڑاوے
 عطر عمیر معنبر کرنا، چیکوں نال ملاوے
 میوے بک بھر دیوے سیاں، ہر بک نال ولھاوے
 پیل پنگھ جھٹالن سیاں، سبھوں جھوٹے کھاوے
 دریا سیر کنارے ریتز، نال سہیلیاں دھاوے (16)

دمودر:

”مائے نی میں چاک لدھو ای، نت اٹھ جھیں چارے
 برکت جیں دی گھاہ نہ سکے، مجھ نہ کئی ہارے
 روڑا مول نہ لگے کدایں، ساون وسن پھہارے
 اجیہا چاک لدھو ای مائے! اگے بخت تہارے“ (17)

چراغ اعوان:

چارن سانگ جھیں دے باہل، آیم چاک نظارے
 قسمت نال آیا وچ جھنگ دے، رہندا تخت ہزارے
 مرد غریب نمائی صورت، محنت جان نوارے
 حکم ہووے تاں چاک رکھوں، ونج منجھیں کرے اتارے (18)

دمودر قصے دا جیہڑا استھان دکھالیا اے، اوہ اینا حقیقی اے کہ آج وی اوس وچ کوئی بہت وڈی تبدیلی دکھالی نہیں دیندی۔ قصہ ہیر دی مشہوری دا اک کارن ایہہ وی بنیا کہ دمودر ایس نوں دھرتی نال جوڑ دتا۔ ایس وچ سارے داسا رنگ دیسی دکھایا اے۔ وگی دے طور تے دمودر راجھے دے جوگ لین ٹلہ جوگیاں جاوے تے پھیرا تھوں واپسی دے پندھ تے تخت ہزارے، چنیوٹ، علی پور، جھنگ توں ہونڈیاں رنگ پورا پڑن دی گل کردا اے۔ ایس پندھ نوں اوس اینا حقیقی بنایا کہ آج وی کوئی بندہ پیدل ٹرے تاں ایہہ پندھ اونے ویلا وچ ای مکے گا، جتا دمودر بیان کیتا اے۔ انج دمودر قصے وچ حقیقی ناواں، تھواواں دی ورتوں نوں وی چالو کیتا۔ پنجابی وچ قصہ ریت دے ہرن پیارا ہون دا اک کارن ایہہ وی اے، کیوں جے قصہ سندییاں سنیراں نوں قصے دے پاتراں دے ناواں تے تھواواں وچ اپنا آپ تے اپنا آل دوالا دکھالی دیندا اے۔

دمودر جگت قصہ کاری ریت دا چنگی ریتیں جانوسی۔ اوہنوں پتہ سی، جو قصیاں وچ مافوق الفطرت تئاں دی بہت اہمیت اے۔ ایہہ سنیراں نوں اچنھت کردے نیں تے نفسیاتی حوالے نال اڈٹھ جیسے سہارے داوی کم کردے نیں۔ اوس قصہ وچ پنج پیراں دا کردار لیاندا اے۔ کدی کالے جوڑے تے کالے گھوڑے رانجھے دی مدد کردے نیں تے کدی پیر آپ قصے وچ اُتارا کردے نیں۔ رانجھے دے نال دے چاک ساڑے پاروں اوہنوں مارن دامتا پکاوندے نیں۔ جدوں اوہ رانجھے تے ہلا کرن آوندے نیں تاں اگوں پیر رانجھے دی کیوں مدد کردے نیں، دمودر ایس گل نوں انج بیاندا اے:

آدی بھیج کے صحیح کیتو نیں، بیٹھا دھیان لگائے
دھروہ میانوں تیغاں کڈھیاں، علی علی کر دھائے
کالے جوڑے کالے گھوڑے، لکھ لشکر نظری آئے
اڈی لاء پیا نیں پچھے، ٹھے چاک سوائے (19)

ایہہ مافوق الفطرت ڈھنگ وی پنجابی قصہ کاری نوں دمودر دی دین اے۔ اوہ سنیراں دی نفسیات دا ڈوہنگھا جانوسی۔ اوس رانجھے دی پیراں نال

پہلی ملاقات وچ ای

آکھ دمودر ہیر ولیہاں، رانجھے پلے پائی (20)

آکھ کے اپنے سنیراں نوں پک کر ایساں کہ قصے دا انت تہاڈی مرضی دا ای ہووے گا، کیوں جے ایس پریم کہانی نوں پیراں دی ٹیک اے۔ انج دمودر دا پنج پیراں دا کردار گھڑناوی اک نوں مہاڑنھنا سی، جیہڑا پنجابی سنیراں دی نفسیات نوں پوہندا سی۔ مگر لے قصہ کاراں وی ایس ریت نوں اپنایا تے لوڑ موجب قصیاں وچ مافوق الفطرت کرداراں تے واقعیان دی ورتوں کیتی۔ دمودر دی گھاڑت، پنج پیرتاں بعد وچ لگ بھگ ہر ہیر کار کول وکھالی دیندے نیں۔

حوالے

1. Encyclopaedia of Indian Literature, Vol III, Delhi: Sahitya Akademi, 1995, P.2625.
2. محمد آصف خاں، نک سٹک، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء، ص 147
3. Encyclopaedia of Indian Literature, Vol III, P.2623.
4. دمودر، ہیر دمودر، مرتب۔ محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء، ص 60
5. اوہی، ص 128
6. اوہی، ص 176
7. اوہی، ص 188
8. شاہ حسین، کافیاں شاہ حسین، لاہور: مجلس شاہ حسین، 1976ء، ص 76
9. بلھے شاہ، کلیات بلھے شاہ، مرتب۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1960ء، ص 123
10. خواجہ غلام فرید، دیوان فرید، مرتب۔ علامہ محمد عزیز الدین عزیز، بہاولپور: عزیز المطابع الیکٹریک پریس، سن، ص 856

- 11- دمودر، ہیر دمودر، مرتب۔ محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء، ص 35
- 12- اوہی، ص 276
- 13- اوہی، ص 147
- 14- وارث شاہ، ہیر سید وارث شاہ، مرتب۔ شیخ عبدالعزیز، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1960ء، ص 12
- 15- دمودر، ہیر دمودر، مرتب۔ محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء، ص 52
- 16- چراغ اعوان، ہیر چراغ اعوان، مرتب۔ عین الحق فرید کوٹی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1978ء، ص 67
- 17- دمودر، ہیر دمودر، مرتب۔ محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء، ص 94۔
- 18- چراغ اعوان 74۔
- 19- دمودر، ہیر دمودر، مرتب۔ محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء، ص 104
- 20- دمودر 83۔ تب۔ محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء، ص 60

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan-Jun 2016, pp58-69

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2016ء، مسلسل شماره 1

☆ ڈاکٹر شمیمہ بتول

مرزا صاحبان از حافظ برخوردار دی بہتر اُساری**Abstract**

The tradition of writing folk tales in Punjabi language and literature are reality. Damodar Das Damodar set the tradition of writing Punjabi folk tales during the first Mughal era (1526-1707). Hafiz Barkhurdar, a poet belonging to the same period, is also renowned for composing folk tale in Punjabi. He had magnanimous literary contributions during the era of Shah Jahan. Hafiz Barkhurdar has composed three folk tales in Punjabi namely Mirza Sahiban, Yousaf Zulakhan and Sassi Punnu. Initially he laid the foundation of composing verses on the lines of Persian poetic style and molded the art of writing folk tales according to the modern standers

حافظ برخوردار پہلے مغل دور دے اوہ مان یوگ شاعر نہیں جنہاں نے اپنے سمکالی شاعراں دے مقابلے تے علمی ادبی کم ول بہتادھیان دتا۔
بھانویں پنجابی ادب وچ قصہ اساری دی نینہہ حافظ برخوردار توں پہلاں دمودرتے پیلونے رکھی پر انہاں نے قصہ شاعری دی چکی پیڈی روایت قائم کیتی۔
ایہی کارن اے پئی حافظ برخوردار مگروں آون والے شاعراں نے اپنے اپنے قصیاں لئی اوہناں دی شاعری توں لا بھ چکیا۔ محققاں نے حافظ برخوردارناں
دے کئی شاعر دس کے کجھل پادتی اے۔ کجھ پارکھ دو حافظ برخوردار ہوئے مندے نیں تے کجھ تن یاں چار۔ احمد یار مرالوی لکھدے نیں:

لوکاں سے قصے پئے جوڑے، پڑھے جنہاں رسالے
پر گل ول نہ ڈٹھا، حافظ مسلمانی والے
رانجھتے میاں یارا ہوئے چٹھیاں وچ مراسی
جتنا بول گئے سبھ سنیا ہور سدا کہندا سی
حافظ برخوردار جو آہا رانجھا چٹی والا
اس تے بھی فیضان الہی علم عمل وچ باہلا (1)

احمد یار دے آکھن موجب اک حافظ برخوردار مسلمانی پنڈ دے رہن والے سن جدوں کہ دو بے برخوردار چٹی شیخاں تحصیل و ضلع سیالکوٹ دے وسنیک سن۔ مولوی دلپزیر بھیروی لکھدے نیں:

دونویں حافظ برخوردار تے دونویں حافظ قاری
دوہاں لکھ یوسفؑ دے قصے پائی برخورداری
عبدالحکیم زلیخا ہندی وانگ زلیخا جوڑی
حافظ برخورداراں والی ہور ہوئی اک جوڑی (2)

مولوی دلپزیر بھیروی دے آکھن موجب حافظ برخوردارناں دے دونویں شاعراں نے یوسف زلیخا دا قصہ لکھیا جہڑا مشہور ہويا۔ میاں محمد بخش لکھدے نیں:

رانجھا برخوردار سنیدا، بلبل باغ سخن دی
شعر اودھاجیوں واؤ فخر دی، آئے باس چن دی
حافظ برخوردار مصنف، گورجہاں دی چٹی
ہر ہر بیت اودھاجی مٹھا، جیوں مصری وی کھٹی (3)

ڈاکٹر شہباز ملک، پروفیسر احمد حسین قریشی دے حوالے نال گل کردیاں ہونیاں تن برخوردار شاعراں دا ذکر کردے نیں:
”پنجابی ادب وچ صرف تن حافظ برخوردار ہوئے نیں۔ پہلا حافظ برخوردار بحر العشق ایس دی وفات ۱۵۹۳ء
وچ ہوئی۔ دو جا حافظ برخوردار مسلمانی والا ایس دی پیدائش ۱۰۳۰ھ وچ ہوئی۔ ایس نے فرائض و رشتہ، مرزا
صاحبان، یوسف زلیخا وغیرہ کتاباں لکھیاں تے تینجا حافظ برخوردار تخت ہزارے والا ہويا اے جس نے انواع
برخوردار وغیرہ لکھی۔“ (4)

سید سبط الحسن ضنیغ دی قصیدہ بردہ شریف وچ کیت گئی تحقیق موجب چار حافظ برخوردار ہوئے نیں۔ جنہاں وچوں اک حافظ برخوردار مسلمانی
پنڈ والا، دو جا حافظ برخوردار ثانی، تینجا حافظ برخوردار چٹی شیخاں والا تے چوتھا حافظ برخوردار تخت ہزارے والا سی۔ (5)
انج آکھ سکے آں پئی وکھو وکھ سے وچ وکھو وکھ حافظ برخوردار شاعراں نے شاعری کیتی۔ انہاں وچوں مسلمانی والے تے چٹی شیخاں والیاں دا ذکر مگروں آون
والے شاعراں نے اپنیاں اپنیاں لکھتاں وچ کیتا اے۔ جہدے توں پار کہ دو حافظ برخوردار ہوئے مندے نیں پراہہ غلط اے۔ احمد حسین قریشی دی کیت گئی
تحقیق وی ٹھیک نہیں جا پدی کیوں جے اوہناں نے انہاں شاعراں دی شاعری دا کلام نہیں دتا۔ البتہ سبط الحسن ضنیغ ہوراں دی کیت گئی تحقیق ٹھیک جا پدی اے
کیوں جے اوہناں نے اپنی تحقیق وچ حافظ برخوردار دے شاعرانہ کلام دا ثبوت دیندیاں ہونیاں اوہناں دے وکھو وکھ سماں دا ویروا کیتا اے۔ حافظ برخوردار
مغلاں دے عہد نال سمبندھ رکھد اسی تے محقق ایس گل نال اتفاق کردے نیں پئی حافظ برخوردار ۱۰۳۰ھ (۲۱-۱۶۲۰ء) وچ پیدا ہوئے جہڑا جہانگیر داراج
سماں سی۔ حافظ برخوردار قصیدہ بردہ شریف وچ لکھدے نیں:

شرح قصیدہ بردہ آکھی رانجھے برخوردارے
سکلوئے وچ پڑھیا ای وطن ای تخت ہزارے (6)

حافظ برخوردار دے آکھن موجب اوہ ذات دے رانجھے سن تے تخت ہزارے وچ پیدا ہوئے۔ جدوں وڈے ہوئے تاں سیا لکوٹ وچ پڑھن چلے گئے۔ فیرو تھوں تعلیم حاصل کر کے مسلمانی پنڈ وچ آوے تے اپنی اخیر لی عمر تیکر او تھے ای رہے جیویں اوہ فرانس ہندوی وچ لکھدے نیں۔

میں بھی وطن پنجاب ہے قسمت آندا ٹور
چیمہ چھٹھ پر گنہ مضاف صوبہ لاہور
حافظ دے من ، بہشت ہے کلر وچ گراؤں
قصیوں چڑھدے پنڈ ہے مسلمانی ناؤں (7)

حافظ برخوردار قرآن شریف حفظ کرن پاروں حافظ اکھوائے۔ اوہناں دے استاد داناں عبدالحکیم سی۔ ایس بارے اوہ آپ فرانس ہندوی وچ لکھدے نیں:

جوڑے فرانس ہندوی وچ جہان آباد
جاں ہويا لطف خدائے دا مدد کیتی استاد
اس ناؤں عبدالحکیم ہے ہويا اس مکان
فرانس پڑھے جس تھیں ثابت ہوس ایمان (8)

حافظ برخوردار نے جس عبدالحکیم دا ذکر کیتا اے اوہ عبدالحکیم سیالکوٹی سن جہڑے بہت وڈے عالم فاضل سن تے اوہناں دے علم نے کئی چراغ روشن کیتے۔ حافظ برخوردار نے عربی تے فارسی زبان وچ وی تعلیم حاصل کیتی۔ ایہی کارن اے پئی اوہناں دے قصیاں وچ عربی فارسی دے ڈھیر شہد ورتے گئے نیں۔ حافظ برخوردار مسجد وچ درس تدریس داکم کردے سن۔ ایس دا ذکر اوہناں نے اپنی مرزا صاحبان وچ انج کیتا اے۔

کاں کر دا گریہ زاریاں بچے وچ گیا
حافظ برخوردار دی اوس مسجد لئی بچھا (9)

حافظ برخوردار ہوراں دی وفات بارے محققاں نے کوئی رائے نہیں دتی البتہ ایہہ جانکاری لبھدی اے پئی جہانگیر دے عہد وچ پیدا ہوون والے حافظ برخوردار نے شاہ جہان دے عہد سے اپنے قصے دیاں رچناواں لکھیاں تے فیرو رنگ زیب عالمگیر دے عہد دے اخیر لے ورھیاں وچ فوت ہوئے۔ اوہناں دے خاندانی پچھوکڑ بارے کجھ پتہ نہیں لگدا بس اپنی جانکاری ملدی اے پئی اوہناں دی بیوی داناں ماہنی بی بی سی۔ سید سبط الحسن ضیغ لکھدے نیں:

”ابھی تک کوئی ایسی بیاض دستیاب نہیں ہوئی، جس سے آپ کی وفات کا پتہ چل سکے لیکن میاں جان محمد کی اطلاع کے مطابق قصہ مرزا صاحبان ۹۵-۱۶۹۴ء میں لکھا گیا۔ یہ یقینی بات ہے کہ اورنگ زیب عالمگیر کا پورا عہد (۱۷۰۷ء) انہوں نے دیکھا۔ البتہ مسلمانی پنڈ کے رُکڑے میں دونوں میاں بیوی کی قبریں موجود ہیں آپ کی زوجہ کا اسم گرامی بی بی ماہنی تھا۔ پہلے صرف قبریں تھیں، چوہدری سردار احمد تحصیل دار لاہور نے ۱۹۶۵ء میں دونوں قبریں پختہ کروادیں، گرد چار دیواری بھی تعمیر کر کے اسے محفوظ بنا دیا۔“ (10)

حافظ برخوردار ہوراں نے پنجابی زبان وچ تن قصے لکھے جہاں وچ سسی پنوں، مرزا صاحبان تے یوسف زلیخا شامل نیں۔ اوہناں اپنے قصیاں وچ پنجابی، ہندی تے فارسی دے شہد ڈھیر ورتے نیں۔ ایہہ اک کارن ایہہ وی سی پئی ایہہ زبانوں اوس دور وچ پرچلت سن۔ ڈاکٹر گوپال سنگھ لکھدے نیں:

”حافظ برخوردار نے پنجابی وچ تن قصے لکھے (1) سسی پنوں، (2) مرزا صاحبان (3) یوسف زلیخا انہاں قصیاں دی بولی ٹھیٹھ پنجابی ہے، کدھرے کدھرے بھاشانے وی زور پکڑ لیا ہے، تے فارسی دے شبدیاں دی ورتوں کیتی گئی اے۔ کوی پنجابی دے بیانیوں کویاں وچ اک خاص درجہ رکھدا ہے۔ اس دا بیان سادہ پرولولے بھریا ہوندا اے۔“ (11)

سید سبط الحسن ضیغم نے حافظ برخوردار دی رچناواں دی ونڈا نچ کیتی اے:

”پیدائش ۱۶۳۰ء یوسف زلیخا ۱۶۶۹ء، فرانس ہندوی ۴ مارچ ۱۶۷۱ء مرزا صاحبان ۹۴-۱۶۹۵ء“ (12)

انہاں قصیاں توں اڈ اوہناں نے فرانس ہندوی لکھی جہڑا اوہناں دے فقہی تے دینی رسالیاں دا مجموعہ اے۔ انہاں دے قصیاں اتے مذہب اسلام دی گوڑھی چھاپ وکھالی دیندی اے۔ پنجابی لوک داستاناں وچ مرزا صاحبان دے قصے نوں کئی حوالیاں نال اک نو بیکلا مقام حاصل اے۔ صدیاں توں ایہہ دو کردار مثالی محبت تے وفادی علامت بنے ہوئے نیں۔ ایہہ داستان رومانی رنگ پاروں ای مقبول نہیں سگوں ایہدے وچ پنجاب دے مخصوص ثقافتی ماحول دیاں جھلکیاں ملدیاں نیں۔ ایس قصے دا ودھیر تعلق اوس پر اسرار علاقے نال اے جنہوں بار آکھیا جاندا اے۔ بار دے علاقے دے کئی حصیاں نوں جھناں سیراب کردا اے۔ پرانے وقتاں وچ ایہہ علاقے جفاکشی تے گرم جوشی لئی مشہور سن۔ ہیر رانجھے تے مرزا صاحبان دی داستاناں دا تعلق وی ایسے علاقے نال اے۔

ہیر رانجھے دے قصے دی طرح مرزا صاحبان دے عشقیہ قصے دا تعلق وی پنجاب دی دھرتی نال اے۔ حافظ برخوردار نے ایس قصے نوں واردے انداز وچ بیان کیتا اے۔ ایس قصے دا انت بھاویں ایسے والا اے پر ایہدے وچ جوش تے جذبے دا تاثر ودھیرا وکھالی دیندا اے۔ شفیق عقیل موجب:

”حافظ برخوردار کی مرزا صاحبان پورے ڈرامائی عناصر کے ساتھ ایک مکمل کہانی بیان کرتی ہے۔ اس میں زور بیان کا حسن بھی ہے اور رزمیہ کا اسلوب بھی بھرپور انداز میں ملتا ہے۔“ (13)

ایہہ قصہ پنجاب دے لوکاں دے جذبیاں تے سدھراں دی سہان ایس گلوں رہیا اے کہ پنجابی ایس قصے نوں پرہیا وچ گا کے سناندے سن۔ ایہی کارن اے پئی برطانوی دور وچ ایہہ قصہ عوام دی آزادی لئی بے پناہ جذبیاں دے اظہار لئی اک علامت بنیا رہیا۔ ایہہ حقی گل اے کہ پیلو تے حافظ برخوردار دی کھڑی کیتی ہوئی نینہہ اتے آون والے شاعراں نے اپنے قصیاں دی عمارت اُساری۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دے آکھن موجب:

”پیلو توں بعد ایس قصے دا دو جاوڈا شاعر حافظ برخوردار اے۔۔۔ ایس وچ شک نہیں کہ حافظ برخوردار خود اک بوہت وڈا شاعر اے۔“ (14)

حافظ برخوردار نے مرزا صاحبان دے قصے دی ہنر اساری ول بہتادھیان دتا۔ اوہنے قصے دا ڈھ عشقیہ شعراں توں نبھیا جہڑا دکھرا تے نو بیکلا ایس لئی اے کہ مجازی عشق نوں بیان کرن لئی پرانے عاشقاں دی قربانی بارے دسیا اے۔

عاشق مثل پتنگ دے سڑینے تاوڑی مار
لگا کرم نخاس جیوں عشقے دا بازار
برہوں ڈبائے سوھنے ادھکڑے وچکار
سسی کتھے لہدی جنگل وچ اجاڑ
بانے، لیلیاں، ہیر نوں سنیں جلالی چار

دھر کے سولی عشقہدی چاڑھے وارووار (15)

قصے دا پلاٹ مکمل تے مضبوط اے کیوں جے اونہاں دے ساہنے پیلو دا لکھیا قصہ مرزا صاحبان موجودی پر حافظ برخوردار دا بیان زور دار اے جہدا اک خاص سرتے لے اے۔ پاتر اساری وچ پیلو نالوں چوکھی مہارت اے پر حافظ برخوردار نے کرداراں نوں سو جھسیانف راہیں بیان کیتا۔ اوہدے کردار مقامی ہوندیاں ہونیاں وی مسلماناں دے لاشعور وچ وسن والے بے شمار مذہبی رنگ دے روحانی تے رزمیہ قصیاں دے کردار چا پدے نیں۔ حافظ برخوردار نے کرداراں دی نفسیات اتے کڑی نگاہ رکھی اے۔ پیلو کرداراں نال دور تیکر نہیں نکلدے۔ اوہنے تھوڑے مصرعیاں راہیں کرداراں نوں بیان کیتا اے جدوں کہ حافظ کرداراں نوں اونہاں دی عاداتاں، خصلتاں تے عمل دی توجیہ راہیں الیکد اے۔ ایس پاروں کرداراں دی رفتار وچ تے فرق پے جاندا اے پراوہ پوری طرح نمایاں ہو جاندا اے نیں۔ تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند وچ انج لکھیا اے کہ:

”حافظ برخوردار کے قصے میں پیلو کے مقابلے میں کردار نگاری اور قصے پن پر زیادہ زور دیا گیا ہے۔۔۔۔۔ حافظ برخوردار (کرداروں) ان کی عادات و خصائل اور عمل سب کی توجیہ کرتا ہے۔ جسکی وجہ سے اگرچہ قصے کی رفتار میں فرق پڑ جاتا ہے لیکن کردار نمایاں ہو کر ابھر آتے ہیں۔“ (16)

حافظ برخوردار نے مرزاتے صاحبان دے مرکزی کرداراں توں وکھراء رحموں، سر جا، صوبہ، سلطان، گھمیا تے راہی ورگے ذیلی کردار وی بیان کیتے نیں۔ انہاں نے کرداراں دیاں گلاں نوں غیر ضروری تفصیل نال لمیرا بیان نہیں کیتا جس پاروں قصے وچ چینک برقرار اے۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دے آکھن موجب:

”کرداراں دے لیکن وچ حافظ برخوردار پیلو نالوں بہت اگے اے۔ اوہ ہر کردار نوں پورے اہتمام نال سامنے لیاندا اے۔ اوہدے لیکے کردار سامنے آوندیاں ایپنا پورا تاثر چھڈ دے نیں۔ اونہاں دیاں حرکتاں تے گلاں باتاں موقع محل دے مطابق ہوندیاں نیں۔“ (17)

حافظ برخوردار نے داستان دے عمومی مافوق الفطرت کرداراں راہیں قصے دی دلچسپی و دھاوون دا جتن وی کیتا اے۔ جنڈ دے کردار اصحاباں نال مکالمہ دراصل وڈے لمیٹے رکھدی اک تدریجی صورت اے:

میں جنڈ ورا باردا میرا کلر دے وچ واس
میرے کول نہیں کوئی رکھڑا میرا ریہندا جی اداس
میرا بھی دل چاہوندا صاحبان رہوے پاس
اوہدی بھائی کنڈ نہ ویکھدے صدقے لیندی ماں ساس (18)

پیلو نے کرداراں دے مکالمے مختصر لکھے نیں جد کہ حافظ برخوردار دے بیان کیتے گئے مکالمے طویل نیں۔ حافظ برخوردار نے ایس قصے وچ منظر نگاری نوں سوہنے ڈھنگ راہیں انج بیان کیتا اے کہ شعر پڑھدیاں سارای منظر اکھاں آگے آجاندا اے۔ جیویں مرزے دے مرنگروں صاحبان دے وین کرن دے منظر نوں حافظ برخوردار نے انج بیان کیتا اے:

صاحبان دیکھ کوں اس ظلم نوں مرمر کردی وین
 کیہا کاج رچایا میں تتی دے سین
 ناں رکاوں سوہلے مایہے پئے پہن
 سودا کیتا سی سکھ نوں اٹھ ویہا جے وین
 نہ میں سیس گندایا نہ میں مانگ بھری
 میہندی سہج نہ لایا سرتے نہ دھڑی (19)

حافظ برخوردار نے قصے نوں خطابت دے انداز وچ لکھیا پر اوہناں دا لہجہ سست اے۔ اوہناں دے قصے دی زبان پنجابی اے جہدے وچ فارسی تے ہندی زبانوں دی شہد اولی ورتی گئی اے۔ اوہناں دے بیان ڈھنگ وچ روانی اے جہدی اک وجہ زبان اتے عبور اے۔ حافظ برخوردار نے ایس قصے وچ کئی تھانواں تے صنعتاں دی ورتیاں نیں جیہڑی انہاں دے عالمانہ ہون دامنہ بولدا ثبوت نیں۔ جیویں صنعت تکرار راہیں لفظی تکرار نوں انج بیان کیتا اے:

پانی اندر لون وانگ گھل گھل پھے سقیم بیار (20)
 پٹ پٹ کڈھیاں میہڈیاں دے چچی داواٹ (21)
 میرے ہتھ ایڑن رنگلا پئی گن گن اٹیاں لاہ (22)
 بھر بھر بیڑے ڈوبدا ہوراں دے وچ جا (23)

انج ای کو مصرے وچ اک لفظ دے الٹ دو جا لفظ لیا کے صنعت تضاد نوں اس طرح بیان کیتا اے:

چھوڑ پورانی دوستی نویں کتے ول لا (24)
 آون گے لے جاہن گے مینوں کھڑی ڈولی وچ پا (25)
 تینوں اوڑھنی دتی سیوں نوں ہتھوں لگی ایں کرن لگییر (26)
 سانوں لہنے دی آگئی دیوئی ساڈے گل پلہ منہ گہاہ (27)

انج ای لکھن وچ اکوچے لفظ پر معنی دے لحاظ نال وکھو وکھ لفظاں دے ذریعے صنعت تجنیس نوں اس طرح بیان کیتا اے:

اک چکی چکی آونداراہ بھدانوں کوہ (28)

آئی ایں کیہڑے ملک توں توں جانا کیہڑے دیس (29)

حافظ برخوردار نے کدھرے کدھرے تشبیہی تے استعاراتی ڈھنگ اختیار کیتا اے۔

ہنجوں وگن صاحبان جیوں موتی ترژن ہار
یا گھٹ بدل دی وس گئی نکی پوے پھہار
رخسارے پھل گلاب دے ہوئے زردوسار
سو کھا درد فراق دا منجی پی پی بیمار (30)

حافظ برخوردار نے اپنے ایس قصے وچ صاحبان دی سراپا نگاری نوں فارسی شعری انداز راہیں پہلاں پہل بیان کیتا تے آون والے شاعران لئی
پکی پیڈی بنیاد فراہم کیتی۔ جیویں

صاحبان دا قد سروکل کوچ جیوں دوہے واہ پون
لباں سے جام شراب دا پی عاشق مست تھون
صاحبان دے خونی نین پکھاو لے بازاں وانگ تنکن
اوہ پاژن ول ول دلاں نوں بکلیں رت پیون (31)

حافظ برخوردار نے وی پیلو وانگوں کجھ اکھان اپنے قصے وچ بیان کیتے جہڑے اوہناں دی عقل تے دانشمندی دا ثبوت نیں۔
کدی ریتوں کوٹ نہ اسرے کدی کوڑ نہ ہندے سچ (32)

حافظ برخوردار نے قصے وچ لمی بحر ورتی اے جد کہ قصے دے سارے شعر ہم ردیف تے ہم وزن نیں۔ ایس توں وکھ قصے وچ سوال جواب دی
صورت وچ واقعیت دے عنصر نوں ابھارن دا جتن کیتا اے۔ قصے دے شروع وچ مرزا اپنی ماں نوں انج سوال کردا اے۔

مائے نی سن میریے دس دے دی گل
وسیں جھب مکان توں جتھوں مشکل ہوون حل

بازی باجھوں لڑکیاں جھوٹے رنگ محل (33)

مرزے دی ماں تے اوہنوں اگوں انج جواب دتا:

توں خادم نوشوہ پیر دا تیرا مڈھ قدیمی پیر
جدا نہیں اندر شکم دے اوس آن پوایا شیر
من لے سچے رب نوں روشن بدر منیر (34)

قصے وچ مافوق الفطرت کرداراں دے آون نال واقعیت وچ کمی آجاندی اے۔ ایس توں اڈ جزئیات تے تفصیل توں کم لیا گیا اے جس دی وجہ
توں قصے دی ڈرامے تے ناول نال مطابقت پیدا ہو جاندی اے۔ حافظ برخوردار نے عشقیہ قصہ بیان کردیاں اپنا سوز دل بیان کیتا اے تے ایہہ ای اوہناں
دے قصہ لکھن دا مقصد جا پدا اے جہدے راہیں برہوں تے وصال دے دکھ نوں بیانیا گیا اے۔ جیویں

دفتر واپچھے درد دے رانجھے برخوردار
قصے کردا عاشقاں گل رہے سنسار (35)

حافظ برخوردار نے پہلی وار مرزا صاحبان دے ایس قصے وچ مقولہ شاعر دے سرنواں پیٹھ اپنا تبصرہ بیان کیتا اے جہدے راہیں اوہ اپنی گل وچ

تاثر بیان کرن دی کوشش کردے نیں۔ جیویں

مومن ساڑو دھکڑیں کیتا عشق و ناہ
 کردا ایڈا نیاؤں اوہ لگدا ایس نہ ڈاہ
 ڈکے کوئی نہ ایس نوں قاضی مفتی شاہ
 مت گل وچ پائے اسماں دے سردے اتوں لاه (36)

مرزا صاحبان دا قصہ جوڑن لئی حافظ برخوردار نے صاحبان دی روح تے کاں دی گل بات بیان کیتی اے۔ کاں پیلو دی قبر تے جاندا اے جو حافظ
 نوں چنگا قصہ لکھن دی مت دیندا اے۔

میں سبھ سرگے چھوڑ کے بیٹھا کل مکان
 حافظ برخوردار نوں جا میرا دئیں سلام
 بعد سلاموں آکھناں پیلو دا فرمان
 صاحبان دا قصہ ای جوڑناں اچھا کریں بیان (37)

حافظ برخوردار نے مرزا صاحبان دے قصے نوں پیلو نالوں ودھیرا تفصیل نال بیان کیتا اے تے قصے دا انجام ایسے طوالت دا شکار ہو کے اپنا تاثر کھو
 دیندا اے۔ پیلو نے قصے نوں مرزا صاحبان دی موت اتے مکادتا اے جد کہ حافظ برخوردار نے مرزے دی موت مگروں صاحبان دے ماتم، کھرلاں تے
 سیالاں دی لڑائی دا ذکر کیتا اے۔ مرزا صاحبان دے قصے وچ حافظ برخوردار نے مذہب دے حوالے تھان تھان دتے نیں۔ باوا بدھ سنگھ دے آکھن
 موجب:

حافظ ناں ای ہے قرآن شریف دے عالم دا تے کوی جی وی دینی علم دی کھان سن۔ کوی جی نے ساری عمر
 کتاباں تے مسئلے لکھ لکھ کے بتائی۔ (38)

انج جا پدا اے پئی اوہناں نے مجازی عشق دے اوہے عشق حقیقی نوں بیان کیتا اے۔ عشق حقیقی نوں بیان کردیاں ہونیاں حضرت امام حسنؑ تے حضرت
 حسینؑ دے سچے عشق نوں بیان کیتا اے جہناں نے حق دی خاطر اپنی جان قربان کردتی:

مرزا آکھدا بیٹے شاہ علیؑ دے حسنؑ حسینؑ بھرا
 اوہ لڑدے نال یہودیاں وت کردے جنگ بھلا
 چپ کر گنیاں پیہیاں حسنؑ حسینؑ گہا
 منی رضا پیغمبروں حافظا توں بھی من رضا (39)

حافظ برخوردار نے اپنے قصے وچ کجھ شعری حرنی دے انداز وچ لکھے نیں جہناں وچ اللہ دی توحید تے واحدانیت دا پرچار کیتا گیا اے:

الف ، اللہ نوں یاد کرب ول کر دھیان
 ب تے سچے رب دی سچے دا فرمان
 اگے دال تے ذال دا لکھیا وچ قرآن

ث ثابتی دے نال چلناں ساڈے مشکل ہون آسان (40)

شاعر نے قصے دے کجھ شعراں نوں لوک گیتاں دے ڈھنگ راہیں بیانیا اے۔ ایہہ شعر شاعر نے صاحبان دے مونہوں اکھوائے نیں۔ جیویں:

چناں دے تیرا چانناں تاریا دے تیری لو

میں رج گلاں نہ کیتیاں ویڑے ویچ کھلو

سچاں کنڈاں چا دتیاں نیناں دتا رو

میں واسطہ گھت نی آں رب دا نیلی نیڑے ڈھو (41)

حافظ برخوردار دے ایس قصے نوں پڑھ کے انج جا پدا اے پئی ایہ قصہ لکھن توں پہلاں اوہدے ذہن ویچ پیلو دی مرزا صاحبان دا قصہ ضرور موجود

سی۔ کیوں جے اوہدے قصے ویچ کجھ شعرا و ہوا جاپدے نیں جہڑے پیلو دے قصے ویچ بیان کیتے گئے نیں۔ جیویں:

پیلو نہ مارتا قاضی چھمکاں، نہ دے تتی نوں تا

پڑھناں ساڈا رہ گیا، لے آئے عشق لکھا (42)

حافظ برخوردار مار نہ ملاں جھانبریاں تیتیاں نوں نہ تا

اگلا پڑھیا بھل گیا سانوں عشقے دتا سبق پڑھا (43)

حافظ برخوردار نے وی پیلو دی طرح اوس ویلے دے سماج نوں اپنی مرزا صاحبان ویچ بیان کیتا اے۔ قصے دے شروع ویچ اوہ پیر نوشوہ دا ذکر

کردے نیں۔ جس توں جا پدا اے پئی اوس ویلے لوکی اپنیاں منتاں تے آساں پوریاں کرن لئی پیراں کولوں دعا کراندے سن۔ صاحبان دے ہار سنگھار

راہیں اوس ویلے دیاں زانیاں دے بن سنورن ول اشارہ ملدا اے۔ پنڈے گھوڑیاں اتے طے کیتے جانداے سن۔ قرآن مجید دی تعلیم نکلے بالاں نوں دتی

جاندا سی۔ بیماری ویلے حکیمان کولوں دوا دارو کروایا جاندا سی۔ پنڈتاں کولوں فال کڈھوائے جانداے تے انج ای کوئی کم کرن توں پہلاں شگن لینا عام سی

جیویں صاحبان مرزے نال ٹرن لگدی اے تے اپنے بھوچھن دے اڑن نوں چنگا نہیں سمجھدی تے مرزے نوں آکھدی اے۔

میرے بھوچھن دا لڑاڑ گیا میری قسمت دے ویچ پھیر (44)

انج ای مرزے دے ٹرن ویلے اوہدی بھین چھتی دا بھرا نوں خواب دسنا وی توہم پرستی دی علامت نیں۔ اوس ویلے دے لوکی انہاں گلاں اتے

بہتالیقین رکھدے سن تے ایہد اک کارن ایہہ سی پئی مسلماناں دی تہذیب اتے ہندوواں دا وی ڈھیر اثر سی جد کہ اسلام داندھب ایہو جیہی گلاں دی اجازت

نہیں دیندا۔ اسلم پرویز لکھدے نیں:

”عقائد اور توہمات ایسے اطوار اور واہے ہیں جن کی جڑیں بہت گہری ہوتی ہیں۔ دنیا کے ترقی یافتہ علاقوں

میں بھی ایسے قبیلے اور جرگے ہیں جو فوق الفطرت طاقتوں میں یقین رکھتے ہیں۔ ان کا خیال ہے کہ انسان کے

تمام اعمال انہی طاقتوں کے اختیار میں ہیں۔“ (45)

حافظ برخوردار دے بیان کیتے ہوئے قصے دے کجھ کرداراں دے ناں پنجابی وسیب نال جڑے ہوئے نیں جیویں سرجا، گرجا، کرموں، باہمن

، چھتی، نصیبیاں، لاگی مہری تے راءرموں وغیرہ۔ اوس ویلے دے سماج ویچ جاگیر دار تے قبیلے دے وڈے لوک نوکر رکھدے سن۔ سینہوڑے خط راہیں گھلے

جاندے سن۔ قانوناں تے ضابطیاں دارکھوالا قاضی ہوندا اسی۔ ویاہ ویلے کڑی نوں مہندی لائی جاندی سی تے دھیاں دی ڈولی ٹورن لئی لوکاں نوں اکٹھا کیتا جاند۔ قبائلی طاقتاں انتقام لین لئی مرن مران تے تیار ہو جاندیاں سن جہڑا اوہناں دے جذباتی رویے دی دس پاندا اے جیویں مرزے دے مرن پچھوں قبیلے دے لوک کھیوے شہر نوں تباہ کر دیندے نیں۔

لاہ کھرا لگن گن منڈھیاں لائے سراں دے ڈھیر

رتوں کھیوے لوک دے وگے ویہن چو پھیر

بن گرداں اڈیاں ماہنیاں جد کھرا لگن مارے گھیر

دیکھ تماشا حافظ دتا رحموں گھت ہنیر (46)

پیار محبت دیاں گلاں چٹکیاں نہیں سمجھیاں جاندیاں سن۔ عاشق لوک جے عشق کر دے تے اوہناں نوں سزا دے طور تے ماردتا جاند۔ مرزا تے صاحبان دا آپوں وچ پیار محبت اصل وچ اوس ویلے دی موجود سماجی قدراں دے خلاف بغاوت سی جہڑے اپنے قبیلیاں دے فرسودہ نظام توں نجات حاصل کرنا چاہندے سن۔ قصے وچ ہونی دی حقیقت نوں شاعر نے کل تے نارد دے کردار ایں راہیں بیان کیتا اے۔ کل تے نارد ہندو ماہتھا لوجی دے کردار نیں تے دونوں تباہی تے بربادی دے دیوتا نیں۔ کلاسیکی شاعری وچ ایہہ دو کردار کسے وی انفرادی یا اجتماعی المیے ویلے اپڑ دیاں دکھائے گئے نیں۔ حافظ برخوردار نے انہاں دونوں دی گل کتھ راہیں المیے دے تاثر نوں اگھیر کے ظاہر کیتا اے:

کل پئی آکھے نار دا توں میتھوں ہو جا دور

اگے کھادے کو روتے پاٹھو میں سے لنگھائے پور

حافظ لے جا داناں باد نوں ایہہ گل ہے نیوں کوڑ (47)

مکدی گل ایہہ اے پئی حافظ برخوردار دی مرزا صاحبان دا اسلوب پیلو نالوں دکھراتے نو یکل اے۔ حافظ نے قصے دی ہنتر اساری ول بہت توجہ دتی اے تے اوہ سارے خلا پر کردتے نیں جہڑے پیلو نے اپنی مرزا صاحبان نوں نظماں ویلے چھڈے سن۔ پیلو دی زبان مجرد اے جدوں کہ حافظ برخوردار دی زبان مرصع اے۔ پیلو کول پلاٹ دی فوقیت اے جدوں کہ حافظ برخوردار کول تخیل پیلو توں اگے اے تے اوہدے وچاراں اتے اسلام دے مذہب دا گوڑھا اثر دکھالی دیندا اے۔ ایس لئی اوہ تھاتھ تھاتھ تے اللہ رسول ﷺ تے نبیاں دا ذکر کردے نیں۔ قصے دی زبان عالمانہ اے جہدے وچ تشبیہ استعارے تے ضرب المثل دا ورتار کیتا گیا اے۔ انج اسی آکھ سکے آں پئی حافظ برخوردار نے فنی تے فکری پکھوں قصے نوں نو یکل اسلوب فراہم کیتا اے۔

حوالے

1. سبط الحسن ضیغم، سید (مرتب): قصیدہ بردہ شریف؛ یکے از مطبوعات پبلیکیشنز لمیٹڈ لاہور 2 مئی 2002ء ص 57
2. عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور اگست 1987ء ص 245
3. محمد بخش: سیف الملوک؛ مرتبہ اقبال صلاح الدین، عزیز پبلشرز لاہور 1996ء ص 245

4. شہباز ملک، ڈاکٹر (مرتب): پکی روٹی؛ تاج بک ڈپولا ہوراشاعت دوم 1987ء ص 25
5. قصیدہ بردہ شریف؛ ص 56 تا 77
6. ایضاً ص 61
7. ایضاً ص 61
8. پنجابی ادب دی کہانی؛ ص 243
9. حافظ برخوردار: مرزا صاحبان؛ مرتبہ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، سنگ میل پبلی کیشنز لاہور 1998ء ص 83
10. قصیدہ بردہ شریف؛ ص 64 تا 65
11. گوپال سنگھ، ڈاکٹر: پنجابی سہت دا اتہاس؛ ورلڈ بک سنٹر 12/3 آصف علی روڈ نویں دلی چوتھی وار 1990ء، ص 170 تا 171
12. قصیدہ بردہ شریف؛ ص 65
13. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر (مرتب): پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ؛ مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد طبع اول، 1997ء ص 350/351
14. عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر: ادب پریت؛ اے ون پبلشرز لاہور، س۔ن۔ ص 64
15. مرزا صاحبان حافظ برخوردار؛ ص 21
16. فیاض محمود، سید، کیپٹن (مدیر خصوصی): تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند؛ تیرھویں جلد، علاقائی ادبیات مغربی پاکستان پنجاب یونیورسٹی لاہور طبع اول 1971ء ص 354
17. عصمت اللہ زاہد: پرکھ پراگے؛ التحریر اردو بازار لاہور 1980ء ص 188
18. مرزا صاحبان حافظ برخوردار؛ ص 65
19. ایضاً ص 75
20. ایضاً ص 34
21. ایضاً ص 37
22. ایضاً ص 48
23. ایضاً ص 73
24. ایضاً ص 41
25. ایضاً ص 47
26. ایضاً ص 57
27. ایضاً ص 73
28. ایضاً ص 64
29. ایضاً ص 66

- .30 ایضاً ص 35
- .31 ایضاً ص 25
- .32 ایضاً ص 38
- .33 ایضاً ص 24
- .34 ایضاً ص 24
- .35 ایضاً ص 21
- .36 ایضاً ص 74
- .37 ایضاً ص 83
- .38 باو ابدھ سنگھ: پریم کہانی؛ پنجنڈا کیڈمی لاہور بار دوم 1988ء ص 165
- .39 مرزا صاحبان حافظ برخوردار؛ ص 72
- .40 ایضاً ص 70
- .41 ایضاً ص 61
- .42 پیلو: مرزا صاحبان؛ مرتبہ ڈاکٹر اسلم رانا، عزیز پبلشرز لاہور پہلی وار 1990ء ص 29
- .43 مرزا صاحبان حافظ برخوردار؛ ص 31
- .44 مرزا صاحبان حافظ برخوردار؛ ص 60
- .45 اسلم پرویز: پنجاب ادب اور ثقافت؛ نگارشات لاہور 1994ء ص 27
- .46 مرزا صاحبان حافظ برخوردار؛ ص 93
- .47 ایضاً ص 68

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan-Jun 2016, pp70-77

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2016ء، مسلسل شمارہ 1

☆ ڈاکٹر عائشہ رحمان

جدید پنجابی نعت وچ ختم نبوت تے ناموس رسالت دا پرچار

Abstract

In this research article Author who has discussed the Jadeed Punjabi Naat with the refrence of Khatam e Nabuwat n Namooos e Rasalat.It has been proved that Naat is not only remain as a description of Seerat e Mohammad (S.A.W) but also reveals the sentiments of Aashiq e Rasool who give his life on the name and honour of Hazrat Mohammad (S.W.A).The scholar has supported her arguments by quoting the verses from Punjabi Naat.

’نعت‘ نبی پاک ﷺ دی تعریف تے صفتاں دے بیان داناں اے۔ اللہ پاک نے آپ ﷺ دی تشریف آوری توں پہلاں الہامی کتاباں تے اسمانی صحیفیاں وچ آپ ﷺ دا ذکر تو صیغی تے تعریفی انداز وچ کیتا سی تے آپ ﷺ دی تشریف آوری مگروں آخری الہامی کتاب قرآن مجید وچ وی آپ ﷺ دی شان دا برملا اظہار کیتا اے۔ نعت دے کھلارنوں کھل رکھدیاں ایہہ نیا جاندا اے پئی قرآن مجید دیاں آیتاں اصل وچ حضور دی نعت ای نیں تے نعت کہن والی ذات رب تعالیٰ دی اے۔ گویا اللہ پاک آپ سب توں پہلا تے سب توں وڈا نعت خواں اے۔ نعت گوئی اللہ پاک دی سنت اے۔

گل صرف قرآن مجید دیاں آیتاں دی ای نہیں سگوں شریعت محمدی ﷺ دے ہر عمل تے ذکر جیویں کلمہ پاک، اذان، اقامت، نماز تے دعا وچ حضور پاک ﷺ داناں مبارک اللہ پاک نے اپنے ناں نال جوڑ کے آپ ﷺ دے ذکر نوں ایچ بخشی تے وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ دی صداقت واضح کیتی۔ حقیقت وچ ایہہ ذکر نعت ای اے۔ جیہدا مڈھ آپ وحدہ لا شریک ذات نے نبھیا اے۔ ڈاکٹر حفیظ احمد نے لکھیا اے:

”نعت کیہ اے؟ لولاک دے والی، نبیاں دے امام تے خدا تعالیٰ دے لاڈلے تے آخری نبی ﷺ دے نال محبت تے عقیدت دے اظہار داناں اے۔ خود اللہ تعالیٰ نے اپنے سوہنے کملی والے، والیل دیاں زلفاں تے والضحیٰ دے نورانی مکھڑے تے مازاغ دیاں اکھیاں والے دی نعت قرآن مجید وچ آکھی تے ایمان والیاں نوں وی نعت آکھن دی ہدایت کیتی۔“ (1)

حضور پاک ﷺ کا سنات دی تخلیق و باعث نہیں۔ اللہ پاک نے جے آپ نون پیدانہ کرنا ہوندا تے ایس دنیا نون وی پیدانہ کر دا۔ ایس ضمن وچ ڈاکٹر عبدالعزیز خان امام احمد رضا خان بریلوی دے حوالے نال اک حدیث شریف رقم کردے نیں:

”خلفت الخلق لا عرفهم كرامتك و منزلتك عندی و لولاك ما خلقت الدنيا.“ (2)

یعنی اللہ عزوجل اپنے محبوب ﷺ نون مخاطب کر دیاں فرماندا اے پئی اے میرے محبوب ﷺ میں ایہہ مخلوق ایس لئی بنائی کہ تہا ڈی عزت تے تہا ڈا مقام مرتبہ جو میری بارگاہ وچ اے، اوہناں تے ظاہر کراں۔ جے تسیں نہ ہوندے تے میں ایہہ دنیا ای نہ بناندا۔ اللہ پاک نے قرآن مجید وچ آپ ﷺ دیاں صفتاں تے شانناں بیان کر دیاں آپ نون رحمت اللعالمین، خاتم النبیین، سرپا ہدایت، احمد، محمد، یسین، طہ، مزمل، مدثر، بشیر، نذیر، سراج منیر، مبشر تے شاہد کہہ کہ خطاب کیتا اے۔ جیہدے تون مخلوق نون حضور ﷺ دی نعت بیان لئی چان حاصل ہو یا۔ نعت عام شاعری تون اکا ای ہٹھویں نوعیت دی شاعری محمد اکرم اعوان نے ”اسرار التزیل“ وچ لکھیا اے:

”شاعر محض خیالی وادیوں میں بھٹکتے پھرتے ہیں جبکہ جو کچھ کہتے ہیں وہ نہ کرتے ہیں اور نہ کرنا ممکن ہوتا ہے۔

سوائے ان شاعروں کے جو ایمان سے مالا مال ہوئے اور نیک اعمال اپنائے یعنی شعروں میں بھی نیکی، اللہ کی

تعریف اور رسول اللہ ﷺ کی نعت اور اطاعت کی بات کرتے ہیں اور اللہ کا ذکر کثرت سے کرتے ہیں۔ قلبی

عمل اور زبانی ہر طرح سے کہ انکا شعر بھی اللہ کی یاد دلاتا ہے اور کفار کے مقابلہ میں ظلم کا جواب دینے کے لیے

جنہوں نے شعر کہے یہ انکا حق تھا کہ ان پر ظلم کیا گیا تھا لہذا آپ کے متبع تو دنیا کے مثالی انسان ہیں۔“ (3)

اجوکی نعت باقاعدہ طور تے چودہ سوسال تون مسلسل لکھی پڑھی تے سنی جا رہی اے۔ جیہدے وچ حضور پاک ﷺ نال عقیدت، محبت تے جڑت داسچا تے سچا اظہار، آپ ﷺ دی دنیا تے تشریف آوری تون پہلاں دور جاہلیت دی صورتحال، آپ ﷺ دے تشریف لیاون مگروں معاشرے وچ آن والیاں تبدیلیاں، آپ ﷺ دی ولادت دے واقعات، آپ ﷺ دے معجزات، ختم نبوت، ناموس رسالت، اخلاق حسنہ، سیرت طیبہ، اقوال و ارشادات، احوال و آثار، معاملات، غزوات تے آپ ﷺ دی حیاتی نال جڑے سارے واقعات شامل نیں۔ ڈاکٹر عبدالنعیم عزیزی نے ایس پکھوں لکھیا اے:

”نعت میں حضور نبی کریم ﷺ کی ولادت مبارکہ، سیرت طیبہ، حسن و جمال، سرایا، عظمت و رفعت، معجزات،

واقعہ معراج اور موضوعات جنکا تعلق عقیدت و عقائد دونوں سے ہے سبھی نعت کے ضمن میں آتے ہیں۔

حضور رسول کو نبی ﷺ کی محبت کے تعلق سے مدینہ امینہ سے عقیدت اور حضور ﷺ پر سلام وغیرہ بھی نعت کے

موضوعات میں داخل ہیں۔“ (4)

حقیقت اے پئی حضور ﷺ دے شامل تے فضائل نون سیرت طیبہ دے کلاوے وچ لیا کے اج دے نعت گو شاعر نعت دیاں فکری وسعتاں تے

کھلا نون بھال دے پئے نیں۔ ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی لکھیا سی:

”نعت کے سورنگ اور مضمون ہیں۔ موضوع کے اعتبار سے اسکی وسعت اور رنگ رانگی کی کوئی انتہا نہیں

ہے۔“ (5)

اجو کے پنجابی نعت گو شاعران نے ہر اوس پکھ نون نعت دا موضوع بنایا اے جیہدے کارن اوہناں اندر کسے وی قسم دی خوشی یا غمی دا کوئی احساس نکلھڑ دا اے۔ ختم نبوت دا مطلب اے پئی حضور نبی پاک ﷺ اللہ دے آخری نبی نیں۔ آپ ﷺ تے نبوت مکمل ہو گئی تے آپ ﷺ تون بعد کوئی نبی

یا رسول نہیں آوے گا۔ آپ ﷺ دی نبوت قیامت تک بلکہ اس توں بعد وی رہوے گی۔ آپ ﷺ تے اللہ دین پورا ہو گیا تے آپ ﷺ دی نبوت تے شریعت قیامت تک ہر زمانے واسطے اے۔ آپ ﷺ نے ارشاد فرمایا:

”قال: انّ مثلی ومثل الانبیاء من قبلی کمثل رجل بنی بیتا فأحسنه و أجملہ إلا موضع لبنة من زواياہ فجعل الناس يطوفون به ويعجبون له ويقولون: هلاّ وضعت هذه اللبنة؟ قال: فانا اللبنة وانا خاتم النبیین

ترجمہ: آنحضرت ﷺ نے فرمایا: میری تے پہلے پیغمبروں دی مثال اجیہی اے جیویں اک بندے نے اک گھر بنایا، اوہنوں چنگاں آراستہ کیتا پراک نکر وچ اک اٹ دی جگہ ویسہلی چھڈ دتی، لوک اس گھر وچ پھر دے نیں تے تعجب کردے نیں (اجیہا آراستہ گھر) ایہہ اٹ کیوں نہیں لائی۔ فرمایا تے اوہ اٹ میں آں۔ تے میں خاتم النبیین آں۔“ (6)

آپ ﷺ نے اک ہور تھاں تے ارشاد فرمایا:

”عن انس بن مالک قال قال رسول الله ﷺ ان الرسالة والنبوة قد انقطعت فلا رسول بعدی ولا نبی

ترجمہ: حضرت انس بن مالک توں روایت اے پی فرمایا رسول اللہ ﷺ نے: رسالت تے نبوت منقطع ہو گئی سو میرے بعد نہ تے کوئی رسول ہووے گا تے نہ ای کوئی نبی۔“ (7)

حضور پاک ﷺ دے ارشادات گرامی توں ایہہ بات ثابت ہوندی اے پی آپ ﷺ توں بعد کوئی نبی یا رسول نہیں آئے گا۔ آپ ﷺ دی نبوت قیامت تک جاری رہوے گی۔ اگر کوئی شخص نبوت داد عوی کرے گا اوہ جھوٹا، بے ایمان، لعنتی تے واجب القتل ہووے گا۔ حضور پاک ﷺ دی ختم نبوت بارے اللہ پاک نے قرآن مجید وچ دو ٹوک الفاظ وچ ارشاد فرمایا اے:

”مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ“ (الاحزاب: ۳۳: ۴۰)

ترجمہ: محمد تمہارے مردوں میں کسی کے باپ نہیں ہاں اللہ کے رسول ہیں اور سب نبیوں کے پچھلے“ (8)

لفظ ”خاتم“، ”ختم“، توں مشتق اے۔ ختم دے معنی ”مہر“ دے وی نیں تے ”آخری“ دے وی۔ کیوں جے مہروی نفس مضمون دے اخیر تے لائی جاندی اے۔ دونوں معنیاں دا مطلب تے مفہوم اکو ای اے یعنی ”آخری“۔ رسول کریم ﷺ وی سارے نبیاں تے رسولاں دے سلسلے نوں ختم کرن والے یعنی آخری نبی نیں تے آپ ﷺ تے نبوت دا سلسلہ ہمیشہ ہی مک گیا روح الامین جیہڑے سارے نبیاں کول وحی لے کے آندے رہے اوہناں دا دنیا تے وحی لے کے آنا ہمیشہ ہی ختم ہو گیا۔

اللہ تعالیٰ نے حضور پاک ﷺ تے نہ صرف نبوت نوں مکمل کردتا سگوں آپ ﷺ دیاں تعلیمات تے ازلی سنہیہ نوں ابدی تے لازوال کردتا۔ آپ ﷺ دیاں تعلیمات ہر دور، ہر زمانے تے ہر طبقے واسطے قابل عمل نیں۔ اوہ دین جیہدی تبلیغ دا مڈھ سیدنا آدم علیہ السلام نے نبھیا سی تے گھٹ ودھ اک لکھ چالیہ ہزار نبیاں نے اوہنوں لوکاں تیکر اپڑان دا چارا کیتا سی، آپ ﷺ تے اوہ دین مکمل کردتا گیا۔ ارشاد ربانی اے:

”الْيَوْمَ اكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ“ (المائدة: ۵: ۳)

ترجمہ: آج میں نے تمہارے لیے تمہارا دین کامل کر دیا“ (9)

حضور پاک ﷺ دی ختم نبوت دی وضاحت کر دیاں پر و فیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زہد نے لکھیا اے:

”حضور ﷺ دے خاتم النبیین ہون دا مطلب ای اے کہ حضور ﷺ نے نیکی تے ہدایت دی جیہڑی راہ دکھائی اے اوہو ای انسانی بھلائی لئی ضروری اے تے ایس توں وکھری ہو رکھئی راہ نہیں اے جیہدے لئی کسے ہو رہے ہاں پیغمبر دی ضرورت ہووے۔“ الیوم اکملت لکم دینکم“ ایس گل دی دلیل اے کہ قیامت تک آون والے انساناں لئی ہن صرف تے صرف حضور ﷺ دا دسیارستہ تے آپ ﷺ دے بنائے تے سمجھائے قانون ای لوکاں لئی رہنما ہون گے۔ ایس لئی ضروری اے جے آج انسان ہر معاملے وچ حضور ﷺ دی پیروی کرے۔“ (10)

ایسے تبلیغی مشن نوں پنجابی دے نعت گو شاعران نے نعت راہیں اگے ودھایا اے۔ جدید پنجابی نعت وچ عقیدہ رسالت دے ذیل وچ گھٹ ودھ ہر شاعر نے ختم نبوت دا مضمون بیان کیتا اے۔ ایہدیاں دووڈیاں وجہاں نیں۔ پہلی ایہہ پئی جدتائیں حضور ﷺ دی ختم نبوت دا برملا اقرار، اظہار تے یقین نہ کیتا جاوے عقیدہ، دین تے ایمان مکمل نہیں ہوندتا ہر مسلمان لئی عقیدہ ختم نبوت اتے غیر متزلزل ایمان رکھنا تے اوہدا دو ٹوک تے واضح اظہار کرنات ضروری اے۔ دو جاویہویں صدی دے مڈھ وچ مرزا قادیانی دی صورت وچ پنجاب وچ اک فتنہ کھڑا ہویا اور اس فتنے نوں مقامی لوکاں نے بڑی شدت نال رد کیتا۔ زمانے دی لوڑ موجب شاعران، ادیبان، مبلغان، استادان تے عالماں نے اپنی اپنی تھاویں ایس فتنے دے خلاف علم جہاد بلند کیتا۔ ایس فتنے دے خلاف پاکستان بنن توں بعد اک کامیاب تے لازوال تحریک چلائی گئی جیہوں ”تحریک ختم نبوت“ داناں دتا گیا۔ ایس تحریک نوں نبی پاک ﷺ دے دیوانیاں نے اپنے لہوناں سیچیا تے کامیابی نال ہمکنار کروایا۔ ایہی وجہ اے پئی مقامی سطح تے کیتی جاوے والی نعتیہ شاعری وچ آج وی ایس تحریک دا اثر ودھیرا گوڑھا دکھائی دیندا اے۔

پنجابی دے جدید نعت گو شاعران نے عقیدہ ختم نبوت دے بیان نوں نعت دا جزو لازم بنایا اے تے کوئی نعت گو شاعر اچہا نہیں جہے ایس عقیدے نوں شعران دا روپ نہ دتا ہووے۔ حضور نبی پاک ﷺ نوں آپ ﷺ دے لقب ”ختم النبیین ﷺ“ توں پکار کے آپ ﷺ دی ختم نبوت تے ائمہ یقین تے غیر متزلزل ایمان دا اظہار اچوکی نعتیہ شاعری وچ عام دکھائی دیندا اے۔ جیویں:

مہکاں کے کے پیار دیاں جد ختم المرسل ﷺ آئے

انج ای ہو یا جیوں فرمایا آپ ﷺ دیاں کیا شانناں (11)

اچوکی نعتیہ شاعری وچ عقیدہ ختم نبوت دا برملا تے ٹھکواں اظہار ایس ڈھنگ نال ودھیرا پسند اے:

پیغمبری توڑ پچاون والے

ہر دی شان بھاون والے

چھیکو آکے اے کجھ ڈسے

اتو لتھیاں چار کتاباں

میم مٹھل دے دین توں پہلے

ہر کتاب دا خاص علاقہ (12)

جس طرح آپ ﷺ آخری نبی نہیں، اوسے طرح آپ ﷺ تے نازل ہون والی کتاب قرآن مجید وی آخری الہامی کتاب اے۔ آپ ﷺ دی ختم نبوت قرآن دیاں آیتاں تے آپ ﷺ دیاں حدیثاں توں ثابت اے۔ اجوکی پنجابی شاعری وچ ایہناں آیتاں تے حدیثاں نوں پنجابی اتھے مگروں مضمون بنایا گیا اے۔ ایس بند وچ حضور پاک ﷺ دے فرمان ”فلا رسول بعدی ولا نبی“ نوں پنجابی اتھے مگروں انج بیان کیتا گیا اے:

نبی پیارے سرور عالم ﷺ فضل کرم دے حاتم نہیں
کل نبیاں دے آقا دلبر نالے بنے خاتم نہیں
میرے بعد نبی نہ کوئی خود آقا ﷺ فرماندے میں (13)

انجے ای اک ہور ونگی ایہہ اے:

مولا در نبوت دا بند کیتا، کسے نویں پیامبر دی لوڑ کوئی نہیں
اودے ایس اعلان توں واری، جاری اوس نے کیتے احکام ہے میں (14)

ایسے کچھوں اک ونگی ایہہ وی اے:

سبھ نبیاں دے میرے آقا آپ ﷺ ای خاتم ہوئے
آپ ﷺ دا رنگ ای غالب آیا مدنی چن سرکاراں (15)

مسلماناں دا ایمان اے پئی آپ ﷺ اللہ دے سب توں محبوب نبی ﷺ نہیں۔ تدوں اللہ پاک ﷺ تے آپ ﷺ دا نور سب توں پہلے پیدا فرمایا تے آپ ﷺ نوں ”ہوا اول“ کہہ کے وڈیا تے آپ ﷺ نوں سب توں اخیر وچ مبعوث فرمائیاں ”ہوا الآخر“ کہہ کے اُچیاں دتی۔ اللہ پاک نوں اپنے نبی ﷺ نال انتاں دی محبت اے تدوں اوس ذات لا شریک نوں کس طرح گوارا سی پئی آپ ﷺ توں بعد کوئی ہور نبی آوے۔ تدوں ای اوس آپ ﷺ نوں خاتم الرسل بنا کے نبوت و رسالت دا سلسلہ ہمیش لئی مکا دتا۔ تے آپ ﷺ دی نبوت نوں ساریاں زمانیاں لئی قائم فرمادتا۔ ایس عقیدہ ختم نبوت دا اظہار اجوکی پنجابی شاعری وچ انج اے:

اودے بعد مکیا رسولاں دا آونا
خدا نوں وی دوجا گوارا نہ کوئی (16)

ختم نبوت تے ایمان لیا ونا ہر مسلمان لئی ات لوڑی دا اے انجے ای حضور پاک ﷺ دی ناموس دی حفاظت وی ہر مسلمان تے فرض اے۔ تدوں ای مڈھ دیہاڑ توں ای حضور پاک ﷺ دی ناموس دی حفاظت لئی مسلمان کمر بستہ رہے میں۔ ناموس رسالت دی حفاظت لئی مسلماناں نے قلمی، علمی تے عملی جہاد مڈھ دیہاڑ توں ای جاری رکھیا تے انت تائیں جاری و ساری رہوے گا۔

مسلماناں دی قوت برداشت مثالی اے پر نبی پاک ﷺ دی شان وچ گستاخی کسے صورت وی برداشت نہیں کیتی جاسکدی۔ شاتم رسول تے گستاخ رسول دی اکوای سزا اے جیہد احکم خداوند کریم نے قرآن وچ دتا اے۔ ارشاد ربّانی اے:

”إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُّهِينًا“

(الاحزاب: ۳۳: ۵۷)

ترجمہ: بے شک جو ایذا دیتے ہیں اللہ اور اس کے رسول ﷺ کو اُن پر اللہ کی لعنت ہے دنیا اور آخرت میں اور اللہ نے انکے لیے ذلت کا عذاب تیار کر رکھا ہے O“ (17)

اللہ دے سوہنے نبی ﷺ نون کوئی وی تکلیف پہچاؤن یاں اوہناں دی دل آزاری کرن والیاں اُتے رب دی لعنت تے عذاب اے۔ اج مسلمان تہذیبی، ثقافتی، سماجی تے معاشی پکھوں ہر لحاظ نال غیر مسلمان تون پکھے نیں تے ایس فتنہ فساد دے دور وچ کافر تے ظالم لوک مسلماناں دے دلاں وچوں رسول پاک ﷺ دا ادب تے عشق کڈھن دی پوری کوشش کر رہے نیں، اوہ چاہندے نیں پئی مسلماناں دا حضور پاک ﷺ دی ناموس دی حفاظت دا لازوال عقیدہ کسے طرح زنگ آلود ہو جاوے۔ پر اپنا پورا اٹل لاون دے باوجود اوہ اپنی ایس سدھرنوں سدھر دی حیثیت تون ودھانہیں سکے۔ غیر مسلم، لادین تے شیطانی قوتاں ہر دم توہین رسالت لئی سازشاں وچ مصروف رہندیاں نیں۔ پر غازی علم الدین شہید جیسے عاشق وی ہر دور وچ ایہناں قوتاں نال بے خوف و خطر ٹکرا جاون دی ہمت تے حوصلہ رکھدے نیں۔ تے خداوند قدوس دے ایس حکم نون بلاچون وچراجا لیا بندے نیں:

”مَلْعُونَيْنِ جَ اَيْنَمَا تَقْفُوْا اٰخِذُوْا وَاَقْتُلُوْا تَقْتِيْلًا“

(الاحزاب: ۳۳: ۶۱)

ترجمہ: پھٹکارے ہوئے جہاں کہیں ملیں پکڑے جائیں اور گن گن کر قتل کیے جائیں O“ (18)

مسلماناں وچ مذہبی حوالے نال کئی فرقے موجود نیں پر اپنے سارے فروعی اختلافات دے باوجود سارے مسلمان عقیدہ ختم نبوت تے عقیدہ ناموس رسالت اُتے غیر متزلزل یقین رکھدے نیں تے ایس پکھوں ہمیش متحد تے متفق رہے نیں۔ طاغوتی قوتاں اوہناں وچ نہ تے کدی بھٹ پاسکیاں نیں تے نہ ای کدی بھٹ پاسکن گئیاں۔ ایسے لئی ایس پکھوں اوہ ہمیش فرسٹریشن داشکار رہیاں۔ محمد عمر عثمانی نے لکھیا سی:

”ایسا محسوس ہوتا ہے کہ جیسے اسلام کے ہمہ جہتی نظام حیات پر نکتہ چینی کی گنجائش نہ پا کر معاندین اسلام اپنے حسد کی آگ ناموس رسالت ﷺ پر حملہ کر کے ٹھنڈی کرنا چاہتے ہیں۔“ (19)

ناموس رسالت دے تحفظ دی لوڑ اوس سے پئی جدوں کافراں نے حضور ﷺ دی مبارک تے متبرک ذات تے لفظی حملے کیتے۔ تدوں ای آپ ﷺ دے چاچے حضرت ابوطالب نے انجیہ شعر آکھے:

”فَاصْبِحْ فِينَا اِحْمَدًا فِيْ اَرْوَمَةِ

تَقْصِرْ عَنْهُ سُوْرَةَ الْمَتَطَاوِلِ

ترجمہ: ہم میں احمد ﷺ نے ایسی جڑوں سے ظہور کیا ہے (ایسے ماں باپ سے پیدا ہوئے ہیں) کہ دست درازی کرنے والوں کی سختیاں اسے ضرر پہنچانے یا اس کا رتبہ اور منزلت حاصل کرنے سے قاصر ہیں۔“ (20)

عہد رسالت وچ کافراں نے جدوں حضور پاک ﷺ دی ہجو کہن دی کوشش کیتی تے اوہناں نون مونہہ توڑ جواب دتا گیا۔ ایس پکھوں عہد نبوی ﷺ دے شاعر حضرت حسان بن ثابتؓ داناں سر کڈھواں اے۔ اوہناں بارے ڈاکٹر صدیقہ ارمان نے لکھیا اے:

”حضرت حسان بن ثابت نے نعت کی بنیاد ناموس رسول ﷺ کی حفاظت، تعلیمات رسول ﷺ کی تبلیغ اور

اپنے خلوص و عقیدت کے اظہار پر رکھی تھی۔ آپ ﷺ نے اپنی نعت میں منکرین رسالت ﷺ کے جواب میں

فضائل نبوی ﷺ بیان کر کے قرآن کے اس حکم کی تعمیل کی کہ: جھٹلانے والے بہرے گونگے اور اندھیروں میں

ہیں۔ (الانعام ۶: ۳۹)“ (21)

تحفظ ناموس رسالت ﷺ لئی صحابہ کرامؓ نے کدی کسے ہچکچاہٹ یا نزم دلی دامظاہرہ نہیں کیتا۔ سگوں حضرت ابو بکر صدیقؓ تے حضرت عمر فاروقؓ توں لے کے حضرت خالد بن ولیدؓ تا میں ہر صحابی نے نبی پاک ﷺ دے گستاخ نوں موت دا پروانہ ہتھ پھڑایا۔ گستاخ رسول دی سزا صرف موت اے۔ ایہدے وچ کسے قسم دی کوئی ترمیم یاں رد و بدل نہیں ہو سکدا۔ تحفظ ناموس رسالت بارے اپنے وچاردیندیاں پروفیسر محمد اکرم رضانے لکھیا اے:

”تحفظ ناموس رسالت ﷺ ہر صاحب ایمان کے دل کی آواز اور اسکی عقیدت کا اعزاز ہے۔ ہر مسلمان اپنے آقا مولا ﷺ کی عزت و توقیر پر فدا ہونا حاصل ایمان سمجھتا ہے۔ یہی تعلیمات قرآنی کی تاثیر ہے اور یہی احکامات ربانی کی تفسیر ہے۔ عزت رسول ﷺ پر کٹ کر مرنا اور ناموس رسالت ﷺ پر جان لٹا دینا بدی کامرانی کی دلیل ہے۔“ (22)

جدید پنجابی نعت وچ تحفظ ناموس رسالت ﷺ دا پرچار تے آپ ﷺ دی عزت و توقیر لئی جان قربان کردین دا جذبہ اگھڑواں دکھالی

دیندا اے۔

جیہڑے صدقے جان تیرے توں ہوون امر ہمیشہ

جیہدے دل وچ حُب نبی ﷺ دی سردا سودا کردا

ایہو میریاں سکاں تہاڈے ناں توں جندڑی واراں

جس دی حُب ہووے دل اندر اوسے تے اوہ مردا (23)

جدید پنجابی نعت آپ ﷺ نال ودھیرے جذباتی تے احساساتی سمبندھ دی ترجمان اے۔ حضور ﷺ دی سیرت طیبہ، آپ ﷺ دے اخلاق حسنہ، حیاتی دے ظاہری تے روحانی معاملات، آپ ﷺ دے معجزات، تے آپ ﷺ دیاں تعلیمات یقینی طور تے انسانیت لئی ہر دم امن، سکون، سلامتی، آشتی تے فلاح دی ضمانت نیں۔ نعت ہر دور وچ ایہناں سرنایاں نوں اپنے متھے دا جھومر بنا کے لوکاں نوں حضور پاک ﷺ دے نور نال رشناون دا ذریعہ رہی اے۔ اج وی نعت بحیثیت موضوع سخن تے بحیثیت صنف سخن نہ صرف مسلماناں لئی سگوں کل لوکاں لئی رشد و ہدایت تے رہنمائی دا سوما اے۔ ایہی اوہ سوما اے جتھوں پھٹن والا چانن حیاتی دے اندھیریاں نوں مکا کے انسانیت نوں سلامتی تے عافیت دے سکدا اے۔ نعت دی آفاقی حیثیت مسلم اے جیہدے توں کسے وی صورت انکار نہیں کیتا جاسکدا۔

حوالے

- 1- حفیظ احمد، ڈاکٹر۔ نعمتان دامیکھل، لاہور: بزم مولا ویلفیئر، 2009ء، 166
- 2- عبدالعزیز خان، ڈاکٹر۔ اردو نعتیہ ادب کے انتقادی سرمائے کا تحقیقی مطالعہ، کراچی: نعت ریسرچ سینٹر، 2013ء، 109
- 3- عبدالعزیز خان، ڈاکٹر۔ اردو نعتیہ ادب کے انتقادی سرمائے کا تحقیقی مطالعہ، ص 72
- 4- عبدالنعمیم عزیز، ڈاکٹر۔ اردو نعت گوئی اور فاضل بریلوی، کراچی: ادارہ تحقیقات امام احمد رضا انٹرنیشنل، 2008ء، ص 46-47

- 5- رفیع الدین ہاشمی، ڈاکٹر۔ اصنافِ ادب، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء، ص 26
- 6- محمد بن اسماعیل بخاری، للامام ابی عبداللہ۔ الجامع الصیح البخاری ”کتاب المناقب باب خاتم النبیین“ حدیث 3535
- 7- محمد بن عیسیٰ بن سورۃ ابن موسیٰ الترمذی، للامام الحافظ ابی عیسیٰ۔ جامع الترمذی، الریاض: دار السلام للنشر و التوزیع، 1999ء، حدیث 2272
- 8- احمد رضا خان بریلوی، امام (مترجم)۔ کنز الایمان اردو ترجمہ قرآن مجید، ص 762
- 9- احمد رضا خان بریلوی، امام (مترجم)۔ کنز الایمان اردو ترجمہ قرآن مجید، ص 193
- 10- عصمت اللہ زہد، ڈاکٹر (مرتب)۔ جدید پنجابی نعت، لاہور: پنجابی ادبی پریس، 1985ء، ص 38
- 11- محمد اقبال نجمی۔ اتھر و پڑھن درود، گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 2009ء، ص 125
- 12- حمید الفت ملغانی۔ میم دے اولے، لیبہ: بھل دمان سرائیکی سنگت، مارچ 2007ء، ص 81
- 13- آزاد کھوکھر، ایم۔ اے۔ جنتاں دے ویزے ونڈے، لاہور: مقصود پبلشرز، 2007ء، ص 28
- 14- آزاد کھوکھر، ایم۔ اے۔ زلفاں چھلے دار نورانی، لاہور: مقصود پبلشرز، ستمبر 2010ء، ص 97
- 15- محمد اقبال نجمی۔ نوری رشتاں، گوجرانوالہ: ایوان حمد و نعت، 2007ء، ص 79
- 16- محمد شریف انجم۔ سفنہ طیبہ دے، لاہور: بزم فقیر پاکستان، 2004ء، ص 99
- 17- احمد رضا خان بریلوی، امام (مترجم)۔ کنز الایمان اردو ترجمہ قرآن مجید، ص 766
- 18- احمد رضا خان بریلوی، امام (مترجم)۔ کنز الایمان اردو ترجمہ قرآن مجید، ص 767
- 19- محمد عمر عثمانی۔ ناموس رسالت، پس منظر اور پیش منظر مشمول مضمون ہفت روزہ ضربِ مومن، کراچی: مارچ 2006ء، ص 9
- 20- عبدالجلیل صدیقی، مولانا۔ سیرت النبی ﷺ کامل، لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، س۔ ن، ص 299
- 21- صدیقہ ارمان، ڈاکٹر۔ نعت میں شائے و فضائل کا بیان مشمول مضمون مجلہ ”نعت نمبر 2“، ص 55
- 22- محمد اکرم رضا، پروفیسر۔ تحفظ ناموس رسالت تعلق بالرسول ﷺ کی دلکش روایت مشمول مضمون ماہنامہ کاروانِ نعت، لاہور: ادارہ کاروانِ نعت، جولائی، اگست 2008ء، ص 527
- 23- حفیظ احمد، ڈاکٹر۔ نعتاں دایمیکل، لاہور: بزم مولا شاہ، 2009ء، ص 23

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan-Jun 2016, pp78-91

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2016ء، مسلسل شمارہ 1

☆ ڈاکٹر حنا خان

قیام پاکستان توں پہلاں دی پنجابی نظم

Abstract

"Kayam-e-Pakistan Toun Pehlan Di Punjabi Nazm" is a research article in which not only the poems written before the creation of Pakistan are analyzed but Punjabi Sufi Poets work is also analyzed as early form of Punjabi poetry. In this research article along with the works of Punjabi muslim poets the themes & creative abilities of other religion poets are also highlighted. Besides that the context of different movement during the creation of Pakistan is also highlighted."

مغرب دے اثر پٹھ پنجابی شاعری وچ موضوعات تے ہیئت دیاں کئی تبدیلیاں نظر آوندیاں نیں۔ ایہناں تبدیلیاں دی اہمیت توں انکار ممکن نہیں کیوں جے ایہناں پاروں ای ”پنجابی نظم“ اتے ”نویں پنجابی نظم“ دا جنم ہويا۔ حیاتی ویلے دے نال نال پاسے پرتدی تے اپنا رنگ روپ وٹا وندی رہندی اے۔ جیہدے نال حالات وچ وی تبدیلیاں دیکھن نوں لہجہ یاں نیں۔ ایہناں بدلے حالات دے مطابق انسانی دل تے دماغ وچ نویں تجربے کرن دا جذبہ تے ہمت پیدا ہوندا اے۔ نویں جذبات، احساسات تے وچاراں نوں بیان کرن لئی پرانیاں صنفاں ای کافی نہیں۔ ایسے پاروں نویاں صنفاں نوں اپنا کے پنجابی شاعر اپنے اظہار دے طریقے نوں ہور موثر بناون وچ کامیاب ہوئے۔

پنجابی نظم دے حوالے نال سارا کریڈٹ مغرب نوں ای دے دینا وی ٹھیک نہیں۔ کیوں جے پنجابی وچ آزاد نظم، لوک گیتاں دی شکل وچ اپنا وجود رکھدی اے۔ انجے ای پنجابی صوفیانہ شاعری وچ وی کدھرے کدھرے لہجہ دے جھلکارے نظریں آوندے نیں۔ بابا فرید الدین مسعود گنج شکر توں باقاعدہ طور تے شروع ہوون والی پنجابی صوفیانہ ریت جدوں میاں محمد بخش، مولوی غلام رسول عالجپوری تے خواجہ غلام فرید تیکر اپڑی اے تاں اوہدے انداز، اسلوب تے ہیئت دے نال نال موضوعات تے مضموناں وچ وی تبدیلی دیکھن نوں ملدی اے۔ جیویں ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی ہوراں موجب:

”بابا فرید ہوراں کول آون والی دنیا دا خوف سی تے خواجہ فرید ہوراں کول اپنے دور دا خوف۔ نویں شاعری دی

بنیاد ایہتھوں ای تیار پئی ہندی اے۔“ (1)

بابا فرید دی شاعری/شلوکاں نوں وی نظم دی مڈھلی صورت قرار دتا جاسکدا اے۔ شریف کنجاہی اپنے مضمون ”شیخ فرید دی شاعری بارے کجھ گلاں“ وچ بابا فرید دی شاعری/شلوکاں نوں لوک گیتاں دے مزاج مطابق رچی گئی شاعری قرار دیندے نیں۔ ایہو کارن اے پئی اوہناں باباجی دے شلوکاں نوں لوک گیتاں دی طرز اُتے لکھیا۔ ایس بارے شریف کنجاہی ہوراں دے وچار کجھ انج نیں:

”میں کھو جکاراں نوں ایس پاسے سوچن تے کھوجن لئی کہناں جے بعض تھانواں تے ”فریدا“ بلاوے دے طور تے ورتیا گیا لگدا اے تے مصرعے داضروری حصہ نہیں۔ جیویں:

فریدا!

دردرویشی گا کھڑی (2)

شریف کنجاہی دی ایس گل توں اگا نہہ ایہہ وی سوچیا جاسکدا اے پئی شیداں نوں ایس ترتیب نال لکھن نال ایہدی اک شکل آزاد نظم دے روپ وچ وی ظاہر ہوندی اے۔ انج شریف کنجاہی دے ایس بیان توں ایہہ تے کڈھیا جاسکدا اے پئی بابا فرید ہوراں دی شاعری وچ مڈھلی نظم جھلکارے ماری نظریں آوندی اے۔ کیوں جے باباجی دے شلوک لوک گیتاں دے نیڑے سن تے لوک گیت ای نظم دا مڈھلا روپ اکھواندے نیں۔ شریف کنجاہی توں وکھتر آفاقی وی پنجابی نظم داسا نگا پنجابی صوفیانہ شاعری نال جوڑ دے دکھالی دیندے نیں تے صوفیانہ ریت دے بیباک شاعر بلھے شاہ نوں اوہناں دے بیباک انداز نال حق سچ دی گل کرن پاروں نوں نظم دے موڈھیاں وچ شامل کر دیاں لکھدے نیں:

”نویں پنجابی شاعری دا موڈھی بابا بلھے شاہ سی جنے نویں تے انقلابی انداز وچ حق سچ دا پیغام لوکاں تک بے

دھڑک پچایا۔“ (3)

جد کہ ڈاکٹر اسلم رانا انگریزی دور نال سمبندھ رکھن والے صوفی شاعر خواجہ غلام فرید (۱۹۰۱ء-۱۸۴۱ء) نوں نویں نظم دا موڈھی قرار دیندیاں روزنامہ ”امروز“ وچ چھپن والے اپنے مضمون ”نویں پنجابی نظم دا ارتقاء“ وچ لکھدے نیں:

”خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں نوں نظم دے نیڑے تیرے اپڑ جان دیاں نیں تے انج ایہہ وی آکھیا جاسکدا اے پئی پنجابی وچ نویں نظم دے بانی جناب خواجہ غلام فرید سن۔“ (4)

پنجابی نظم دے مڈھلے نمونے شاہ برہان الدین جانم (وفات ۹۹۰ھ) کول وی لیکھدے نیں۔ ایہناں دیاں نظماں وچ بہتا کر کے صوفیانہ رنگ جھلکاں ماردا اے۔ آپ دی سبھ توں وڈی نظم ”ارشاد نامہ“ اے۔ جیہدے وچ ڈھائی ہزار شعر نیں۔ ایہدی کتابت ۱۰۶۸ھ وچ ہوئی۔ (5) لکھدے نیں

اللہ واحد سرجن ہار دو جگ رچنا رچیا آپار (6)

مڈھلے پنجابی شاعراں وچ طویل نظماں لکھن دارمجان آگھواں سی۔ ایس حوالے نال بہت سارے شاعراں دیاں طویل نظماں ویکھیاں جا سکدیاں نیں۔ ایہناں وچوں تارا چند گجراتی (۱۹۳۳ء-۱۸۷۲ء) دی اک طویل نظم ”بابونامہ“ اے۔ ایہہ نظم تارا چند ہوراں مسدس دی ہیئت وچ لکھی اے جیہدے وچ اوہ فرماوندے نیں:

جناں کھناں بس پڑھنے پچھے کرسی منگے وچ دربار

کس کس نوں ہن ملے نوکری طالب اک نہ دو نہ چار (7)

لالہ دھنی رام چاترک (۱۹۵۴ء-۱۸۷۶ء) کول وی طویل نظماں لبھدیاں نیں۔ ایہناں دے کئی شعری مجموعے وی چھاپے چڑھ چکے نیں۔

لالہ ہوریں طویل نظم ”پنجاب میں“ وچ لکھدے نیں:

تیری تہذیب قدیمی ہے اقبال تیرا لاثانی

تکسلا تیرے اتہاساندی اک دھندلی جیہی نشانی ہے (8)

انجی ای کرتار سنگھ بلگن ہوراں کول وی لمیاں نظماں لبھدیاں نیں۔ پنجابی نظم دے ودھاوچ مسلمان شاعراں توں وکھ ہور مذاہب نال سمبندھ

رکھن والے پنجابی شاعراں نے وی اپنا بھرپور حصہ پایا۔ تاریخ ول جھات ماروتاں کئی سکھ شاعراں دا کلام نظم دی ہیئت وچ لبھدا اے۔ خاص کر کے سکھ

گورو صاحبان، جیہناں نظماں لکھیاں۔ ایہناں وچ سکھاں دے روحانی پیشوا گورونانک ہوریں تے چھیویں گوروارجن دیو شامل نیں۔ گورونانک

(۱۵۳۹ء-۱۴۶۹ء) دی نظم دے حوالے نال سنت سنگھ سیکھوں تے کرتار سنگھ ڈگل "A History of Punjabi Literature" وچ لکھدے نیں:

“The most modern of the literary forms of the experimentalists in

Punjabi poetry are available in Guru Nanak's writing” (9)

جدکہ گوروارجن سنگھ (۱۶۰۶ء-۱۵۶۳ء) بارے ”انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ“ وچ درج اے:

”لگ بھگ ادھی ”گورگرنتھ“ گوروارجن دیو ہوراں دے بھجناں اُتے پسری ہوئی ہے۔ اوہناں دے بھجناں

دی سُر ہلکی، پر جرات والی ہے..... اوہناں دیاں لکھتاں وچوں اک لمی نظم ”سکھ منی“ سبھ توں منی پر منی

ہے۔“ (10)

ایسے دور دے اک ہوراہم شاعر بھائی گورداس ہوریں نیں، جیہڑے تیجے، چوتھے تے پنجویں سکھ گوروواں دے سمکالی سن۔ اوہناں نے پنجابی

تے برج بھاشا وچ لکھتاں رچیاں۔ اوہناں دیاں پنجابی لکھتاں چالھی لمیاں نظماں نیں۔ (11) ایہناں نوں وکھ اک ہندو شاعر پنڈت کالی داس (پ

۱۸۶۵ء) داناں وی نظم دے حوالے نال اگھڑواں اے۔ جیہناں چومصرعہ شعراں توں وکھ چوٹی یعنی رباعی ڈھنگ، فکر تے بحر وچ نظم لکھی۔ اوہناں دی اک

طویل نظم ”ملکی کیاں“ دے ناں نال چھاپے چڑھی۔ جیہڑا اصل وچ تے ہیر رانجھے دا قصہ سی جیہوں کالی داس ہوراں آپے ای دو جاناں دے کے طبع

کرایا۔ پاکستان بنن توں پہلاں دی پنجابی شاعری خاص کر کے پنجابی دی نوں نظم نوں ویکھیا جاوے یاں بعد دی پنجابی نظم نوں، ایہدے وچ دیس پیار،

(اپنی دھرتی ماں پنجاب نال پیار) دا اظہار شاعراں نے وکھو وکھ ڈھنگ نال کیتا اے۔ انجیہ ای شاعراں وچ اک ناں پورن سنگھ (۱۹۳۱ء-۱۸۸۱ء)

ہوراں داوی اے جیہناں اپنی نظم ”پنجاب دی آہیرن اک گوہے تھپدی“ وچ پنجاب نال اپنی محبت دا اظہار رانج کیتا اے:

اوئے! کدھرے نہیں لگدی ہوا ٹھنڈی پنجاب والی

کدھرے دا پانی مینوں نہ ایہو جیہا مٹھائے مانق (12)

ایس دور دی شاعری مذہبی نہیں سگوں سیکولر تے لبرل سی۔ جیہدے وچ مذہبیت یاں قومیت دی بنیاد اُتے گل نہیں سی کیتی جاندی تے نہ ای انساناں

نوں وٹڈے گل کیتی جاندی سی۔ سگوں اوہ شاعری پنجابیت، پنجاب دیاں قدراں قیمتاں دی شاعری سی۔ جیویں امرتا پریتم (پ ۱۹۱۹ء) نے اپنی نظم

’وساکھی‘ وچ پنجاب تے پنجابیاں دے انجنگن گائے نیں:

دیس میرا پنجاب نی ہو وسے کل جہان
گبھر و میرے دیس دا بانکا چھیل جوان (13)

ایس خطے وچ شاعری دی ایہہ صنف ’نظم‘ مغربی اثر پٹھ و دھی پھلی۔ انگریزاں دے اتھے (برصغیر وچ) آون نال جیویں ہور کئی انگریزی صنفوں مقامی ادباں وچ متعارف ہوئیاں انجے ای نظم/نویں نظم نے باقاعدہ طور تے پنجابی دا بانا پایا۔ انہویں صدی دے انت تے ویہویں صدی دے مڈھ وچ پنجاب وچ سیاسی تے سماجی تحریکاں دے اثر پٹھ مذہبی، سماجی، قومی تے ملی شاعری ہوند وچ آئی تے کئی شاعراں نے پرانی ریت نوں چھڈ کے اجوکے تقاضیاں دے مطابق ایہیاں نظماں رچنیاں شروع کیتیاں جیہناں وچ مذہبی، سماجی رنگ تے قومی ملی جذبہ اگھڑاں سی۔

اصل وچ ویہویں صدی دا مڈھ ای ایس خطے وچ سیاسی سماجی بیداری دا مڈھ سی۔ ایہہ اوہ دور سی جدوں انگریزاں دے اتھے قابض ہون نال مذہبی تناؤ تے فرقہ بندی ٹیسی اُتے اپڑ گئی سی۔ ایسے دور وچ حالات دے پیش نظر مختلف تحریکاں دی بیہہ اُسری۔ جیہناں وچ تحریک خلافت، دیہات سدھار تحریک، مسلم لیگ دی بنیاد تے ایس حوالے نال مسلم تشخص نوں اگھیرنا، جلیانوالہ باغ داسانحہ تے پہلی وڈی لام دے اثرات، علم دین شہید دی شہادت، مسجد شہید گنج دا واقعہ، احرار تے خاکسار تحریکاں، کشمیر دی صورتحال تے خاص طور تے آزادی دی تحریک شامل نیں۔ ایہناں حالات نوں کھ مڈھ رکھ کے شاعراں نے شاعری کرنی شروع کیتی۔ انج نویں نظم نے نویں پاسے پر تے۔ ایس دور وچ رچے جاون والے ادب وچ دیس پیار، ملی بیداری، آزادی تے مسلماناں دے وکھرے تشخص نوں ابھارن دا چارا کیتا گیا۔ اوس دور دے شاعراں وچ کئی ایہیے ناں وی شامل نیں۔ جیہناں وچ چڑھ کے آزادی دی ایس تحریک وچ حصہ لیا۔ ایہناں وچ ملک لال دین قیصر، کرم امرتسری، فیروز دین شرف، استاد عشق لہر، استاد دامن، اللہ دتا صابر، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ظہیر نیاز بیگی، حکیم ناصر، صحرائی گورداسپوری، طالب جانندھری، جوگی جہلمی تے ہور کئی شاعر شامل نیں۔ ایہہ نہیں کہیا جاسکد اپنی ایہناں شاعراں نے اجیہی نظم لکھی جیہنوں نویں نظم دے گھیرے وچ شامل کیتا جاسکد اے، پر اینا ضرور اے پئی ایہناں شاعراں نے پنجابی نظم نوں پرانی تے قدیم روایت توں ہٹا کے مضمون تے موضوع دے حوالے نال نویں احساس نال جانو کرایا۔

مولانا بخش کشتہ (۱۹۵۵ء-۱۸۷۶ء) دی گنتی وی ویہویں صدی دے اوہناں شاعراں وچ ہوندی اے۔ جیہناں روایت توں ہٹ کے روزمرہ دی حیاتی دے مسئلیاں تے معاملات نوں اپنی شاعری دا موضوع بنایا۔ ایس بارے تنویر بخاری دے ’جدید پنجابی نظم دی ٹور‘ وچ درج وچاراں نوں محمد عباس نجمی اپنے مضمون ’جدید نظم‘ وچ انج درج کردے نیں:

’ویہویں صدی دے شروع وچ مولانا بخش کشتہ ہوراں نے عشق تے محبت توں اڈ زندگی دے عام مسئلیاں
نوں وی اپنایا تے مختلف موضوعات اے نظماں لکھیاں۔‘ (14)

ایہہ اوہ دور سی جدوں پنجابی شاعراں نے عشقیہ تے رومانوی قصیاں دی تھاں اجیہی شاعری کیتی۔ جیہدے وچ اوس دور دے سماجی، معاشی تے معاشرتی حالات نوں بیان کیتا جاندا سی۔ ایہدے توں وکھ ایہناں شاعراں نے غزل نوں اپنایا تے ایہدے وچ جذبات، خیالات تے احساسات نوں بیان کرن دا سلسلہ چلیا۔ ایہدے نال نال نویں نظم وی وجود وچ آچکی سی تے پہلی وڈی لام مگروں تاں ایہہ کھل کے پنجابی شاعری وچ سامنے آئی۔ ویہویں صدی دے مڈھ توں ۱۹۴۷ء وچ ملکی ونڈ تیکر دی پنجابی شاعری وچ آزادی دی تحریک دا موضوع خاص اہمیت رکھدا اے۔ ایہہ آزادی

انگریزاں تے اوہناں دے نظام توں آزادی سی۔ جیسے برصغیر وچ رہن والیاں ساریاں توماں نوں متاثر کیتا سی۔ ایہناں وچ مسلمان، ہندو تے سکھ وڈیاں توماں سن جیہڑیاں انگریزی راج توں چھٹکارا حاصل کرنا چاہندیاں سن۔ ایہوکارن اے پی اوس سے وچ رچی جاوے والی شاعری وچ آزادی دا جذبہ نمایاں طور تے دکھالی دیندا اے۔

پنجابی شاعری وچ آزادی دے جذبے دے نال نال انگریزاں دے خلاف نفرت دے جذبات نوں وی بھروسے تے من کھویں ڈھنگ نال بیان کیتا گیا۔ شاعر ایہناں جذبات نال بھر پور نظماں نوں جلیاں وچ پڑھدے تے سارے دلاں نوں آزادی دے جذبات نال گرماندے۔ ایس بارے پروفیسر ریاض احمد شاد ”سانجھ چار“ وچ شامل اپنے مضمون ”جدید شاعری“ وچ دس پاوندے نیں:

”ایس سے دی شاعری وچ انگریز تے کانگریس دے خلاف نفرت دا جذبہ عام نظر آوند اے۔ اوہناں مسلمان جماعتاں دے خلاف وی شاعری ملدی اے، جہناں پاکستان دی مخالفت کیتی۔ شاعراں نے مسلماناں نوں قربانیاں دین لئی ونگاریا تے انگریز دے خلاف اک مٹھ ہون دی اپیل کیتی۔“ (15)

آزادی دی ایس کھینچل نے پنجابی ادب نوں ڈاڈھا متاثر کیتا۔ ایہدے پاروں نویں سوچ رکھن والے بہت سارے شاعر سامنے آئے جیہناں وچ ہیر سنگھ، گورکھ سنگھ مسافر، فیروز دین شرف تے ودھاتا سنگھ نیرسر کڈھویں نیں۔ (16)

انگریزاں دی غلامی توں نکلن تے وکھرا ملک حاصل کرن دا جذبہ پیدا کرن وچ اوس دور دے شاعراں دیاں نظماں نے اہم کردار ادا کیتا۔ اوس سے دی شاعری دے نمونے دے طور تے عشق لہر (۱۹۴۸ء-۱۸۶۹ء) دے ایہہ مصرعے:

پاکستان بن کے رہے گا یاد رکھو، کڈھے ہوئے حساب حسابیاں نے
چھیتی قافلہ منزل تے پہنچنا اے، چک لئے ہن قدم پنجابیاں نے (17)

ایس سلسلے وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں داناں وی بڑا اہم اے۔ اوہ انجمن حمایت اسلام دے جلسیاں وچ نظماں پڑھ کے آزادی دی ایس تحریک وچ اپنا حصہ پاوندے سن۔ لکھدے نیں:

اے فقیر! قانون دے فلک اتے بدل حق تلفی دے پئے گج دے نیں
دعوے دار سچائی دے ساہن جیہڑے، اج اوہ سچ انصاف توں بھج دے نیں (18)

انگریزاں دے برصغیر اُتے قابض ہون مگروں جیہڑیاں دو وڈیاں لامال لگیاں اوہناں دے اثرات پاک و ہند وچ وی دیکھن نوں لہے۔ ایہناں حالات وچ روسی انقلاب دے اثر پٹھ اک ہور مہاڑا گھڑیا جیہدے وچ کمزور تے غریب دے استحصال دی نندیا کیتی گئی۔ ایس مہاڑا دا اثر لے کے ای فیروز دین شرف ہوراں ”روٹی“ دے سرناویں پٹھ نظم لکھی جیہدے وچ فرماوندے نیں:

اگے اگے ہر چیز دے پھرے ٹردی
مگروں پکڑ دا پھرے سنسار روٹی
دیوا جان دا رکھ کے تلی اُتے
راتیں لہدے چور چکار روٹی (19)

جھٹوں تیکر حکیم شیر محمد ناصر (پ ۱۹۰۸ء) ہورائیں داسمبندھ اے تاں اوہناں پاکستان بنن توں پہلاں تے بعد وچ شاعری کیتی۔ ۴۷ء توں پہلاں دیاں نظماں وچ ساٹھے ماحول تے ساٹھی ورتن دارنگ نظریں آوند اے۔ اوہناں دی نظم ”وٹے داساک“ سماجی اصلاح والی تے ”پھانسی“ ورگی مجرماں دی نفسیاتی اصلاح ورگیاں نظماں پنجابی شاعری نوں معاشرتی ترقی پسندی ول لے جاون دا اُدم سن۔ (20)

انہویں صدی دے خاتمے تے ویہویں صدی دے شروع وچ شاعراں دا بہتر رجحان مقصدیت ول رہیا۔ ایس دور وچ اجیہیاں نظماں وی رچیاں گئیاں جیہناں نوں رچن دا کوئی نہ کوئی مقصد ضرور ہوندا۔ مقصدیت نال بھر پور نظماں وچ اک نظم لالہ بانکے دیال (۱۹۲۹ء-۱۸۸۰ء) دی وی اے جیہدا مڈھلا مقصد پنجابی کساناں نوں جھنجھوٹا تے اوہناں نوں اوہناں دے حقاں دے حصول لئی ہلاشیری دینا سی۔ ایہہ طویل نظم ”گٹری سنہجال او جٹا“ دے سرناویں پٹھ لکھی گئی جیہدے وچ اوہ کہندے نیں:

سانوں ایہہ پتہ نہیں سی انج ہو جاونا
ساڈیاں کوکاں ساڈا کجھ نہ بناونا
کاہنوں کریندے ایڈے جوش ابال او
گٹری سنہجال او جٹا گٹری سنہجال او (21)

وٹو توں پہلاں دی شاعری وچ مزاحمت ساریاں نالوں ودھ اہم خصوصیت اے۔ اوں عہد وچ رچی جاون والی پنجابی شاعری دا مجموعی تاثر مزاحمتی سی۔ ایس مزاحمت دا وڈا سبب آزادی دیاں تحریکاں، خاکسار، احرار تے خلافت دیاں تحریکاں سن۔ جیہناں دے نتیجے وچ اجیہی شاعری خاص کر کے نظماں رچیاں گئیاں جیہناں نے لوکاں دے جذبات نوں ابھاریا تے لہونوں گرمایا۔ ایس حوالے نال گیانی ہیر سنگھ درد (پ ۱۸۸۸ء) ہورائیں دی نظم اے:

اک وار وطن اپنا آزاد کر دکھاں گے
اگے ہی اگے جاں گے پچھے نہ پیر پاں گے (22)

مزاحمتی یاں باغیانہ شاعری دے حوالے نال اک ہور ناں درشن سنگھ آوارہ (پ ۱۹۰۶ء) دا وی اے جیہناں ویہویں صدی دے مڈھ وچ انگریزاں دے خلاف آزادی دی تحریک دے دوران نظماں کہن دا آغاز کیتا۔ اوہناں دیاں باغیانہ نظماں دا مجموعہ ”بکلی دی کڑک“ ۱۹۲۳ء وچ چھاپے چڑھیا۔ (23) ایسے مجموعے دا دووا ایڈیشن ۱۹۴۰ء وچ ”بغاوت“ دے سرناویں پٹھ منظر عام تے آیاں۔ (24)

ایس دور دی شاعری داسجھا بہتا کر کے واقعاتی تے بیانیہ سی۔ کیوں جے ایہہ ویلے دی لوڑ وی سی۔ انج دے سبھا دی شاعری جلسے جلوساں وچ بہتا اثر وکھاندی اے تے لوکاں نوں متاثر کردی اے۔ ایس حوالے نال جتھے ہور بہت سارے ناں وکھالی دیندے نیں۔ او تھے اک اہم تے اگھڑواں ناں شریف کجاہی ہورائیں دا وی اے۔ شریف کجاہی ہورائیں اپنیاں نظماں وچ ملی تے قومی جذبیان نوں ابھارن دے نال نال انسانیت اُتے زبردستی ٹھونسیاں جاون والیاں جنگاں تے ایہناں دے اثرات دے نال نال ایس پاروں ہون والے نظماں اُتے دکھ دا اظہار کیتا اے۔

ایہہ اوہ دور سی جدوں موضوعات توں وکھ نظم دی ہیبت وچ وی تبدیلیاں آ رہیاں سن تے نظم، عروض دیاں پابندیاں توں پچھا چھڈاؤن وچ کامیاب ہوندی وکھالی دینی شروع ہو گئی۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہورائیں موجب اک پاسے پابند تے موضوعاتی نظماں دی لہری۔ جیہدے وچ موہن سنگھ ماہر، مولا بخش کشتہ، عشق لہر، بابو کریم، عبدالغنی وفا، رمضان ہدم، فیروز دین شرف، استاد گام تے ہور کئی شاعر حصہ پارہے سن۔ جد کہ دو جے پاسے شریف کجاہی تے امرتا پریتیم وغیرہ سن، جیہناں نے نویں نظم دا مڈھ بنھ کے ایہنوں فن دا وتر لایا تے قافیے دی قید توں آزاد کران دا جتن کیتا۔ (25) ۱۹۳۹ء وچ

دو جی وڈی لام دے موقعے تے لکھی گئی شریف کنجاہی (پ ۱۹۱۵ء) ہوراں دی نظم ”ڈونگھے و بیہن“ اے:

اکل وانجے بہہ بہہ سوچاں، کد پرتن دیاں رُتاں

اچے تے چار چو فیروے تکاں اوہو لٹ گھڑتاں (26)

ایس توں اڈوی شریف کنجاہی ہوراں دیاں ”جگر اتے“ وچ شامل کئی نظماں اجیہیاں نیں جیہڑیاں ۱۹۳۸ء توں ۱۹۴۷ء دے وچکار لیٹے وچ

رچیاں گئیاں۔

پاکستان بنن توں پہلاں دی شاعری خاص کر کے پنجابی نظم مقصدیت نال بھر پوری۔ اوہدے وچ عشق و عاشقی دیاں گلاں، محبوب دے قصیاں تے ہو رومانوی واقعات دی تھاں انسانیت اُتے ہون والے ظلم تے جبر، فرقہ واریت، آزادی دی تحریک تے حقیقی واقعات نوں موضوع بنایا گیا۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر امجد علی بھٹی اپنے وچاراں دا اظہار کردیاں لکھدے نیں:

”قیام پاکستان توں پہلوں ۳۰ء دی دہائی وچ انگریزی ادب دے اثر پاروں شاعری خصوصاً نوں نظم دا رخ

تفریح دی بجائے مقصدیت ول مڑیا تے ایہدے وچ ترقی پسند تحریک نے بھرواں حصہ پایا۔“ (27)

نوین پنجابی نظم دا موڈھی بھائی ویر سنگھ (۱۹۵۷ء-۱۸۷۲ء) نوں نیا جاندا اے۔ اوہناں دی پہلی وڈی شعری لکھت رزمیہ اے، جیہڑا ”رانا صورت سنگھ“ دے ناں توں مشہور اے۔ (28) ایہہ ۱۹۰۱ء وچ چھاپے چڑھی۔ (29) بھائی ویر سنگھ نے ای پنجابی وچ نئی نظم نوں رواج دتا۔ ”مٹک ہلارے“، ”لہراں دے ہار“ تے ”بجلیاں دے ہار“ اوہناں دیاں نظماں دے پراگے نیں۔ (30) بھائی ویر سنگھ ہوراں دیاں نظماں وچ مذہبی تے رومانی رنگ گوڑھا نظریں پیندا اے۔ جیہناں وچ سکھ گوروواں نالوں ودھ صوفیاں دے انداز وچ رب نوں محبوب تے بندے نوں عاشق دے روپ وچ دیکھن اُتے زور دتا گیا۔ بھائی ویر سنگھ بارے سنت سنگھ سیکھوں تے کرتار سنگھ دگل لکھدے نیں:

"Bhai Vir Singh (1872-1957), the grand old man of our time, upheld the torch of modernism in Punjabi literature. He is the first landmark on the highway of modernity in Punjabi writing." (31)

اگے چل کے مزید دسیا گیا اے:

"Bhai Vir Singh released Punjabi verse from the strangle-hold of traditional forms. He rejected the unwieldy, cumbersome forms of old and employed short, quick-moving rhythmic patterns, easier to handle and more congenial for the articulation of the modds of modern man." (32)

بھائی ویر سنگھ دیاں ہو رومانوی لکھتاں وچ ”بلبل تے راہی“، ۱۹۰۷ء، ”پشاوتی چندراوت“، ۱۹۰۷ء، ”بھنڈیا طوطا“، ۱۹۲۵ء، ”پریت پینا“، ۱۹۲۹ء، ”کنبدی کلائی“، ۱۹۳۳ء، ”دکت پہیلی“، ۱۹۵۳ء تے ”سائیاں جیو“، ۱۹۵۳ء شامل نیں۔ اوہناں دے کلام ”ہمدردی دا اک نقش“ اے:

دُنیا دا دکھ وکھ وکھ دل دبا دبا جاندا
اندرلا پنکروگ ٹردا نینیں تیر وساندا (33)

پنجابی وچ جیہنوں صحیح معنیاں وچ آزاد نظم آکھیا جاندا اے اوہ ۴۰-۱۹۳۵ء دے لاگے ہوند وچ آئی۔ ایسے ای سے وچ ترقی پسند تحریک دے اثر پٹھ اُردو وچ وی نویں آزاد نظم دے مہاڑنے جنم لیا۔ ایس بارے ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی لکھدے نیں:

”پہلی جنگ عظیم توں بعد نویں نظم پنجابی شاعری وچ کھل کے آندی اے۔ پنجابی دی ای گل نہیں بلکہ دنیا دیاں دو جیاں ادباں وچ وی نیڑے تر یڑے ایسے ویلے ای نویں نظم نے جنم لیا اے۔ ۱۹۱۳ء دے لگ بھگ مغرب

وچ ایہہ ساہنوں لہدی اے۔“ (34)

پنجابی وچ آزاد نظم داموڈھی پورن سنگھ (۱۹۳۱ء-۱۸۸۱ء) نوں آکھیا جاندا اے۔ اوہناں دے شعری پراگے ”کھلے میدان“ نے پنجابی ادب وچ دھم مچا دتی۔ ایہو کارن اے پئی اوہناں نوں بھائی ویر سنگھ دے نال نویں پنجابی نظم دا وی موڈھی منیا جاوَن لگ پیا۔ اوہناں دے دو پراگے ”کھلے گھنڈ“ تے کھلے آسانی رنگ“ (۱۹۲۷ء) نیں۔ (35) پورن سنگھ دے ہور شعری پراگیاں وچ ”بجلی جوت“، ”کلا دھاری“، ”کلا دھاری پوجا“، ”چپ پریت داشہنشاہ“ تے ”کھلے لیکھ“ شامل نیں۔ (36) سنت سنگھ سیکھوں نے کرتار سنگھ ڈگل، پورن سنگھ تے اوہناں دی شاعری بارے "A History of Punjabi Literature" وچ لکھدے نیں:

"He was, by any standard, one of the tallest literary figures of his time.

He broke all barriers of tradition and wrote poetry in free verse in the style of walt whitman." (37)

اگے اوہ پورن سنگھ دی شاعری دے موضوعات بارے لکھدے نیں:

"Puran Singh talks about the poor, the hungry, the have nots, and idealises them; he sees in their eyes a peace, a contentment which he misses in the vulgar rich." (38)

پورن سنگھ مگروں ڈاکٹر دیوان سنگھ (۱۹۴۴ء-۱۸۹۴ء) داناں پنجابی نظم دے کھیتر وچ اہمیت رکھدا اے۔ اوہناں دا پراگہ ”وگدے پانی“ دے سرناویں پٹھ ۱۹۳۸ء وچ چھاپے چڑھیا۔ جدکہ اوہناں دا دو جا پراگہ ”اتم لہراں“ اوہناں دے چلانا کر جاوَن مگروں چھپیا۔ ۳۹۔ دیوان سنگھ دی اک ’بلیک ورس‘ جیہڑی انسان دشمنی دے تاثر اُتے رچی گئی اے:

سورج چڑھدا لال لال سونے دا تھال

نگھا نگھا جیوں داتا ساری دھرتی پالدا (40)

۱۸۴۹ء وچ انگریزاں دے پنجاب اُتے قابض ہون مگروں سیاسی تے سماجی حالات وچ بہت ساریاں تبدیلیاں آئیاں۔ مغلاں دے زوال تے انگریزاں دے آون نال ایہتوں دی سرکاری درباری زبان دی تھاں فارسی دی بجائے انگریزی زبان نے لئی تے انگریزی دے نال نال اُردو

زبان رائج ہونا شروع ہوگئی۔ اُردو دے نفاذ نال ایس خطے دی مقامی زبان پنجابی نوں سبھ توں ودھ خطرہ لاحق ہو یا تے حکومتی اثر پٹھ لوکاں دی توجہ پنجابی توں ہٹ کے اُردو ول ہوگئی۔ ایس دور وچ پنجابی وچ وی جیہڑا ادب تخلیق ہو یا اوہدے تے اُردو دے اثرات بھروسے طور تے ویکھے جاسکدے نیں۔ انجے ای اُردو والیاں دی ویکھا ویکھی پنجابی وچ مشاعریاں دا ڈھ بچھا۔ لاہور وچ پنجابی مشاعریاں تہیت بازی دا انعقاد کیتا جانا شروع ہو گیا۔ ایہناں مشاعریاں تے بیت بازی دے مقابلیاں وچ کیتی جاوے والی شاعری اُردو اثرات پاروں بہتا کر کے رومانی ہوندی سی۔ جیہدے وچ عاشق تے محبوب دیاں گلاں، محبوب دی خوبصورتی دے قصے، شراب تے شباب ورگے بیانات موجود سن۔ انجے پنجابی وچ رومانوی شاعری دی ریت ٹر پئی۔ پنجابی وچ ایس انداز دی شاعری کرن والیاں وچ حافظ اللہ بخش پیارا، بردہ پشاور، بابو کرم امرتسری، گاموں خان، استاد رمضان ہمد، احمد علی سائیں تے ہور شاعر شامل نیں۔ بابو کرم امرتسری (۱۹۵۹ء-۱۸۵۳ء) دی رومانوی شاعری کجھ انجے اے:

رہڑیا جائیں گا وانگ طوفاں وچے جوش گریہ ایہہ جد پیاہل پیارے
 کرم کوئی جہان وچ دس مینوں جہوں پیا اوہ کدھرے مل پیارے (41)
 انجے ای پریم سنگھ سفیر (پ ۱۹۱۶ء) ہوراں دیاں لکھتاں وچ وی رومانیت دارنگ غالب اے:
 تیرا اک بھی اتھرو میں ہن سہار سکد انہیں
 میں دیکھ چکا ہاں
 حسن دے نقشائ دانشہ
 جس وچ کئی اک لوہتاں دی لوجکدی ہے (42)

ایس دور وچ رومانوی شاعری تے رومانوی نظماں کہن دار وچ عام سی۔ ایس لئی ایس دور دے شاعران کول رومانیت نال بھر پور نظماں ملدیاں نیں۔ اجیہیاں نظماں لکھن والیاں وچ اک اہم ناں بابو کرم امرتسری ہوراں دا وی اے۔ ایس حوالے نال اوہناں دی اک نظم ”شکرانہ“ اے:
 ذرا مکھ تے اپنا ویکھ پیارے، روشن جس طرح ہے آفتاب ہندا
 اکھاں ٹھنڈیاں ہندیاں ویکھ تینوں، جو یں چودھویں رات ماہتاب ہندا (43)
 انجے ای تارا چند گجراتی دے دے شعر نیں:

مکھ مہتاب دے وانگ اسدا سرتے وال مثل شب تار کالے
 کالے منہ جالت تھیں پھیر لیندے ویکھن تہج جے زلف دے تار کالے (44)

پنجابی نظم دے حوالے نال اک ہوراہم ناں امرتا پریم ہوراں دا اے جیہناں دے ادبی پندھ دا ڈھ نظماں دے پراگے ”امرت لہراں“ نال بچھا۔ امرتا ہوراں لہندے پنجاب وچ چلن والی سوانیاں دی آزادی دی لہر دے اثر پٹھ مارلن منروتے آین ریڈ ہوراں دے وچاراں تے کماں دا پرچار کیتا۔ (45) اوہناں دیاں ہور تخلیقات وچ ”جیوندا جیون“، ”لک پیڑ“، ”بدلاں دے پلے اچے“، ”پتھر گیتے“، ”لمیاں واٹاں“، ”میں تارتخ ہاں ہندی“، ”تریل دھوتے پھل“، ”او گیتاں والیا“، ”سنجھ دی لالی“ تے ”نویں رت“ شامل نیں۔ (46) امرتا پریم دا شمار اوہناں شاعراں وچ ہوندا اے جیہناں باہر لے حالات نوں اپنیاں نظماں دا موضوع بنایا۔ امرتا اوہناں لوکاں وچ شامل سن جیہناں ملکی ونڈ ہونداں ویکھی تے ایس دوران ہون والے دردناک واقعات نوں نہ صرف ویکھیا سگوں تخلیقی سطح تے محسوس وی کیتا۔ اوہناں دی نظم ”آج آکھاں وارث شاہ نوں“ اوہناں حالات دی جیوندی جاگدی تصویر پیش

کردی اے:

اج آکھاں وارث شاہ نوں کتوں قبریں وچوں بول
تے اج کتاب عشق دا کوئی اگلا ورتا پھول
اک روئی سی دھی پنجاب دی توں لکھ لکھ مارے وین
اج لکھاں دھیاں روندیاں تینوں وارث شاہ نوں کہن (47)

وڈتوں پہلاں پنجابی نظم دے کھیتر وچ کئی ہور رجحان وی پرچلت رہے۔ ایہناں وچ ادب برائے ادب دی تھاں ادب برائے زندگی دار رجحان وی نمایاں اے۔ مثال دے طور تے گیانی ودھاتا سنگھ نیر (پ ۱۹۰۱ء) دے ایہہ مصرعے میں:

قلم نوں موڑا کوکیا
زمانہ کہہ رہیا تینوں، نشانہ کہہ رہیا تینوں، زلف دے گیت گا بیٹھوں
رہی نہ تھوڑا وہ کوکیا

بھلا قصے شہکاراں دے، سناقصے لنگاراں دے، نہ روون دے نصیبیاں نوں، جگا جذبے غریباں دے (48) ایسے دوران کئی بحر وچ نظماں کہن دا چلن وی چلیا۔ کئی بحر دیاں نظماں دے حوالے نال دیوندر ستیا رتھی (پ ۱۹۰۸ء) داناں اہم اے۔ اوہناں دے کلام دی خاص گل بیان تے اظہار دے تنوع دی رنگ امیزی اے۔ اوہناں دی نظم ”میری نا جونا ر“ اے:

نہیں کوئی ہیر نہ ہاں رانجھا

پھیروی ساڈا جیون سا بنجھا، دکھ سکھ سا بنجھا (49)

ڈاکٹر ہر بھجن سنگھ (پ ۱۹۲۰ء) تے جسونت سنگھ نیکی وی نوں پنجابی نظم دے حوالے نال اہم شاعر نہیں۔ ایہناں دوواں شاعراں دے فن دے حوالے نال سنت سنگھ سیکھوں دے وچار کجھ انج نہیں:

“Their imagination is increasingly patterned on everyday speech.

They indulge in 'association' of ideas, skipping from one image to another”. (50)

دور بھویں کوئی وی ہووے انسانی قدریں ہر دور تے ہر عہد وچ خاص اہمیت دیاں حامل ہوندیاں نہیں۔ کسے وی سماج دیاں قدریں، اوہدی رہتل بہتل تے اوہدے لوکاں دی عکاسی کردیاں نہیں۔ جتھوں تیکر پنجاب دی گل اے تاں پنجاب وچ اخلاقی تے سماجی قدریں نوں خاص اچھ حاصل اے۔ پنجابی شاعری وچ وی ایہناں دے پرچار دا جتن کیتا جاندا اے، پر ایہہ دنیا دورنگی اے ایتھوں دے سینکاں نے اپنے چہریاں تے کئی کئی نقاب پائے ہوئے نہیں ایتھے نہ کوئی کسے دا ہمدرداں نہ ای دوست۔ جیویں ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ (پ ۱۸۹۹ء) دنیا تے لوکاں دی دورنگی نوں اپنی نظم ”دورنگی“ وچ انج بیان کردے نہیں:

دورنگی اس دنیا اندر ہر پاسے دو دو وسدے نہیں

اک پاسے کلیاں کھڑ دیاں نہیں اک پاسے چھالے ہسدے نہیں (51)

انجے ای لالہ دھنی رام چا ترک (۱۹۵۴ء-۱۸۷۶ء) انسان دے دنیا وچ مگن ہون تے دولت دے پجاری بنن دی عکاسی اپنی نظم ”دنیا دارنوں“ وچ انج کردے نیں:

پیٹ دے پجاریا او رب دیا جھوٹیا
بھٹھ وانگ بھٹھکھڑا بھڑوے وانگ موٹیا (52)

لوکاں اندر دکھالی دیندی ایس حرص، ہوس، لالچ تے ہور برائیاں نوں ویکھ کے اک حساس انسان دکھی ہو جاندا اے۔ شاعر لوک وی کیوں بے سماج دے حساس انساناں وچ شامل ہوندے نیں ایس لئی لہجیاں برائیاں تے بھٹھراں نوں ویکھ کے اوہناں دا دل کڑھدا اے۔ اوہ سماج دے لیہناں رویاں بارے گرا لاوندا اے۔ کیوں بے اوہ ایہہ سارا کجھ نہیں ویکھ سکدا۔ ڈاکٹر بھائی ویر سنگھ (۱۹۵۷ء-۱۸۷۲ء) دی نظم ”ہمدردی دا اک نقش“ ایسے گرا لٹ دی اک مثال اے جیہدے وچ اوہ کہندے نیں:

پھروی درد نہ گھٹے جگت دا چاہے آپا وارے
پر پتھر نہیں بنیاں جاندا درد ویکھ دکھ آندا (53)

انسانی برابری تے مساوات جیہد پر چار مذہب اسلام وی کردا اے۔ جیہدے وچ کسے انسان نوں دو بے تے برتری حاصل نہیں اے سوائے تقویٰ دے۔ ایہناں وچاراں نوں پنجابی شاعری وچ وی بیان کیتا جاندا رہیا اے۔ جیہد مقصد صنفی برابری دا تصور پیش کرنا اے۔ چرن سنگھ شہید (۱۹۳۵ء-۱۸۹۱ء) اپنے اک شعر وچ کہندے نیں:

ادھا انگ نارنوں کہندے سارے گرتھ پوتر نہیں
ناری نوں جو جتی آکھن اوہ خود بھی اک چھتر نہیں (54)

انجے ای انسان دشمنی دے تاثر تے اک معرئی نظم ڈاکٹر دیوان سنگھ (۱۹۴۴ء-۱۸۹۴ء) ہوراں وی لکھی۔ جیہدے وچ اوہ کہندے نیں:

فیر پتہ نہیں لگدا کیوں ایہہ بندے
اکدو بے نوں پاڑ پاڑ کے کھاندے (55)

پاکستان بنن توں پہلے تے بعد دی نظم دے حوالے نال اک اہم ناں پروفیسر موہن سنگھ ماہر ہوراں دا اے۔ جیہناں ”ساوے پتر“، ”تن پڑا“، ”کسمبو ا“، ”ادھوائے“ تے ”ایشیاء دا چانن“ ورگیاں رچناواں وچ کے نوں پنجابی نظم دے کھیتر وچ اپنا حصہ پایا۔ موہن سنگھ (پ ۱۹۰۵ء) دی شاعری بارے اپنے وچاراں دا اظہار کردیاں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر لکھدے نیں:

”وہ جب کبھی اپنے جذبات سے بھی کھیلتا ہے تو واقعات و حقائق کی نقاب کشائی کرتا دکھائی دیتا ہے اور جب اپنے فکر کے تاروں میں روزمرہ کے موتی پرونے کی کوشش کرتا ہے تو اپنے اظہار و بیان کے زور سے اپنی انفرادیت کی کٹھالی میں ڈھال کر اپنا بنا لیتا ہے۔“ (56)

موہن سنگھ ماہر ہوراں اپنی نظم ”رب“ وچ کائنات دے خالق تے مالک بارے اپنے وچاراں دا اظہار بڑی وضاحت نال کیتا اے۔ کہندے

نیں:

رب اک گنجدار بھارت رب اک گورکھ دھندا

کھولن لکھیں پیچ ایس دے کافر ہو جائے بندہ (57)
 ماہر ہوراں توں دکھ کئی ہور ہندو تے سکھ شاعراں نے حمدیاں رب دے حوالے نال کوئی نہ کوئی نظم ضرور آکھی اے جیویں ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ دی ”حمد“ وچوں
 شعراے:

جان دا ہاں میں توں بھی ربا، میرے وانگ اک عاشق ایس
 پریتم تیری سندر حدوں باہر، زلفاں رات ستارے جڑیاں (58)

انجی ڈاکٹر دیوان سنگھ ہوراں دی حمد اے:

جیہڑا نور تیرے اُتے وسدا اے، سچیں سورج دے وچ اوہ جلال ہے نہیں

چند گھنٹا اکھنڈا الوپ ہندا، تیرے حسن نوں اے پر زوال ہے نہیں (59)

مذہبی حوالے نال نظماں لکھن یاں مذہبی پرچار کرن لئی وی پنجابی شاعراں نظم دا چناؤ کیتا۔ پاکستان بنن توں پہلاں دی نوں پنجابی نظم وچ مذہبی
 پرچار دار حجان وی اگھڑواں اے۔ ایس سلسلے وچ گیانی گورکھ سنگھ مسافر (پ ۱۸۸۹ء) نے بہتیاں نظماں سکھ گورو صاحبان تے سکھ دھرم دی تعریف وچ
 لکھیاں۔

حقی گل اے کہ پاکستان بنن توں پہلاں دی پنجابی نظم انگریزی تے اُردو نظماں توں متاثر ہوون دے باوجود اپنی اک دکھری شناخت رکھدی
 اے۔ پنجابی نظم دے پڑو وچ نہ صرف مسلمان شاعراں سگوں بہت سارے ہندو تے سکھ شاعراں نے وی طبع آزمائی کیتی تے اوہ بڑے کامیاب وی رہے۔
 اوس دور وچ رچی جاون والی پنجابی نظم وچ موضوعات تے ہیئت دے بہت سارے تجربے دیکھن نوں ملدے نیں۔ موضوعات وچ حسن تے عشق، عاشق
 تے محبوب دیاں گلاں، شراب تے شباب دے قصیاں توں دکھ دلیس پیار، سماج سدھار، مذہبی تے اخلاقی پرچار دے نال نال آزادی دیاں تحریکاں دے
 حوالے نال وی مزاحمتی نظماں رچیاں گئیاں۔ جیہڑیاں بڑیاں موثر تے من کھچویاں نیں۔ موضوعات توں دکھ ہیئت دے حوالے نال وی بڑیاں تبدیلیاں نظر
 آئیاں جیویں نکی بجدیاں نظماں تے آزاد تے معرئی نظماں دا چلن چلیا۔ جیہدے وچ شاعراں نے روایتی پابندیاں توں ہٹ کے اپنے وچاراں دا آزادانہ
 اظہار کیا۔

حوالے

- 1- سرفراز حسین قاضی، ڈاکٹر نوں نظم، لاہور: عزیز پبلشرز، پہلی وار، 1987ء، ص 15
- 2- سعید بھٹا (مرتب)؛ سانجھ وچار، لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء، ص 403-404
- 3- قدر آفاقی، جدید پنجابی شاعری، لاہور: نیو بک پبلس، سن، ص 312
- 4- امرو (روز نامہ)، لاہور: 4 اپریل 1980ء
- 5- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، دو جی وار، نومبر 1989ء، ص 206
- 6- اوہی، ص 206-207
- 7- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2002ء، ص 238-239

- 8- اوہی، ص 253
- 9- Sant Singh Sekhon, Kartar Singh Duggal, A History of Punjabi Literature, New Delhi: Sohitya Akademi, First Publish, 1992, P.108
- 10- منیر گجر (مترجم)؛ انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، لاہور: سانجھ، پہلی وار، مئی 2006ء، ص 315
- 11- اوہی، ص 315
- 12- پورن سنگھ، پورن کوتا، لاہور: کتاب ترجمان، پہلی وار، مارچ 2001ء، ص 146
- 13- امرتا پریتیم، نویں رت، لاہور: عزیز بکڈ پو، 1995ء، ص 41
- 14- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر (مرتب)؛ پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان پاکستان، طبع اول، 1997ء، ص 103
- 15- سانجھ و چار، ص 704
- 16- انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، ص 317
- 17- سانجھ و چار، ص 704
- 18- اوہی، ص 704
- 19- شریف کنجاہی، پاکستانی پنجابی شاعری، لاہور: محکمہ اطلاعات، ثقافت و امور نوجوان حکومت پاکستان، 1999ء، ص 19
- 20- اوہی، ص 36
- 21- پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 312
- 22- اوہی، ص 265
- 23- پنجابی ادب دی کہانی، ص 467
- 24- A History of Punjabi Literature, P.155
- 25- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، لاہور: عزیز بکڈ پو، 2004ء، ص 468
- 26- شریف کنجاہی، جگر اتے، لاہور: یونیورسٹی بکس، دوجی وار، 1977ء، ص 42
- 27- امجد علی بھٹی، ڈاکٹر (مرتب)؛ پاکستانی ادب (1947ء-2008ء) انتخاب شاعری، اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 2009ء، ص 21
- 28- انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، ص 78
- 29- اوہی، ص 312
- 30- اوہی، ص 79
- 31- A History of Punjabi Literature, P.109
- 32- Ibid, P.110
- 33- پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 311

- 34 نویں نظم، ص 19
- 35 انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، ص 64
- 36 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 314
- 37 A History of Punjabi Literature, P.113
- 38 Ibid, P.113
- 39 انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، ص 64
- 40 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 275
- 41 انعام الحق جاوید، ڈاکٹر (مرتب)، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص 91
- 42 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 262
- 43 اوہی، ص 146-147
- 44 اوہی، ص 240
- 45 انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، ص 184
- 46 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 282
- 47 نویں رت، ص 113
- 48 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 292
- 49 اوہی، ص 377
- 50 A History of Punjabi Literature, P.118
- 51 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 249-250
- 52 اوہی، ص 254
- 53 اوہی، ص 311
- 54 اوہی، ص 255
- 55 اوہی، ص 275
- 56 اوہی، ص 276
- 57 موہن سنگھ، ساوے پتر، لاہور: ماہنامہ پنجابی، 1979ء، ص 18
- 58 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 248
- 59 اوہی، ص 274

ISSN:2518-5039

Research Journal

BIENNIAL
PARAKH
LAHORE *No. 01*

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University,
Lahore-Pakistan
2016

ISSN: 2518-5039

- Patron-in-Chief:** Prof. Dr. Uzma Qureshi (Vice Chancellor, Lahore College for Women University, Lahore)
- Editor:** Dr. Mujahida Butt
- Sub Editor:** Dr. Samina Batool,
- Deputy Editor:** Dr. Ayesha Rehman
- Assistant Editors:** Dr. Hina Khan, Saima Batool
- Research Specialist:** Dr. Shagufta Naz (Director Research, Lahore College for Women University, Lahore)
- Research Scholar:** Saima Munir, Almas Tahira
- Editorial Board:** Prof. Freha Basit Director (Language & Culture), Prof. Dr. Dilshad Tiwana (Rtd.), Prof. Dr. Nabila Rehman, Prof. Dr. Khalida Tasneem, Prof. Dr. Jamil Ahmad Paul, Dr. Arshad Iqbal Arshad, Dr. Muhammad Munir (Sargodha), Sonia Allah Rakha, Maryam Sarfraz, Dr. Jasvinder Singh, (Pro Vice Chancellor Patiala), Prof. Dr. Dhanwant Kor (Director Linguistic Patiala), Prof. Dr. Dharam Singh (Amritsar) (Rtd.)
- Advisory Board:** Dr. Suriya Ahmad, Dr. Nasreen Mukhtar, Dr. Abida Hassan, Dr. Shahbaz Malik (Prof. of Amritas), Prof. Dr. Shahid Mahmood Kashmiri, Prof. Dr. Naheed Shahid, Dr. Fakhira Ijaz, Dr. Naveed Shahzad, Dr. Sugra Sadaf (Director Pilac), Parveen Malik (Punjabi Adbi Board), Prof. Dr. Nashir Naqvi (Patiala), Ajaib Singh Chatta (Chairman International Punjabi Conference Canada), Kanwal Jeet Kor (Canada)
- Address:** Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan.
- Composer:** Shahbaz Anwar
- Publisher:** Adara Punjabi Likharia, Shahdara, Lahore-Pakistan.
- Ph. No.** 042-99203806-297 +92-334-4050347
- E-mail:** parakhjournal@gmail.com, drmujahida@gmail.com
- Price:** Rs. 250/- (in Pakistan), US\$ 10 (Abroad)

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan) Vol:
1, Jan-Jun 2016, pp1-

ਪਾਰਿਖ

ਖੋਜ ਜਰਨਲ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ
ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ
ਮਹਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ
(ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵੋਲ: 1, ਜਨ-ਜੂਨ 2016, ਸਫੇ

ਜਮੀਲ ਅਹਮਦ ਪਾਲ

ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਸਾਨੀ ਰਾਬਤੇ

ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲਿਸਾਨੀ ਰਾਬਤਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਗ਼ੌਰ ਤੇ ਫ਼ਿਕਰ ਦੇ ਸਾਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਰਾਬਤੇ ਬੜੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰਹੇ ਹੋਣ ਗੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫਜ਼ ਅਨ ਗਿਣਤ ਮਿਲਦੇ ਨੇਂ। ਹੋਰ ਤੇ ਹੋਰ ਆਪ ਲਫਜ਼ “ਪੰਜਾਬ” ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਈ ਦੋ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਜਮੂਆ ਏ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਜੁਬਾਨ ਜੋ ਅੱਜ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਬੱਲਵੇਂ ਨਮਬਰ ਉੱਤੇ ਆ ਗਈ ਏ, ਇੱਕ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਏਰਾਨ ਤੇ ਆਲ ਦਵਾਲ ਦੇ ਏਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਖਲਾਰ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਏਰਾਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਇਰਾਕ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਰੂਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹਦੇ ਅਸਰਾਤ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਨੇਂ। ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਬਰਿਸਗ਼ੀਰ ਪਾਕੋ ਹਿੰਦ ਦਾ ਸਬੰਧ ਏ, ਮੁਗ਼ਲ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਜੁਬਾਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਇਨਾ ਰੋਬ ਤੇ ਦਬਦਬਾ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਅੱਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਮਹਿਲਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ ਕਿ ਰੇਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਜੁਬਾਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਹੀ। ਰੇਜੀਤ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਹਦੇ ਮਗਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਨੇਂ। ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨਾਫਿਜ਼ ਜੁਬਾਨ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਦੂਜੀ ਜੁਬਾਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਜੁਬਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਮਕਸਦ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਨਿਫ਼ਾਜ਼ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਨੱਸ ਭੱਜ ਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਈ ਪਰਧਾਨ ਏ। ਇਹਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਏ ਕਿ ਇੱਕ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਘੜੀਆਂ ਘੜਾਈਆਂ ਤਰਕੀਬਾਂ, ਲਫਜ਼, ਫ਼ਿਕਰੇ ਤੇ ਇਸਤਲਾਹਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਨੇਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕਾਰਿਦਿਆਂ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਅਮੂਰ ਵਿੱਚ ਰੱਚ ਵੱਸ ਗਈਆਂ ਨੇਂ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਸਤਲਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਨਾਮਾਨੂਸ ਤਰਕੀਬਾਂ ਰਾਇਜ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਸੀ¹।

ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਮਸਲੇ ਰੇਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਹੋਣ ਗੇ। ਉਂਜ ਵੀ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੁਜਹਾਨ ਇਨੇ ਤਾਕਤਵਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਮਕਾਮੀ ਜੁਬਾਨ ਨੂੰ ਅਰੂਜ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਜਤਨ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਆ ਕਿ ਮੌਸੂਰ ਵਿੱਚ ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਯਾਂ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿਰਾਜੁੱਦੌਲਾ ਨੇ ਮਕਾਮੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਕਰਨਾਟਕੀ, ਕੰਨਟਰ ਯਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਜੁਬਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਈ ਪਰਧਾਨ ਰਹੀ। ਅਲਬੱਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਵਣ ਮਗਰੋਂ ਵੱਡੀ ਭੰਨ ਤੋੜ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਥਾਂ ਮਕਾਮੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਮਕਾਮੀ ਜੁਬਾਨ ਅਪਣਾਵਣ ਵਲ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ। ਇੰਜ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਿਆਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਟਿਆਲਾ ਵਗ਼ੈਰਾ ਵਿੱਚ ਬੱਲੜੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਰਾਹੀਂ) ਈ ਜ਼ਰੀਆ ਤਾਅਲੀਮ ਬਣਾਈ ਗਈ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਉਹ ਜੁਬਾਨ ਏ ਜਿਹਨੇ ਲਗ ਭਗ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤਕ ਇੱਥੇ ਸਰਕਾਰੀ ਜੁਬਾਨ ਵਜੋਂ ਹੁਕਮਰਾਨੀ ਕੀਤੀ। ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਈ ਨਹੀਂ, ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜੁਬਾਨ ਨੂੰ ਈ ਸਰਕਾਰੀ ਜੁਬਾਨ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਮਿਲਿਆ ਰਿਹਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਵਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਤਾਅਲੀਮੀ ਜੁਬਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤਹਿਜੀਬੀ ਤੇ ਸਕਾਫ਼ਤੀ ਜੁਬਾਨ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਆਲਾ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਦਬ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਹਰ ਮੌਜੂ ਉੱਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਸਤਿਆਬ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ਼ ਸਾਅਦੀ ਦੀਆਂ “ਗੁਲਿਸਤਾਨ” ਤੇ “ਬੋਸਤਾਨ” ਅੱਧਾਰ ਦਾਨਿਸ਼ (ਤਰਜੁਮਾ ਕਲੋਲਾ ਦਾਮਨਾ) ਮੋਲਾਨਾ ਹੁਮ ਦੀ ਮਸਨਵੀ, ਹਾਫਿਜ਼ ਦਾ ਦੀਵਾਨ, ਉਮਰ ਖ਼ਿਆਮ ਦੀਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਤੇ ਫ਼ਿਰਦੌਸੀ ਦਾ “ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ” ਵਿੱਚੋਂ ਛੇ

ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਹ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾਰ ਤਾਹਿਰ ਹੋਰਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੌ ਅਜ਼ੀਮ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਤਾ ਏ। ਇਸ ਫ਼ਹਿਰਿਸਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਗਿਣਤੀ ਸੱਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ ਕਿਉਂ ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਹਜਵੇਰੀ (ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖ਼ਸ਼) ਹੋਰਾਂ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਕਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ “ਕਸ਼ਫ਼ੁਲਮਹਿਜੂਬ” ਲਿਖੀ ਗਈ।²

ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਸ਼ਾਨੀ ਰਾਬਤੇ ਕਿੰਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਂ, ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਖਿੱਲਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇਂ। ਇਬਨਿ ਹਨੀਫ਼ ਹੋਰੀ ਦੱਸਦੇ ਨੇਂ ਕਿ ਲਗ ਭਗ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਰਾਕ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਤਾਜਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬਸਤੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਰਾਕ ਦੇ ਸਾਮੀ ਨਸਲ ਅਕਾਦੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਖ਼ਾਨਦਾਨ (2334 ਕਾਫ਼ ਮੀਮ ਤੋਂ 2193 ਕਾਫ਼ ਮੀਮ) ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਏ।³ ਚੇਤੇ ਰਹਿਵੇ ਕਿ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਤਿਜਾਰਤ ਸਮੇਂਦਰੀ ਰਾਹਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇੰਜ ਇਰਾਕ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਏਰਾਨ ਦੀਆਂ ਬੇਦਰਗਾਹਵਾਂ ਉੱਤੇ ਲੰਗਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੋ ਮੁਲਕਾਂ ਤੇ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਨਾਲ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਹੋਣ ਗੇ ਪਰ ਉਹ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਇਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਦੇ ਥੋੜੇ ਲੋਕ ਈ ਤਿਜਾਰਤ ਦੀ ਗ਼ਰਜ਼ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇਂ। ਅਸੀਂ ਗਵੇੜ ਲਾ ਸਕਦੇ ਆਂ ਕਿ ਏਰਾਨ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਾਂ ਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਹੋਵਣ ਗੇ। ਇਹੀ ਸੂਰਤ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਸਰਾਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਗੀ।

ਕਬਲ ਮਸੀਹ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਏਰਾਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਨਿੱਗਰ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦੇ ਨੇਂ। ਏਰਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾਰਾ (521 ਕਾਫ਼ ਮੀਮ ਤੋਂ 585 ਕਾਫ਼ ਮੀਮ) ਨੇ ਮੁਖ਼ਤਲਿਫ਼ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਫ਼ਤਿਹ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਪਰੋਗਰਾਮ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹਦੇ ਬਾਅਦ ਮੁਖ਼ਤਲਿਫ਼ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰ ਕੇ ਜਹਿਲਮ ਦਰਿਆ ਤੀਕਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੀ ਸਲਤੰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਏਰਾਨ ਵਿੱਚ 27 ਸੂਬੇ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਸੀ।⁴

ਦਾਰਾ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਸਰਾਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੋਲਾ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇ ਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਏਰਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਵਣ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਸਰਾਤ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਆਏ ਹੋਣ ਗੇ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਾਸਤੇ ਜਿਹੜੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਮਰਕਜ਼ੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹਾਸਿਲ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ “ਪਹਿਲਵੀ” ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਜੋ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਏ, ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਏ:

ਮਸਨਵੀ, ਮੌਲਵੀ, ਮਾਅਨਵੀ

ਹਸਤ ਕੁਰਾਂ ਦਰ ਜ਼ੁਬਾਨਿ ਪਹਿਲਵੀ

ਦਾਰਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਿਕੰਦਰ ਯੂਨਾਨੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਛੱਡੇ। ਜੰਗ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਏ ਹੋਏ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਜਰਨੈਲ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤਣ ਦੀ ਬਿਜਾਏ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੇ ਲਾਗਵੇਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਲਈ ਰਹਿ ਪਏ ਤੇ ਇੰਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਅਸਰ ਵਧੇ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਸਰਾਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੋਲਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਆਗ਼ਾਜ਼ ਹੋਇਆ। ਬਾਅਦੋਂ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਲਤੰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਜੁੜਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਉੱਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇ ਅਸਰਾਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਜੁੜਤ 1021 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ।⁵

ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਰਿਆਸਤੀ ਮੁਆਮਲੇ ਅੱਜ ਵਾਂਗੂੰ ਖਲਾਰਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਨ, ਮਹਿਮੂਦ ਦੀ ਸਲਤੰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਰਾਹੀਂ ਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਤਿਲਕ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਕਾਮੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁਖ਼ਤਲਿਫ਼ ਅਹੁਦੇ ਦਿੱਤੇ।

ਅੱਜ ਸਿੰਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਆਵਾ ਜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੰਧ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਮੁਖ਼ਤਲਿਫ਼ ਅਸਰ ਮੁਰੱਬਤ ਕੀਤੇ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ ਅਸਰਾਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਏ ਜਦ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਸਰਾਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ। ਸਈਦ ਹਮੀਦੁੱਦੀਨ ਕਾਦਰੀ ਸ਼ਰਫ਼ੀ “ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਂ ਉਰਦੂ” ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਨੇਂ:

“ਮੁਸਲਮਾਨੋਂ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਸੇ ਤਅਲੁਕਾਤ ਸਬ ਸੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਇਮ ਹੂਏ । ਇਸੀ ਵਜਾ ਸੇ ਹਿੰਦੀ ਜੁਬਾਨੋਂ ਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੋਂ ਕੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਕਾ ਏਜ਼ਾਜ਼ ਹਾਸਿਲ ਹੈ । ਬਾਅਦਾ ਦਹਿਲੀ ਔਰ ਅਤਰਾਫ਼ੇ ਅਕਠਾਫ਼ ਕੀ ਹਿੰਦੀ ਜੁਬਾਨੋਂ ਕੇ ਨਾਮ ਆਤੇ ਹੈ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਜੁਬਾਨੋਂ ਕੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਸੂਫੀਆ ਔਰ ਮਜ਼ਾਇਖ ਅੱਜ਼ਾਮ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਸੇ ਕੀ । ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਅਪਨੀ ਤਾਲੀਮਾਤ ਕੀ ਤਰਵੀਜੋ ਇਸ਼ਾਅਤ ਕੇ ਲੀਏ ਬੇਰੂਨੀ ਔਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਓਂ ਕੇ ਲੀਏ ਨਾਮਾਨੂਸ ਜੁਬਾਨੋਂ ਕੀ ਬਿਜਾਏ ਮਕਾਮੀ ਜੁਬਾਨੋਂ ਕੇ ਤਰਜੀਹ ਦੀ । ਇਸ ਸ਼ਿਮਨ ਮੇਂ ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਓਦ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ, ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਕੇ ਨਾਮ ਲੀਏ ਜਾ ਸਕਤੇ ਹੈ ।”⁶

ਵੇਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਸਰ ਵੱਧਦੇ ਚਲੇ ਗਏ । ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਮਗ਼ਰਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਕੂਮਤਾ ਦਾ ਈ ਹਿੱਸਾ ਰਿਹਾ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਸ਼ਰਿਕ ਵਲ ਪੱਸਰਦੇ ਲਗੇ ਗਏ ਤੇ ਕਈ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦੋਂ ਇੱਕ ਵੇਲਾ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਆਪਣੀਆਂ ਆਖ਼ਰੀ ਹੱਦਾਂ ਤੀਕਰ ਖਿੱਲਰ ਗਈ । ਮਸ਼ਰਿਕ ਵਿੱਚ ਆਸਾਮ ਤੇ ਬੰਗਾਲ, ਜਨੂਬ ਵਿੱਚ ਦੱਕਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਮਗ਼ਰਿਬ ਵਿੱਚ ਏਰਾਨ ਦੀਆਂ ਸਰਹਦਾਂ ਤੀਕਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਕੂਮਰਾਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਦਾ ਸੀ । ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸੂਰਤਿਹਾਲ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ਵਾਲ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੀਕਰ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹੀ ।

ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ਵਾਲ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਜਿਹਦੇ ਮਗਰੋਂ 1849 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਹਰਾ 98 ਸਾਲ ਤੀਕਰ ਬਰਕਰਾਰ ਰਿਹਾ । ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਸਾਰ ਮਗਰੋਂ ਇੱਥੇ ਬੱਲੜੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਉਰਦੂ ਤੇ ਉਤਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਰਵਾਂ ਰਿਹਾ । ਇੰਜ 1021 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1849 ਈਸਵੀ ਤਕ ਯਾਨੀ 828 ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਏ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਸਰਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਤਹਾ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚੇ । ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਹਿੱਸਾ ਉਹ ਏ ਜਦੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜੁਬਾਨ ਵਜੋਂ ਹਰ ਥਾਂ ਪਰਧਾਨ ਰਹੀ । ਅੱਜ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਂਗ ਇਹਦਾ ਜਾਨਣਾ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਣਾ ਲਿਖਣਾ ਇਲਮੀਅਤ ਤੇ ਵਕਾਰ ਦੀ ਅਲਾਮਤ ਰਿਹਾ । ਇਨੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜੇ ਅਸਰਾਤ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਚੋੜਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਏ ਦਜਹਦੀ ਜਾਂਚ ਪਰਚੋਲ ਸੋਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਅਸਰਾਤ ਦਾ ਮੁਖ਼ਤਸਰ ਜਿਹਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜੇ ਬੜੇ ਆਮ ਤੇ ਉੱਘੜਵੇਂ ਨੇਂ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਏ, ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਤੇ ਜੁਬਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਯਾਨੀ “ਪੰਜਾਬ” ਤੇ “ਪੰਜਾਬੀ” ਦੋਵੇਂ ਈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਨੇਂ । ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਾਂ ਯਾਨੀ “ਪੰਜਨਦ” ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਈ ਦੇਣ ਏ । ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਅੱਜ ਦੇ ਵੱਡੀਆਂ ਲਿੱਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏ । ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਅਸਲੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਸਮੁਲਖ਼ਤ ਏ ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਾਧੇ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਏ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਰਸਮੁਲਖ਼ਤ ਪਰਧਾਨ ਏ ।

ਸਾਡੀ ਅੱਜ ਦੀ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਜਿਹੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਨੇਂ ਜਿਹੜੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨੇਂ ਯਾਂ ਫ਼ਿਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਨੇਂ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਬੋਲਦਿਆਂ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਨੇਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਂ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਹੁਰ ਵਾਸਤੇ ਪੇਸ਼ੀਂ ਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਏ ਜਿਹਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ “ਪੇਸ਼ੀ” ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ । ਅਸਰ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ “ਡੀਗਰ” ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਪਰਚਲੱਤ ਰਿਹਾ ਏ ਜਿਹੜਾ ਫ਼ਾਰਸੀ “ਨਮਾਜ਼ ਦੀਗਰ”, ਇਸ਼ਾਅ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਖ਼ੁਫ਼ਤਨ ਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਏ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ “ਕੁਫ਼ਤ” ਬਣ ਗਿਆ ਏ ।

ਪਿੱਛਾਂ ਦੀਆਂ ਸਵਾਲੀਆਂ ਦੀ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਨੇਂ ਜਿਹੜੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਟਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਨੇਂ । ਅਜੇ ਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਲਗਦੀ ਏ ਕਿ ਪਿਆਲਾ ਵਾਸਤੇ ਲਫ਼ਜ਼ “ਬਾਦੀਆ” ਆਮ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । “ਬਾਦ” ਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਹਵਾ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪਰ “ਬਾਦੀ” ਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਆਮ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ । ਕਪੜਾ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ “ਬਜਾਜ” ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਜੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਨੇਂ । ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਫ਼ਾਰਸੀ “ਬਜਾਜ਼” ਦਾ ਵਟਿਆ ਰੂਪ ਏ । ਲਫ਼ਜ਼ “ਝਾਝੂ” ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵਹਿਮੇ ਗੁਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ “ਜਾਰੂਬ” ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਏ । ਦਿਨ ਨਾਪਣ ਦੇ ਦੋ ਪੇਮਾਨੇ ਯਾਨੀ “ਸਰਘੀ” ਤੇ “ਨਮਾਸ਼” ਜਿੜੇ ਅਜੇ ਵੀ ਪਰਚਲੱਤ ਨੇਂ, ਇਹ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਆਏ ਨੇਂ । ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਘੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ “ਸਹਿਰਗੀ” ਏ ਜਦ ਕਿ “ਨਮਾਸ਼” ਅਸਲੋਂ “ਨੀਮ ਸ਼ਾਮ” ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਏ । ਲਫ਼ਜ਼ “ਖੁੱਸਰਾ” ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਦੀ ਵੀ ਸੋਖਿਆਈ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ “ਖਵਾਜਾ ਸਰਾ” ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਏ । ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਏ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ “ਖੱਜ ਸਰਾ” ਤੇ ਮਗਰੋਂ

“ਖੁੱਸਰਾ” ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਤਰਬੂਜ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਲਫਜ਼ ਨੇ ਪਰ ਖਾਲਿਸ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਫਜ਼ ਸ਼ਾਇਦ “ਮਤੀਰਾ” ਈ ਏ। ਹਦਵਾਣਾ ਜਿਹੜਾ ਅਸੀਂ ਆਮ ਬੋਲਦੇ ਆਂ, ਫ਼ਾਰਸੀ “ਹਦਵਾਨਾ” ਤੋਂ ਏ, ਸਗੋਂ ਖਰਬੂਜ਼ਾ ਵੀ “ਖਰਪਜ਼ਾ” ਤੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ ਬਣਿਆ ਏ।

ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਜੁਬਾਨ ਦੂਜੀ ਜੁਬਾਨ ਕੋਲੋਂ ਨਾ ਯਾਨੀ ਇਸਮ (Nouns) ਈ ਉਧਾਰ ਲੈਂਦੀ ਏ ਤੇ ਗਰੈਮਰ ਉੱਤੇ ਦੂਜੀ ਜੁਬਾਨ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਜੁਬਾਨ ਦੇ ਦੂਜੀ ਜੁਬਾਨ ਉੱਤੇ ਅਸਰਾਤ ਦੀ ਇੰਤਹਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਏ ਕਿ ਜੁਬਾਨ ਦੀ ਗਰੈਮਰ ਵੀ ਮੁਤਾਸਿਰ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਅਸਰਾਤ ਆਪਣੀ ਇੰਤਹਾ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਨੇਂ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮਿਸਰਾ ਏ: ਕੱਢ ਕਲੇਜਾ ਕੀਤਮ ਬੇਰੇ, ਸੋ ਡੀ ਲਾਇਕ ਨਾਹੀਂ ਤੇਰੇ..... ਲਫਜ਼ ਯਾਂ ਫ਼ਿਅਲ ਦੇ ਨਾਲ “ਮੀਮ” ਦਾ ਅੱਖਰ ਲਾ ਕੇ ਇਹਨੂੰ “ਮੈਂ” ਨਾਲ ਮਨਸੂਬ ਕਰਨਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤਰੀਕਾ ਏ। ਅੱਜ ਵੀ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਆਮ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇਂ। ਸਗੋਂ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵੀ “ਮੀਮ” ਲਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਏ ਜਿਵੇਂ ਡਿੱਠਮ, ਕੀਤਮ, ਰਹਿਅਮ, ਸਤਾਇਮ, ਲਾਇਮ, ਪਾਇਮ, ਵੇਜਾਇਮ, ਖਾਦਮ ਵਗ਼ੈਰਾ।

ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਿਫ਼ ਖ਼ਾਂ ਹੋਰ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ “ਕੰਨ ਲੇਖਾ” ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਏ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਮਸਦਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਜਦ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਮਸਦਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇਂ। ਇਹਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ “ਫ਼ਿਅਲ” ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮਸਦਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਨੇਂ ਜਿਵੇਂ ਕਰਣ (ਕਰਲੀ, ਕਰਣਾ).....

ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਜੁਬਾਨਾਂ ਕੋਈ ਟਿੱਡੀਆਂ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਅੱਜ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਯਾਫ਼ਤਾ ਜੁਬਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੱਚ ਏ। ਬਰਿਸ਼ਗੀਰ ਦੀਆਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਸਿੰਧੀ ਇਸ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਰੇਗਾ ਰੇਗੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਨੇਂ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅਰਬੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਨੇਂ ਯਾਨੀ ਪੇ, ਚੇ, ਯੇ ਤੇ ਗਾਫ਼। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਚਾਰੇ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮੌਜੂਦ ਨੇਂ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਪੰਦਰਾਂ ਤੇ “ਣ” ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਏ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਾਵਟ ਵਿੱਚ ਹਰਫ਼ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 32 ਏ ਜਦ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਜੇ ਸਾਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 53 ਤੀਕ ਜਾ ਅੱਪੜਦੀ ਏ।

ਸਾਹਤ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਸਰਾਤ ਇੱਕ ਦਮ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤਦਰੀਜ਼ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਵਖਾਲੀ ਦੋਂਦੇ ਨੇਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਾਇਰ ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫਜ਼ ਘੱਟ ਨੇਂ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਕੋਲ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਦ ਕਿ ਕਲਾਮੀਕੀ ਦੌਰ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼, ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਲਮਪੁਰੀ ਤੇ ਖ਼ਵਾਜਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕੋਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਸਰਾਤ ਆਪਣੀ ਇੰਤਹਾ ਤੀਕ ਅੱਪੜੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਨੇਂ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਲਫਜ਼ ਅਜਿਹੇ ਮਿਲਦੇ ਨੇਂ ਜਿਹੜੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਨੇਂ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਏ⁷ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਦਰਜਨ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲਫਜ਼ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਨੇਂ ਜਿਹੜੇ ਅਰਬੀ ਮੁਢ ਰਖਦੇ ਨੇਂ ਪਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਪਰਚੱਲਤ ਨੇਂ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਾਹੀਂ ਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਲਿਕ, ਮਲਿਕੁਲਮੋਤ, ਮਸ਼ਾਇਖ਼, ਵੂਜੂ, ਖ਼ਾਲਿਕ, ਖ਼ਲਕ, ਆਸ, ਸਬਰ ਤੇ ਹੁਜਰਾ ਵਗ਼ੈਰਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨੇਂ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਲਫਜ਼ ਖ਼ਾਲਿਸ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਨੇਂ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਕ ਤੇ ਖ਼ਾਕੋ, ਪਾਸ, ਆਸ, ਨਬਾਤ (ਨਵਾਤ), ਪਰਾਈ, ਮੀਂਹ, ਪਨਾਹ, ਬੰਦਗੀ, ਬਖ਼ਸ਼ਿੰਦਗੀ, ਗੋਰ, ਦਗਾਹ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨੇਂ। ਦੋਰ ਹੋਰ ਲਫਜ਼ ਯਾਨੀ “ਜਿੰਦ” ਤੇ “ਖ਼ਸਮ” ਅਜਿਹੇ ਨੇਂ ਜਿਹੜੇ “ਜਿੰਦਗੀ” ਤੇ “ਖ਼ਸਮ” ਤੋਂ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਲਗਦੇ ਨੇਂ। “ਜਿੰਦ” ਤੇ “ਜਿੰਦਗੀ” ਦੇ ਲਫਜ਼ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹਰ ਥਾਂ ਬੋਲੇ ਤੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇਂ ਜਿਹੜੇ ਫ਼ਾਰਸੀ “ਜਿੰਦਗੀ” ਦਾ ਵਟਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਨੇਂ।

ਕਲਾਮੀਕੀ ਦੌਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਸਤਿਆਬ ਸ਼ਾਇਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦਾ ਏ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਸਾਨੂੰ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਏ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਏ ਪਰ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਲੇਖ ਦਾ ਮੌਜੂ ਏ ਜਿਹਦੇ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਕਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂ ਗੇ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਵਿੱਥ ਏ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਾਇਰ ਯਾਂ ਲਿਖਾਰੀ ਪੈਦਾ ਈ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਕਲਾਮ ਅਜੇ ਤੀਕਰ ਦਸਤਿਆਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਕੋਲ ਸਾਨੂੰ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੀ ਏ। ਕਾਜ਼ੀ ਜਾਵੇਦ, ਡਾਕਟਰ ਅਬਦੁਲਗ਼ਨੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਨੇਂ:

“ਸਾਦਾ ਆਮ ਫ਼ਹਿਮ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹਿਤਰ ਨਮੂਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋਵੇ ਗਾ। ਇਹਦੇ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਤਅੱਲੁਕ ਰੱਖਦੇ ਨੇਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜੁਬਾਨਾਂ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਦੱਸ ਤੋਂ ਵੀਹ ਫ਼ੀਸਦ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਨੇਂ। ਉਸ ਇਸ ਕਦਰ ਆਮ ਫ਼ਹਿਮ ਨੇਂ ਕਿ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਨੇਂ। ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਏ ਕਿ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦੀ ਆਮਦ (1001 ਈਸਵੀ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਪੇਦਾਇਸ਼ 1539 ਈਸਵੀ ਤੀਕ 538 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਮੁੱਦਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜੁਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਲ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਵਰਤੇ ਨੇਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਜਮਾਨੀ, (ਮਹਿਮਾਨੀ), ਮਾਲਮ (ਮਾਅਲੂਮ) ਅਲਬਤ (ਅਲਬੱਤਾ) ਵਗ਼ੈਰਾ। ਇਹਨਾਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਬਣਾਏ ਨੇਂ ਜਿਵੇਂ ਬਖ਼ਸ਼ਣਹਾਰ, ਗੁਮਾਨਿਆ (ਮਗ਼ਰੂਰ)। ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਏ ਜਿਵੇਂ ਨਾਜ਼ਿਮ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਮਾਅਨੀ ਵਿੱਚ। ਇੱਥੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਦੇ ਆਂ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਮੁਆਸ਼ਰਾ, ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ।”⁸

ਕਾਜ਼ੀ ਜਾਵੇਦ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਖ਼ੇੜ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਪਹਿਲੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ (ਤੇ ਅਰਬੀ) ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਦੱਸ ਤੋਂ ਵੀਹ ਫ਼ੀਸਦ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਏ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਚਾਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ।

ਅਲਿਫ਼: ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।

ਬੇ: ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

ਜੀਮ: ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਲਫ਼ਜ਼ ਬਣਾ ਕੇ।

ਦਾਲ: ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮਾਅਨੇ ਦੇ ਕੇ।

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗ਼ਲਤ ਹੋਵੇ ਗਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਆਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਈ ਮੁਰਾਦ ਹੁੰਦੇ ਨੇਂ। ਤਕਾਬੁਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੇਤ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਮਕਾਮੀ ਜੁਬਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਨਾਸੂਬ ਘੱਟ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਏ ਜਿਹੜੇ ਅਰਬੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਮਿਲਦੇ ਨੇਂ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਉਹ ਨੇਂ ਜਿਹੜੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਪਰਚੱਲਤ ਨੇਂ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਾਹੀਂ ਈ ਇੱਥੇ ਆਏ। ਇਹਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਨੇਂ:

1. ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਿਸਬਤਨ “ਨੇੜੇ” ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਸੀ।
2. ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਸਰਾਤ ਅਰਬੀ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਨੇਂ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਅਸਰਾਤ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਨੇਂ।
3. ਫ਼ਾਰਸੀ ਇੱਥੇ ਵੀ ਹੁਕਮਰਾਨ ਜੁਬਾਨ ਰਹੀ।
4. ਅਰਬੀ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਥੋੜੇ ਰਹੇ ਜਦ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਦੇ ਅਗਲੇ ਦਸਤਿਆਬ ਕਲਾਮੀਕੀ ਸ਼ਾਇਰ ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ (ਵਫ਼ਾਤ:1691 ਈਸਵੀ) ਨੇਂ। ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਨੇ ਕਿਸੀ ਰਸਮੀ ਤਾਅਲੀਮ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਵੀ ਇਲਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਲ ਭਰਵਾਂ ਪਿਆਨ ਦਿੱਤਾ।⁹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਨਸੂਬ 140 ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਵਾਏ ਸੀ ਹਰਫ਼ੀ ਦੇ ਕੁਝ ਇੱਕ ਅਰਬੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਨੇਂ ਜਿਹਦੇ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜੁਬਾਨ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਹਰਫ਼ੀਆਂ ਉੱਤੇ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਬੜੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਏ। ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤਰਕੀਬਾਂ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇਂ। ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਉੱਤੇ ਤਸਵੁਫ਼ ਦੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਛਾਪ ਏ ਤੇ ਇਹ ਤਸਵੁਫ਼ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਾਹੀਂ ਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਏ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਨਾਂ ਨੇਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਕਦੀ ਵੀ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆਲਮ ਵੀ ਸਨ। ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੋਲ ਜਿਹੜਾ ਤਸਵੁਫ਼ ਮਿਲਦਾ ਏ, ਉਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਿਵਾਇਅਤ ਦਾ ਈ ਤਸਲਸੁਲ ਏ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਜਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਲੂਣ ਚਖਾ ਕੇ ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਲੱਜ਼ਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਤੇ ਤਰਕੀਮਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ। ਉਂਜ ਇਹ ਗੱਲ ਮਨਣ ਵਾਲੀ ਏ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪਸੰਦ ਇੱਕ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਅਵਾਮੀ ਜੁਬਾਨ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੂਰ ਜਾਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਲਬੱਤਾ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰੰਗ ਪਿਛਲੇਰੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਭਰਵਾਂ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਏ।

ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਇੱਕ ਵਸੀ ਕੈਨਵਸ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇਂ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਵਸੀ ਮਾਹੋਲ ਮੌਜੂਦ ਏ ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਅਰਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਏਰਾਨੀ ਤੇ ਖ਼ਾਲਿਸ ਹਿੰਦੀ ਰੰਗ ਮੌਜੂਦ ਨੇਂ। ਵਹਦਤੁਲਵਜੂਦ ਨਾਲ ਤਅੱਲੁਕ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਤੇ

ਤਰਕੀਬਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕਈ ਵਾਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਹਿ ਤੂਰ, ਮਨਸੂਰ (ਹੁਸੈਨ ਬਿਨ ਮਨਸੂਰ ਹੱਲਾਜ) ਤੇ ਸੂਲੀ, ਜ਼ਕਰੀਆ ਤੇ ਕਲਵੱਤਰ, ਸਾਬਿਰ (ਹਜ਼ਰਤ ਅੱਯੂਬ), ਯੂਸਫ ਤੇ ਜ਼ਲੈਖਾ, ਖੂਹ ਯੂਸਫ ਤੇ ਮਾਰਿ ਕਨਆਂ, ਤਖ਼ਤਿ ਸੁਲੇਮਾਂ, ਸੁਲੇਮਾਨ ਤੇ ਡੱਠ, ਅੰਮਾਂ ਤੇ ਬਾਬਾ (ਆਦਮ ਤੇ ਹੱਵਾ), ਸਮਸ, ਮੂਸਾ ਤੇ ਫ਼ਿਰਓਨ, ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੇ ਖੱਚਾ, ਹਜ਼ਰਤ ਯੂਨਸ ਤੇ ਮੱਛੀ, ਇਮਾਮ ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਯਜ਼ੀਦ, ਬਾਬੀਲ ਤੇ ਕਾਬੀਲ, ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ, ਸ਼ਾਹ ਸਰਮਦ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਮ ਏ। ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੰਮੀ ਕਾਫ਼ੀ “ਰਹਿ ਰਹਿ ਵੇ ਇਸ਼ਕਾ ਮਾਰਿਆ ਈ” ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ, ਕੋਹ, ਜ਼ਿਬਾਹ, ਰੁਤਬਾ, ਖੂਬ, ਖੱਚਾ, ਕਲੰਦਰ ਤੇ ਅਸ਼ਰਾਫ਼ ਵਰਗੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਮਿਲਦੇ ਨੇਂ ਜਿਹੜੇ ਯਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨੇਂ ਯਾਂ ਫ਼ਿਰ ਅਰਬੀ ਰਾਹੀਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਨੇਂ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਇਲਜ਼ਾਮ, ਮਰਾਤਬ, ਸਾਬਿਰ, ਕੁਮ ਬਿਇਜ਼ਨੀ, ਨੂਰ, ਤਬਕ ਵਰਗੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਇਸ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਨੇਂ।

ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਫ਼ੀ “ਬੁਲ੍ਹਿਆ ਕੀ ਜਾਣਾਂ ਮੈਂ ਕੋਣ?” ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਮਾਖੂਜ਼ ਏ ਸਗੋਂ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਾਦੀ, ਗ਼ਮਨਾਕੀ, ਆਬੀ, ਖਾਕੀ, ਆਤਿਸ਼ ਵਰਗੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਨੇਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖਾਲਿਸ ਹਿੰਦੀ ਅਸਰਾਤ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਨੇਂ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਅਸਰਾਤ ਈ ਮਿਲਦੇ ਨੇਂ। ਮਕਾਮੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸੱਸੀ, ਸੋਹਣੀ, ਰੋਡਾ ਜਲਾਲੀ, ਕੋਰੋ ਪਾਂਡਵ, ਸੀਤਾ ਤੇ ਦੋਸਰ, ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੇ ਕੁਝ ਕਿਰਦਾਰ ਈ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਮੌਜੂਦ ਨੇਂ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਸਰਾਤ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਇਹ ਵੀ ਏ ਕਿ ਸੋ ਵਿੱਚੋਂ ਨਵੇਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਉਨਵਾਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਈ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਨੇਂ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਰੰਗ ਗੂੜ੍ਹਾ ਪਨ ਸਾਨੂੰ ਕਲਾਸੀਕੀ ਦੌਰ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੌਰ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਹਾਸ਼ਿਮ ਸ਼ਾਹ ਦੀ “ਕੁਕਾਰੋ” ਹੋਵੇ ਯਾਂ ਮੀਆਂ ਮਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਹੋਰਾਂ ਦੀ “ਸੈਫ਼ੁਲਮਲੂਕ” ਯਾਂ ਫ਼ਿਰ ਖਵਾਜਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ, ਇਹ ਰੰਗ ਵੱਧਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਏ।

ਮੌਲਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਲਮਪੂਰੀ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬ “ਅਹਿਸੁਨਲਕਸਸ” ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਿਅਰ ਮਿਲਦੇ ਨੇਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦਾ ਰੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੂੜ੍ਹਾ ਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਨੂੰ ਬਰਾਏ ਵਜ਼ਨ ਬੈਤ ਈ ਪੰਜਾਬੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ। ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਵੇਖੋ:

ਉਹ ਸਹਿਤ ਤੇ ਇਹ ਬੀਮਾਰੀ, ਉਹ ਮਰਹਮ ਇਹ ਕਾਤੀ
ਉਹ ਗੋਹਰ ਇਹ ਸੰਗ ਗ਼ਜ਼ਬ ਦਾ, ਆਣ ਵੱਜਾ ਵਿੱਚ ਛਾਤੀ
ਉਹ ਬੇਐਬ ਤੇ ਇਹ ਪੁਰ ਐਬੀ, ਉਹ ਦਿਲਬਰ ਇਹ ਵੈਰੀ
ਉਹ ਆਫ਼ੀਅਤ ਖ਼ੈਰ ਤਸੱਲੀ, ਇਹ ਗ਼ਮ ਦੁਖ ਬਦਖ਼ੈਰੀ
ਉਹ ਮਹਿਬੂਬ ਮੇਰਾ ਨੂਰਾਨੀ, ਇਹ ਜ਼ਾਲਿਮ ਜੁਲਮਾਨੀ
ਉਹ ਤਸਕੀਨ ਆਰਾਮ ਦਿਲੇ ਦਾ, ਇਹ ਹੈਰਤ ਹੇਰਾਨੀ
ਉਹ ਮਤਲੂਬ ਮੇਰੇ ਜਮੀਅਤ ਤੇ ਇਹ ਸਰਗਰਦਾਨੀ
ਉਹ ਸਾਮਾਨ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮੇਰਾ ਤੇ ਇਹ ਬੇਸਾਮਾਨੀ¹⁰

ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਰਹਮ, ਗੋਹਰ, ਸੰਗ, ਬੇਐਬ, ਪੁਰਐਬ, ਦਿਲਬਰ, ਆਫ਼ੀਅਤ, ਗ਼ਮ, ਬਦਖ਼ੈਰੀ, ਖ਼ੈਰ, ਨੂਰਾਨੀ, ਜ਼ਾਲਿਮ, ਜੁਲਮਾਨੀ, ਤਸਕੀਨ, ਹੈਰਤ, ਹੇਰਾਨੀ, ਮਤਲੂਬ, ਜਮੀਅਤ, ਸਰਗਰਦਾਨੀ, ਸਾਮਾਨ, ਖੁਸ਼ੀ, ਬੇਸਾਮਾਨੀ ਵਰਗੇ ਉਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਨੇਂ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਬੋਲੇ ਤੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇਂ ਪਰ ਅਸਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਖ਼ੈਰ “ਅਹਿਸੁਨਲਕਸਸ” ਦੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਸੁਣੋ ਤੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰੰਗ ਵੇਖੋ:

ਇਸ਼ਕ ਭਨਾ ਅਖ਼ਲਾਸ ਨਹਿਲਾਇਆ, ਰੇਗਿਆ ਰੰਗ ਸ਼ਹੂਦੀ
ਸਿਦਕ ਸਫ਼ਾ ਦੀ ਆਬ ਹਵਾਈ ਪਲਿਆ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਨੂਦੀ
ਬਰਗੋ ਬਰਗ ਅਰਾਦਤ ਅਜ਼ਲੀ ਨੂਰ ਰਚਾਇਆ ਹੋਇਆ
ਮਹਿਵੀਅਤ ਦੇ ਖ਼ਿਮਰ ਤਹੁਰੋਂ ਨਸ਼ਾ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ
ਅਫ਼ਜ਼ਲ, ਅਤਰਰ, ਅਕਮਲ, ਅਨਵਰ ਜੋਂ ਵਿੱਚ ਸੱਭ ਵਡਿਆਈਆਂ
ਅਦਮ ਤਕੱਲਫ਼ ਵਾਲੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਜਿਸ ਥੀਂ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਆਈਆਂ
ਅਜ਼ਲ ਅਜ਼ਾਲੀ ਅਬਦ ਆਬਾਦੀ ਹਮਦ ਦਵਾਮ ਦਵਾਮੀ
ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰ ਵਜੂਬ ਗ਼ਨਾ ਦੇ ਇਹ ਸਰਸਬਜ਼ ਮਦਾਮੀ

ਕੁਲ ਮਰਾਤਬ ਹੱਕੀ ਖਲਕੀ, ਤਨਜ਼ੀਹੀ ਤਸ਼ਬੀਹੀ
 ਮਜ਼ਹਰ ਹਮਦ ਹਮੀਦ ਹਕੀਕੀ, ਇਹ ਮਕਸੂਫ਼ ਬਦੀਹੀ
 ਕਦਰ ਨਿਆਮ ਤੀਂ ਹਮਦ ਅਲਾਹਾ ਹਰ ਹਾਮਿਦ ਮਹਿਮੂਦੋਂ
 ਹਰ ਮਾਅਲੂਮੋਂ ਹਰ ਮੋਜੂਦੋਂ ਹਰ ਸਾਜਿਦ ਮਸਜੂਦੋਂ
 ਹਮਦ ਚਰਾਗ਼ ਦਿਲਾਂ ਤਾਰੀਕਾਂ, ਮਸ਼ਾਲ ਸ਼ਬ ਮਹਿਜੂਰਾਂ
 ਹਰ ਹਰ ਜ਼ਰਾ ਜਿਸ ਥੀਂ ਚਮਕਿਆ, ਵਿੱਚ ਟਿਕਰਾਰ ਕਸੂਰੋਂ¹¹

ਜਨੂਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਡੇਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਇਰ ਮੀਆਂ ਆਕਿਲ ਜੋਗੀ ਦਾ ਕਲਾਮ ਬੀਤੇ ਦਿਨੀਂ ਛਪਿਆ ਏ। ਮੀਆਂ ਜੋਗੀ ਹੋਰੀ ਖਵਾਜਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ ਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕਰ ਲਵੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਨਾਸੂਬ ਕੀ ਏ:

ਹਰ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਦਲਦਾਰ ਡਿੱਠਮ
 ਹਰ ਲਹਿਜ਼ਾ ਸ਼ਾਨ ਹਜ਼ਾਰ ਡਿੱਠਮ
 ਕੱਥ ਆਲਿਮ ਵਹਦਤ ਜ਼ਾਤ ਡਿੱਠਮ
 ਕੱਥ ਰਸਮ ਸ਼ੇਵਨ ਸਿਫ਼ਾਤ ਡਿੱਠਮ
 ਅਫ਼ਆਲ ਡਿੱਠਮ ਆਸਾਰ ਡਿੱਠਮ
 ਕੱਥ ਅਜ਼ਮਤ ਅਜ਼ ਜਮਾਲ ਡਿੱਠਮ
 ਕੱਥ ਸੂਰਤ ਹੁਸਨ ਜਮਾਲ ਡਿੱਠਮ
 ਹਰ ਪਾਸੇ ਐਨ ਕਲਾਮ ਡਿੱਠਮ
 ਚੋ ਤਰਫ਼ ਡਿੱਠਮ, ਚੋ ਧਾਰ ਡਿੱਠਮ¹²

ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਮਿਸਰੇ ਵੇਖੋ:

ਹੁਸਨ ਅਜ਼ਲ ਫੁੱਪ ਔਲੋ ਅੰਦਰ, ਪ੍ਰਮ ਨਗਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਆਇਆ
 ਬਣ ਮਾਅਸੂਕ ਹਕੀਕੀ ਆਸ਼ਿਕ, ਤਾਲਿਬ ਦੀਦਾਰ ਆਇਆ¹³

ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਕਮਾਲ ਇਹ ਏ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਭੰਨ ਤੋੜ ਕੇ ਇੰਜ ਆਪਣਾਦੇ ਨੇ ਕਿ ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਈ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਹਜ਼ੂਰ ਤੋਂ ਹਜ਼ੂਰੋਂ, ਨੂਰ ਤੋਂ ਨੂਰੋਂ, ਸੋਜ਼ ਤੋਂ ਸੋਜ਼ੋਂ, ਦਰਦ ਤੋਂ ਦਰਦੋਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਬੇਤਕੱਲੁਫ਼ੀ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਗਏ ਨੇ। ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਸੱਤ ਅੱਠ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਰ ਮਿਸਰੇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਪੰਜ ਤਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਅਜਿਹੇ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਯਾਂ ਫ਼ਿਰ ਅਰਬੀ ਏ ਪਰ ਮੀਆਂ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਵਰਤਿਆ ਏ ਕਿ ਉਹ ਉੱਕਾ ਔਪਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ ਨੇ। “ਸੈਫ਼ੁਲਮਲੂਕ” ਦੇ ਮੁਖ਼ਤਲਿਫ਼ ਸਫ਼ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵੇਖੋ:

ਜੁਅਲਫ਼ਿਕਾਰ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰੀ ਖਲਕਤ ਫਕਰ ਹਜ਼ੂਰੋਂ
 ਜਮਲ ਜਹਾਨ ਹੋਈ ਰੁਸ਼ਨਾਈ ਸ਼ਾਹ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਨੂਰੋਂ¹⁴

ਖੁਸ਼ਕੀ ਰਸਤਾ ਖੁਸ਼ਕ ਇਬਾਦਤ, ਬਿਨ ਸੋਜ਼ੋਂ ਬਿਨ ਦਰਦੋਂ
 ਇਹ ਇਬਾਦਤ ਮਲਕੀ ਭਾਈ, ਨਾਹੀਂ ਆਰਿਫ਼ ਮਰਦੋਂ¹⁵

ਆਬ ਤਰੀ ਤਕ ਤਾਬ ਨਾ ਰਹੀਅਮ, ਹੋ ਗ਼ਰਕਾਬ ਰਹੀ ਮੈਂ
 ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਇਹ ਭੀ ਮੰਦੇ ਹਾਲ ਕਰੀ ਮੈਂ¹⁶

ਆਸਿਮ ਸ਼ਾਹ ਇਬਾਦਤ ਕਰਦਾ ਜਾਨੋਂ ਦਿਲੋਂ ਜੁਬਾਨੋਂ
 ਦਰਦ ਫ਼ਿਰਾਕ ਮਜਾਜ਼ੀ ਅੰਦਰ ਖੋਲੇ ਸਰ ਹਕਾਨੋਂ¹⁷

ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੋਰ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਇਰ ਚਰਾਗ਼ ਆਵਾਨ (ਵਫ਼ਾਤ 1732 ਈਸਵੀ) ਹੋਰਾਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਸ਼ਤ, ਪਦਰ, ਗਰਦੋਂ, ਜੋਫ਼ਾ, ਗਰਦਿਸ਼ ਵਗ਼ੈਰਾ। ਮਿਸਾਲ ਇੰਜ ਏ:

ਰਾਂਝਣ ਪੁਸ਼ਤ ਪਦਰ ਦੀ ਕਠੋਂ, ਭਾਈ ਪੰਜ ਵਖਾਲੇ
 ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਮੁਕੱਦਮ ਨਗਦੀ, ਰਹਿੰਦਾ ਤਖਤ ਹਜ਼ਾਰੇ
 ਬਹੁਤ ਅਹਿਸਾਨ ਮੀਆਨ ਹਮਾ ਕਸ, ਹਰ ਦਮ ਰਹਿ ਖੁਸ਼ਹਾਲੇ
 ਗਰਦੋਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਗਰਦਿਸ਼, ਘਰ ਫ਼ਿਰਾਕ ਡਖਾਲੇ
 ਦੁਨੀਆ ਜ਼ਸ਼ਤ ਕਮੀਨੀ ਜੋਫ਼ਾ, ਗ਼ੈਰਤ ਆ ਪਛਾਲੇ
 ਭਾਈ ਮਿਲ ਬੈਠੇ ਥੀ ਕਠੋਂ, ਰਾਂਝਣ ਤੇ ਕਰਨ ਮਕਾਲੇ
 ਕੀਤੀ ਕਾਰ ਕਮਤੀ ਬਾਝੋਂ ਖਾਵੇਂ ਚਰਬ ਨਵਾਲੇ
 ਸਾਰ ਨਾ ਲਹਿਸੀ ਕਾਰ ਕਹੀਂ ਦੀ, ਹਾਲ ਨਾ ਚਾ ਉਬਾਲੇ
 ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲਕ ਮੀਰਾਸ ਪਦਰ ਦਾ, ਆਣ ਕਿਤੋਂ ਨੇ ਠਾਲੇ
 ਭਾਈਆਂ ਝੋਰ ਨਖੇੜ ਦਿੱਤੀ, ਕਰ ਰਾਂਝਣ ਜ਼ਮੀਨ ਹਵਾਲੇ¹⁸

ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਵਾਂਗ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਵੀ ਮਕਾਮੀ ਕਿੱਸਾ ਏ । ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਨਿਸਬਤਨ ਘੱਟ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫਜ਼ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਪਰ ਫ਼ਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਕਿਠਾਰਾ ਕਸ਼ੀ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਾਇਰ ਕੋਲੋਂ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ । ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਾਇਰ ਹਾਸ਼ਿਮ ਸ਼ਾਹ (ਵਫ਼ਾਤ: 1821 ਈਸਵੀ) ਨੇ । ਹਾਸ਼ਿਮ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਹੁੜੇ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰੰਗ ਵੇਖੋ:

ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋ ਗੁਲ ਗਏ ਚਮਨ ਤੋਂ, ਅਤੇ ਸਹਿਨ ਸੰਭਾਲੇ ਖ਼ਾਰਾਂ
 ਕੱਵਾ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਵੇ ਕੋਈ, ਜਿੱਥੇ ਬੁਲਬੁਲ ਸਾਹਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ
 ਕਰ ਕੇ ਯਾਦ ਸ਼ਗੂਫ਼ਾ ਸਬਜ਼ੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਰੋਜ਼ ਬਹਾਰਾਂ
 ਹਾਸ਼ਿਮ ਸੋਜ਼ ਅੱਖੀਂ ਵਿੱਚ ਆਵੇ, ਵੇਖੋ ਬਰਸਨ ਅਬਰ ਬਹਾਰਾਂ¹⁹

ਲੱਖ ਸ਼ਾਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 1831 ਈਸਵੀ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਲਿਖਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਹਾਸ਼ਿਮ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰੰਗ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਏ:

ਤਰਸ ਆਹਾ ਤੋਸ਼ੇ ਖ਼ਾਨੇ ਔਰ ਕਮਾਨ ਕਿਆਨੀ, ਤੇਗ਼ ਏਰਾਨੀ
 ਤੇਜ਼ ਕਟਾਰੀ ਬੇਸ਼ ਦੋ ਧਾਰੀ, ਕਾਰੀ ਜੋਗਨ ਸਾਨੀ, ਕੁੱਤੇ ਖ਼ਾਨੀ
 ਸਪਰ ਖੂਬ ਗੈਂਡੇ ਦੀ ਆਹੀ ਜਾਏ ਨਾ ਸਿਫ਼ਤ ਬਖ਼ਾਨੀ, ਰਾਜ ਨਿਸ਼ਾਨੀ
 ਕਹੇ ਲੱਖ ਸ਼ਾਹ ਤਨ ਭੁੰਨਦੀ ਕੱਢਦੀ, ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਾਨੀ, ਰਖ ਦਿਲ ਜਾਨੀ²⁰

ਕਿਸਾ ਗੋ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੂਰਦਾਰ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆ ਏ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਜ਼ੁਲੈਖ਼ਾ ਦੇ ਹੁਸਮ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ:²¹

ਸੂਰਤ ਹਦ ਹਿਸਾਬੋਂ ਬਾਹਿਰ ਕਿਆ ਕਿਆ ਸਿਫ਼ਤ ਕੀਰਵੇ
 ਮੂੰਹ ਮਹਿਤਾਬ ਸਨੋਬਰ ਕਾਮਤ ਅੱਖੀਂ ਰੋਸ਼ਨ ਦੀਵੇ
 ਪਲਕਾਂ ਤੀਰ ਕਮਾਨਾਂ ਅਬਰੂ, ਦੰਦ ਚੇਬੇ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ
 ਨਾਜ਼ੁਕ ਬਦਨ ਸੁਰਾਰੀ ਗਰਦਨ, ਉਂਗਲੀਆਂ ਜਿਓਂ ਫਲੀਆਂ

ਕਲਾਸੀਕੀ ਦੌਰ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰ ਕੱਢਵੇਂ ਸ਼ਾਇਰ ਖ਼ਵਾਜ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਏ ਕਿ ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਜੁਬਾਨ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਹੋਵਣ ਦਾ ਮੋਕਾ ਮਿਲਿਆ ਏ, ਦੂਜਾ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲਫਜ਼ ਮਖ਼ਮਲ ਵਿੱਚ ਮਖ਼ਮਲ ਵਾਂਗ ਰਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨੇ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਯਾਂ ਅਰਬੀ ਹੋਵਣ ਬਾਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮੁਖ਼ਤਸਰ ਕਾਫ਼ੀ ਇੱਥੇ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੇਸ਼ ਏ । ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫਜ਼ ਮੌਜੂਦ ਨੇ:

ਸੋਹਣੇ ਯਾਰ ਪੁੰਨਲ ਦਾ
 ਹਰ ਜਾ ਐਨ ਜ਼ਹੂਰ
 ਅੱਵਲ, ਆਖ਼ਿਰ, ਜ਼ਾਹਿਰ, ਬਾਤਨ
 ਉਸ ਦਾ ਜਾਨ ਜ਼ਹੂਰ
 ਆਪ ਬਣੇ ਸੁਲਤਾਨ ਜਹਾਂ ਦਾ

ਆਪ ਬਣੇ ਮਜ਼ਦੂਰ
 ਥੀ ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਫਿਰੇ ਵਿੱਚ ਗ਼ਮ ਦੇ
 ਵਾਸਲ ਥੀ ਮਹਿਜੂਰ
 ਥੀ ਮਾਅਸੂਕ ਦਿਲੋਂ ਲੁਟ ਨੇਵੇ
 ਜਾਨ ਕਰੇ ਰੇਜੂਰ
 ਗਲ ਨਾਵਣ ਦਲ ਮਾਰ ਤਝਾਵਣ
 ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਦਸਤੂਰ
 ਚਸ਼ਮਾਂ ਫ਼ਖ਼ਰੁੱਦੀਨ ਮਿੱਠਲ ਦੀਆਂ
 ਤਨ ਮਨ ਕੀਤਾ ਚੂਰ
 ਘੋਲ ਘੱਤਾਂ ਮੈਂ ਫ਼ਖ਼ਰ ਜਹਾਂ ਤੋਂ
 ਜੇਨਤ, ਚੂਰ, ਕਸੂਰ,
 ਯਾਰ ਫ਼ਰੀਦ ਕੁੰ ਇਵੇਂ ਸਾਝਿਓ
 ਜਿਵੇਂ ਜਲਿਆ ਕੋਹਿ ਤੂਰ²²

ਇੰਜੇ ਈ ਖਵਾਜਾ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਾਫ਼ੀ “ਏ ਹੁਸਨ ਹਕੀਕੀ ਨੂਰ ਅਜ਼ਲ”²³ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਦਲੇ ਨੇਂ। ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਥੋੜੇ ਨੇਂ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਯਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਾਹੀਂ ਆਏ ਅਰਬੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ। ਇਸ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇੰਜ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਇਹ ਨੇਂ:

ਹੁਸਨ, ਹਕੀਕੀ, ਨੂਰ, ਅਜ਼ਲ, ਵਾਜਿਬ, ਇਮਕਾਨ, ਖ਼ਾਲਿਕ, ਜ਼ਾਤ, ਕਦੀਮ, ਹਾਦਿਸ, ਖ਼ਲਕ, ਜਹਾਨ, ਮਤਲਕ, ਮਹਿਜ਼, ਵਜੂਦ, ਇਲਮੀਆ ਇਆਨ, ਅਰਵਾਹ, ਨਫ਼ੂਸ, ਅਕੂਲ, ਮਿਸਾਲ, ਅਸ਼ਬਾਹ, ਨਿਹਾਂ, ਮਾਹੀਅਤ, ਅਰਜ਼, ਸਿਫ਼ਤ, ਸ਼ਾਨ, ਅਨਵਾਹ, ਔਜ਼ਾਹ, ਅਤਵਾਹ, ਔਜ਼ਾਨ, ਅਰਸ਼, ਅਫ਼ਲਾਕ, ਨਾਜ਼, ਨਈਮ, ਜਨਾਨ, ਜਮਾਦ, ਨਬਾਤ, ਹੇਵਾਨ, ਇਨਸਾਨ, ਦੇਰ, ਤਸਬੀਹ, ਜਨਾਰ, ਕੁਫ਼ਰ, ਈਮਾਨ, ਬਾਰਾਨ, ਆਬ, ਖ਼ਾਕ, ਬਾਦ, ਨੇਰਾਨ, ਖ਼ਲੀਲ, ਬਿਨ, ਲਿਦਾਰ, ਆਲੀ, ਸ਼ਾਹਿਦ, ਹਜ਼ਾਜ਼, ਬਾਇਸ ਕੋਠੇ ਮਕਾਨ, ਅੰਦਾਜ਼, ਗ਼ੁਲਮਾਨ, ਅਸ਼ਵਾ, ਗ਼ਮਜ਼ਾ, ਇਲਮ, ਵਹਿਮ, ਯਕੀਨ, ਗ਼ੁਮਾਨ, ਕਵੀ, ਅਦਰਾਕ, ਜ਼ੋਕ, ਵਜਦਾਨ, ਸਕਰ, ਸਕਰਾਨ, ਚੈਰਤ, ਤਸਲੀਮ, ਤਲਵੀਨ, ਤਮਕੀਨ, ਇਰਫ਼ਾਨ, ਮੁੰਬਲ, ਸੋਸਨ, ਸਰੂ, ਨਰਗਿਸ, ਨਾਫ਼ਰਮਾਨ, ਲਾਲਾ, ਦਾਗ਼ ਬਾਗ਼, ਗ਼ੁਲਜ਼ਾਰ, ਬਸਤਾਨ, ਖੰਜਰ, ਤੀਰ, ਤਫ਼ੰਗ, ਖ਼ਦੰਗ, ਸੋਫ਼ਾਰ, ਪੇਕਾਨ, ਮਿਸਲ, ਸਬੂਗ਼, ਕਦੂਸ, ਰਹਿਮਾਨ ਤੇ ਸੁਬਹਾਨ।

ਚੇਤੇ ਰਹਿਵੇ ਕਿ 36 ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿੱਚ “ਤੈਨੂੰ” ਤੇ “ਕਰੋ” ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲਫ਼ਜ਼ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਹਨੂੰ ਖ਼ਾਲਿਸ ਪੰਜਾਬੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

“ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾਸੀਕੀ ਲੁਗ਼ਤ” ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਕਾਰੀ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਉੱਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਅਸਰਾਤ ਉਨੇ ਈ ਗੂੜ੍ਹੇ ਨੇਂ ਜਿੰਨੇ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਸਰਾਤ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਤਰਵੀਂ ਜਿਹੀ ਫ਼ਹਿਰਿਸਤ ਦੇ ਰਹੇ ਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੋ ਸਕੇ ਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਲਫ਼ਜ਼ ਨਾਮਾਨੂਸ ਜਾਪਦੇ ਨੇਂ ਪਰ ਸਾਡੀ ਕਲਾਸੀਕੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਵਰਤੇ ਗਏ ਨੇਂ। ਬਾਕੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਉਹ ਨੇਂ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੀ ਅੱਜ ਦੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਮ ਵਰਤੀਦੇ ਨੇਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਰਬੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਹੈ ਨੇਂ ਪਰ ਉਹ ਉਹੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਨੇਂ ਜਿਹੜੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜੁਬਾਨ ਦਾ ਵੀ ਉਵੇਂ ਈ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ ਹੋਏ ਨੇਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨੇਂ।

ਅ ਤੇ ਆ: ਆਬ, ਆਬਖ਼ੋਰ, ਆਬਦਾਰ, ਆਬਿ ਜਲਾਲ, ਆਬਿ ਸਫ਼ਾ, ਆਬੀ, ਆਬਰੂ, ਆਬਕ, ਆਬਨੂਸ, ਆਤਿਸ਼, ਆਤਿਸ਼ਿ ਰਖ਼ਾਂ, ਆਤਸ਼ੀ, ਆਜ਼ਾਰ, ਆਜ਼ਰਦਾ, ਆਜ਼ਮੂਦਾ, ਆਸੂਦਾ, ਆਸ਼ਫ਼ਤਾ, ਆਸ਼ਨਾ, ਆਸ਼ੋਬ, ਆਸ਼ੀਆਨਾ, ਆਫ਼ਰੀਦ, ਆਫ਼ਰੀ, ਆਫ਼ਰੀਨਸ਼, ਆਕਾ, ਆਗਾਹ, ਆਮਾਜ, ਆਮਾਜਗਾਹ, ਆਮੇਜ਼, ਆਂ, ਆਂਸਤ, ਆਵਾਜ਼, ਆਵੇਜ਼ਾਂ, ਆਹਨ (ਲੋਹਾ), ਆਹੰਗ, ਆਹੋ, ਅਜ਼, ਅਜ਼ਖ਼ੁਦ, ਅਯਗਰ, ਅਲਬਤ, ਅਲਬੱਤਾ, ਇਮਾਮ, ਇਮਾਮਤ, ਅੰਬ (ਅੰਬਾ ਤੋਂ) ਇੰਜੀਰ, ਅੰਗਸ਼ਤ, ਅੰਗੂਰ, ਔਜ਼ਾਹ, ਔਜ਼ਾਨ, ਏਜ਼ਦ, ਏਜ਼ਦੀ,

“ਬ” ਤੋਂ: ਬਾ (ਨਾਲ), ਬਾਦ, (ਬਾਦਿ ਬਹਾਰੀ, ਬਾਦਿ ਸਮੂਮੀ, ਬਾਦਿ ਫ਼ਰੰਗ), ਬਾਦਬਾਨ, ਬਾਦਾ, ਬਾਦੀਆ, ਬਾਰ, ਬਾਰਾਨ, ਬਾਜ਼, ਬਾਜ਼ਰਗਾਨ, ਬਾਜ਼ੂ, ਬਾਲਾ (ਉੱਚਾ) ਬਾਮ, ਬਾਂਗ, ਬੁਤ, ਬੱਚਾ, ਬਖ਼ਤ, ਬਖ਼ਤਾਵਰ, ਬਖ਼ਸ਼, ਬਖ਼ਸ਼ਣਚਾਰ, (ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ), ਬਖ਼ਸ਼ਿਦਗੀ, ਬਜ਼ਰੀਆ, ਬਰਾਦਰ, ਬਰਸਰ, ਬਰਗ, ਬਰਗੁਜ਼ੀਦਾ, ਬਰਗਸ਼ਤ, ਬਰਗਸ਼ਤਾ,

ਬਰੰਜ, ਬਰਹਨਾ, ਬਰਿਆਂ, ਬਰਿਆਨੀ, ਬਜ਼, ਬਜ਼ਾਜ਼ (ਵਿਗੜ ਕੇ “ਬਜਾਜ” ਬਣ ਗਿਆ), ਬਜ਼ੁਰਗ, ਬਜ਼ਮ, ਬਸਤਾਨ, ਬਸਤਾ, ਬਸਿਆਰ, ਬਗ਼ਚਾ/ਬਕਚਾ, ਬਕਾਇਨ (ਬਕੈਨ, ਧਰੋਕ) ਬੰਦ, ਬਨਫ਼ਸ਼ਾ, ਬੂਦ, ਬੂਦੋ ਬਾਸ਼, ਬੋਜ਼ਨਾ (ਵਿਗੜ ਕੇ “ਬੋਜਨਾ” ਬਣ ਗਿਆ) ਬੋਸਤਾਨ, ਬੋਸਾ, ਬੋਲ, ਬਹਾਨਾ, ਬਜਹਿਤ, ਬਹਿਰਾਮ, ਬਹਿਜ਼ਾਦ, ਬਹਿਸ਼ਤ, ਬਹਿਸ਼ਤੀ, ਬੇ (ਅਗੋਤਰ: ਬੇਆਬ, ਬੇਇਨਸਾਫ਼, ਬੇਅੰਤ ਵਕ਼ੀਰਾ) ਬੀਬੀ, ਬੇਦਾਰ, ਬੋਸ਼, ਬੋਜ਼ਾ, ਬੇਗਾਰ (ਵਿਗੜ ਕੇ “ਵਿਗਾਰ” ਤੇ “ਵਗਿਆਰ” ਬਣ ਗਿਆ), ਬੇਗ, ਬੀਨੀ ।

“ਪ” ਪਾ, ਪਾਬੰਦ, ਪਾਦਾਸ਼, ਪਾਰਾ, ਪਾਰਚਾ, ਪਾਰਸਾ, ਪਾਲਾਨ, ਪਾਮਾਲ, ਪਖਤ, ਪੁਖਤਾ, ਪਦਰ, ਪਦੀਦ, ਪਜ਼ੀਰ, ਪੁਰ, ਪਰਦਾ, ਪਰਸਤ, ਪਰਿਸਤਾਰ, ਪਰਸਤਿਸ਼, ਪੁਰਿਸਿਸ਼, ਪਰਿਦ, ਪਰਿਦਾ, ਪਰਵਾਜ਼, ਪਰਵਾਨਾ, ਪਰਵਾਹ, ਪਰਵੇਜ਼, ਪਰਹੇਜ਼, ਪਰੇਸ਼ਾਨ, ਪਯਮਰਦਾ, ਪਸ, ਪਸਤ, ਪਸਤਾਨ, ਪਸਰ, ਪਸ਼ਤ, ਪਸ਼ਟਾਰਾ, ਪਸ਼ਮ, ਪਸ਼ਾ, ਪਸ਼ਮਾਨ, ਪੰਨਾ, ਪੰਜ, ਪੰਜਾਹ, ਪੰਜਮ, ਪੰਦ, ਪੋਸਤ, ਪੋਸ਼ੀਦਾ, ਪਿਆਦਾ, ਪੇਚੀਦਾ, ਪੈਦਾ, ਪੇਦਾਇਸ਼, ਪੀਰ, ਪੀਰੀ, ਪੇਸ਼, ਪੇਸ਼ਾਨੀ, ਪੇਸ਼ਾ, ਪੇਗ਼ਬਰ, ਪੇਕਾਰ, ਪੇਕਾਨ.....

“ਤ” ਤੋਂ ਤਾ (ਅਗੋਤਰ: ਤਾ ਹਾਲ, ਤਾ ਕਿਆਮਤ) ਤਾਬ, ਤਾਬਿਸ਼, ਤਾਰ, ਤਾਰਕਸ਼, ਤਾਜ਼ਾ, ਤਾਜ਼ੀਆ, ਤੁਖ਼ਮ, ਤੁਰਸ਼, ਤੁਰਕਸ਼, ਤਰੇਜ ਤਸ਼ੱਬਾ, ਤਕੀਆ, ਤਲਖ਼, ਤਲਖ਼ਾਈ, ਤੇਗ਼.....

“ਜ” ਤੋਂ: ਜਾਮ, ਜਾਮੀ, ਜਾਨ, ਜਾਹ, ਜਾਅ, ਜਾਏ, ਜਬੀਨ, ਜੁਸਤਜੂ, ਜਸਦ, ਜਮਸ਼ੇਦ, ਜਨਾਬ, ਜੁਬਿਸ਼, ਜੋਸ਼, ਜੋਸ਼ਾਦਾ.....

“ਚ” ਤੋਂ: ਚਾਬਕ (ਅਗੋਤਰ: ਚਾਬਕਦਸਤੀ) ਚਾਪਲੂਸ, ਚਾਦਰ, ਚਾਰਾ, ਚਾਕ, ਚਾਕੂ, ਚਾਹ, ਚਹਿਲ, ਚਰਾਗਾਹ, ਚਰਬ, ਚਰਬੀ, ਚਰਖ਼, ਚਰਖ਼ਾ, ਚਰਗ਼, ਚਸ਼ਮ, ਚਗ਼ਦ, ਚੋਬ, ਚੋਬਚਾ, ਚੋਬਦਾਰ, ਚੋਪਾਇਆ, ਚੋਰਾਹਾ, ਚੋਗਾਨ, ਚੋਂ, ਚਿਹ, ਚਿਹਰਾ.....

“ਖ਼” ਤੋਂ: ਖ਼ਾਰ, ਖ਼ਾਰਿਸਤਾਨ, ਖ਼ਾਰਿਸ਼, ਖ਼ਾਕ, ਖ਼ਾਕਸਤਰ, ਖ਼ਾਕੀ, ਖ਼ਾਨਾ, ਖ਼ੁਦਾ, ਖ਼ਦੰਗ, ਖ਼ਰ, ਖ਼ੱਚਰ, ਖ਼ਰਜ ਯਾਂ ਖ਼ਰਚ, ਖ਼ਰਾਮ, ਖ਼ਰਾਮਾਂ, ਖ਼ੁਸ਼ਰੂ, ਖ਼ਲਿਸ਼, ਖ਼ੋ, ਖ਼ੁਦ, ਖ਼ਵਾਹਿਸ਼, ਖ਼ੁਦਬੀਂ, ਖ਼ੋਰਾਕ, ਖ਼ੋਰਿਸ਼, ਖ਼ੋਸ਼, ਖ਼ੋਸ਼ਾ, ਖ਼ੁਸ਼ੀ, ਖ਼ੋਫ਼, ਖ਼ੋਲ, ਖ਼ਵਾਨ, ਖ਼ੋਨ, ਖ਼ਿਆਬਾਨ.....

“ਦ” ਤੋਂ: ਦਾਦ, ਦਾਰਦ, ਦਾਰੂ, ਦਾਗ਼, ਦਾਮ, ਦਾਮਨ, ਦਾਨਾ, ਦਾਨਾਈ, ਦਾਨਿਸਤ, ਦਾਨਿਸ਼, ਦਾਨਾ, ਦਬੀਰ, ਦੁਪਹਿਰ, ਦੁਖਤਰ, ਦਰ, ਦਰਬਾਨ, ਦਰਖ਼ਸ਼ਾਂ, ਦਰਗਾਹ, ਦਰਮ, ਦਰਮਾਨ, ਦਰੋਗ਼, ਦੱਰਾ, ਦਰੋਗ਼, ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਦਸ਼ਨਾਮ, ਦਫ਼ਤਰ, ਦਗਰਗੋਂ, ਦਿਲ, ਦਿਲਬਰ, ਦਿਲਜੋਈ, ਦਿਲਦਾਰ, ਦਮਸਾਜ਼, ਦੋ, ਦੋ ਆਬ, ਦੋ ਆਬਾ, ਦੂਰ, ਦੋਜ਼ਖ਼, ਦਹਿ, ਦਹਿਨ, ਦੀਦ, ਦੀਦਾਰ, ਦੇਗ਼.....

“ਰ” ਤੋਂ: ਰਾਜ਼, ਰਾਸਤ, ਰਾਸਤਾ, ਰੁਖ਼, ਰਜ਼ਮ, ਰਸ, ਰੁਸਤਮ, ਰਸਦ, ਰੁਸਵਾ, ਰੁਸਵਾਈ, ਰਸੀਦ, ਰਫ਼ਤ, ਰਫ਼ਤਗਨ, ਰਗ, ਰੇਨ, ਰੇਜ, ਰੇਗ, ਰੋ, ਰੂ, ਰੂਦਾਰ, ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ, ਰੋਜ਼ੀ, ਰੋਜ਼ੀਨਾ, ਰੋਸ਼ਨਾਈ, ਰੇਜ਼, ਰੇਜ਼ਾ ਰੇਸ਼, ਰੇਗ.....

“ਜ਼” ਤੋਂ: ਜ਼ਾਦ, ਜ਼ਾਦਾ, ਜ਼ਾਰ, ਜ਼ਾਰੀ, ਜ਼ਾਹਿਦ, ਜ਼ਾਇਚਾ, ਜ਼ੁਬਾਨ, ਜ਼ਰ, ਜ਼ਰਤਸ਼ਤ, ਜ਼ਰਾ, ਜ਼ਾਅਫ਼ਰਾਨ, ਜ਼ੁਲਫ਼, ਜ਼ਮਾਨ, ਜ਼ਮਾਨਾ, ਜ਼ਮੁਰਦ, ਜ਼ਮੀਂ, ਜ਼ੇਨ, ਜ਼ੇਬੂਰ, ਜ਼ੇਬੂਰਚੀ, ਜ਼ੇਦਾਨ, ਜ਼ਿਦਗਾਨੀ, ਜ਼ੋਰ, ਜ਼ਹਿਰ, ਜ਼ਹੁਰਾ, ਜ਼ਿਆਦ, ਜ਼ਿਆਦਤੀ, ਜ਼ਿਆਰਤ, ਜ਼ੇਬਾ, ਜ਼ੇਰ, ਜ਼ੇਰਪਾ, ਜ਼ੇਰਕ, ਜ਼ੇਰੀਂ, ਜ਼ੇਲ, ਜ਼ੀਨਤ, ਜ਼ੀਨਾ ।

“ਸ” ਤੋਂ: ਸਾਖ਼ਤ, ਸਾਦ, ਸਾਦਾ, ਸਾਰਬਾ, ਸਾਜ਼, ਸਾਲਾਰ, ਸਬਦ, ਸਬਜ਼, ਸਬਜ਼ਾ, ਸਿਪਾਹ, ਸਿਪਾਹੀ, ਸਿਤਾਰ, ਸਤਰ, ਸਿਤਮ, ਸਹਿਰ, ਸੁਖਨ, ਸਰਾ, ਸੁਰਾਗ਼, ਸਰਦ, ਸਰਦਾਰ, ਸਰਸ਼ਤਾ, ਸਰਕਾਰ, ਸਰਕਿਸ਼, ਸਿਰਕਾ, ਸਰਗਸ਼ਤ, ਸਰਗਜ਼ਸ਼ਤ, ਸਰਮਾਇਆ, ਸਰਨਗ਼ੁ, ਸਰਦ, ਸਰੋਦ, ਸਰੋਸ਼, ਸੱਗ, ਸਮੰਦ, ਸਮੰਦਰ, ਸੰਗ (ਪੱਥਰ), ਸੰਗਰੇਜ਼ਾ, ਸੋਖਤ, ਸੋਦਾ, ਸੋਜ਼, ਸੋਗ਼ਾਤ, ਸਹਿਮ, ਸਹਵ, ਸੀ (ਸੀ ਹਰਫ਼ੀ), ਸੀਮਾਬ, ਸੀਨਾ.....

“ਸ਼” ਤੋਂ: ਸ਼ਾਦ, ਸ਼ਾਦਮਾਨ, ਸ਼ਾਦੀ, ਸ਼ਾਨਾ, ਸ਼ਬ, ਸ਼ੋਲਾ, ਸ਼ਿਕਮ, ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ,, ਸ਼ੰਗਰਫ਼, ਸ਼ੋਰ, ਸ਼ੋਰਿਸ਼, ਸ਼ੋਰ, ਸ਼ੇਵਾ.....

ਸਵਾਦ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ : ਸਦ, ਸੀਗ਼ਾ, ਜ਼ਹਾਕ, ਤੋਤੀ, ਗ਼ੁਬਾਰ, ਫ਼ਰਸੇਗ, ਫ਼ਗਨ, ਕੋਰਮਾ, ਕੀਮਾ.....

ਕਾਫ਼ ਤੋਂ: ਕਾਖ਼, ਕਾਮ, ਕਜ, ਕਰਗਿਸ, ਕਸ਼ਤ, ਕੁਸ਼ਤਾ, ਕਿਸ਼ਮਿਸ਼, ਕਿਸ਼ਵਰ, ਕਫ਼, ਕੁਫ਼ਰਿਸਤਾਨ, ਕਲਗ਼ੀ, ਕਮਾਨ, ਕਮਾਨਦਾਰ, ਕਮਰ, ਕਮਰੋਬੋਸ਼, ਕਿਨਾਰ, ਕਿਨਾਰਾ, ਕਨੁੰਦਾ, ਕੋਤਾਹ, ਕੋਹ (ਪਹਾੜ), ਕੋਹਸਾਰ, ਕਹਿਸਤਾਨ.....

“ਗ” ਤੋਂ: ਗਾਮ, ਗਾਹੇ, ਗਦਾ, ਗਦਾਜ਼, ਗਰਾਂ, ਗਰਾਨੀ, ਗਦਾਈ, ਗਰਦ, ਗਰਜ਼, ਗੁਰੇਜ਼, ਗਿਰੀਆ, ਗਜ਼, ਗੁਜ਼ਰ, ਗੁਜ਼ਰਾਨ, ਗਜ਼ਸ਼ਤ, ਗਜ਼ਦ, ਗਸ਼ਤ, ਗੁਲ, ਗੁਲਾਬ, ਗੁਲਾਲ, ਗੁਲਬਰਗ, ਗੁਲਿਸਤਾਨ, ਗੁਲਫ਼ਾਮ, ਗਮਾਸ਼ਤਾ, ਗੁਮਾਨ, ਗੁਮਰਾਹ, ਗੁਨਾਹ, ਗੋਰ, ਗੋਰਾ, ਗੋਰਿਸਤਾਨ, ਗੋਸ਼, ਗੋਸ਼ਾ, ਗੋਹਰ, ਗੋਸ਼ੂ.....

“ਲ” ਤੋਂ: ਲਾਫ਼, ਲਾਗਤ, ਲਾਲਾ, ਲਬ, ਲਬਰੇਜ਼, ਲੁਕਮਾ.....

“ਮ” ਤੋਂ: ਮਾਦਰ, ਮਾਦਾ, ਮਾਹੀ, ਮਚਲਕਾ, ਮਰਦ, ਮਰਦੰਗ, ਮਰਗ, ਮੋਰਚਾ, ਮੋਸ਼, ਮਹਿ, ਮੈ, ਮਏ, ਮੇਦਾਨ, ਮੀਨਾ, ਮੀਂਚ.....

“ਨ” ਤੋਂ: ਨਾ, ਨਾਬੂਦ, ਨਾਪਸੰਦ, ਨਾਪੈਦ, ਨਾਚੀਜ਼, ਨਾਖੁਨ, ਨਾਦਾਰ, ਨਾਜ਼, ਨਾਸਾਜ਼, ਨਾਸ਼ਾਦ, ਨਾਮਾ (ਵਿਗੜ ਕੇ ਨਾਵਾਂ), ਨਰਖ, ਨਸ਼ੀਨ, ਨਿਗਾਰ, ਨਗ, ਨਗੀਨਾ, ਨੀਮ, ਨਮਕ, ਨਹਾਨ, ਨਹਿਰ.....

“ਵ” ਤੋਂ: ਵਰਦੀ, ਵਸੀ, ਵਿਲਾਇਅਤ.....

“ਹ” ਤੋਂ: ਹੰਦਵਾਨਾ (ਵਿਗੜ ਕੇ ਹਦਵਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ) ਹਸਤੀ, ਹਫਤ, ਹੁਸ਼ਿਆਰ, ਹਮ (ਅਗੇਤਰ: ਹਮਰਾਜ਼, ਹਮਜ਼ਾਦ) ਹਮਸ਼ੀਰ, (ਵਿਗੜ ਕੇ ਹਮਸ਼ੀਰਾ ਬਣ ਗਿਆ ਏ ਤੇ ਸਿਰਫ ਭੈਣ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤੀਂਦਾ ਏ) ਹਮਾ, ਹਮਾ ਔਸਤ, ਹੰਗਾਮਾ, ਹੋਸ਼, ਹੇਜ਼ਮ.....

“ਯ” ਤੋਂ: ਯਾਰ, ਯਾਰਾਨਾ, ਯਾਸਮੀਨ, ਯਾਵਰੀਖ਼, ਯਖ਼ਨੀ, ਯਜ਼ਦਾਨ, ਯਕ, ਯਕਤਾ, ਯਗਾਨਾ.....²⁴

ਹਵਾਸ਼ੀ ਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਉਰਦੂ ਦੇ ਦਫਤਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਜੋਂ ਨਫ਼ਾਜ਼ ਦੀ ਹੁਣ ਤਕ ਆਖ਼ਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੈਦਰ ਵਾਈਂ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਏ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1992 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ। ਸੂਬੇ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰਲੀ ਅਥਾਰਟੀ ਦੀ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਨਾਕਾਮ ਰਹੀ।
2. ਸੱਤਾਰ ਤਾਹਿਰ “ਦੁਨੀਆ ਕੀ ਸੋ ਅਜ਼ੀਮ ਕਿਤਾਬੋ” ਕਾਰਵਾਨਿ ਅਦਬ, ਮੁਲਤਾਨ ਸਦਰ, (ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ) (1989)।
3. ਇਬਨਿ ਹਨੀਫ਼, ਸਾਤ ਦਰਿਆਓਂ ਕੀ ਸਰਜ਼ਮੀਨ, ਲਾਹੋਰ, 1997, ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਹਾਊਸ, ਪ 85।
4. ਇਕਬਾਲ ਸਲਾਹੁੱਦੀਨ “ਤਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ” ਲਾਹੋਰ, 1988 (ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ) ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁਕ ਡਿੱਪੂ, ਪ 63।
5. ਰਾਸ਼ਮੀ ਫ਼ਰੀਦ ਆਬਾਦੀ, ਸੰਦੀਦ, ਮਾਅਸਰ ਲਾਵਹਰ, ਇਦਾਰਾ ਸਕਾਫ਼ਤ ਇਸਲਾਮੀਆ, ਕਲਬ ਰੋਡ ਲਾਹੋਰ, ਤਬਾਅ ਦੋਮ 1976 (ਪ 4)
6. ਰਾਸ਼ਮੀ ਫ਼ਰੀਦ ਆਬਾਦੀ, ਸੰਦੀਦ, ਹਿੰਦ ਆਰਿਆਈ ਔਰ ਉਰਦੂ, ਇਨਿਆਸ ਟਰੇਡਰਜ਼, ਸ਼ਾਹ ਅਲੀ ਬੋਡਾ ਹੈਦਰ ਆਬਾਦ, ਆਪਰਾ ਪਰਦੋਸ਼, 1986 (ਪ 233-34)
7. ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਿਫ਼ ਖ਼ਾਂ, ਆਖਿਆ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਲਾਹੋਰ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ 1989, ਪੰਨਾ 141 ਤੋਂ 318
9. ਕਾਜ਼ੀ ਜਾਵੇਦ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ ਰਿਵਾਇਅਤ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਲਾਹੋਰ, ਮਈ 1993 (ਪ 86,87)
10. ਉਚੀ, 91-93
11. ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਆਲਮਪੂਰੀ “ਅਹਿਸੁਨਲਕਸਸ”, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਲਾਹੋਰ, 1987, (ਪ 143)
12. ਉਚੀ (ਪ 1)
13. ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਆਕਿਲ ਜੋਗੀ (ਮੁਰੱਬਤ: ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਿਫ਼ ਖ਼ਾਂ) “ਆਖਿਆ ਮੀਆਂ ਜੋਗੀ ਨੇ”, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਲਾਹੋਰ, 1998।
14. ਉਚੀ, ਪ 30।
15. ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ (ਤਰਤੀਬ: ਇਕਬਾਲ ਸਲਾਹੁੱਦੀਨ) “ਸੈਫ਼ੁਲਮਲੂਕ” ਅਜ਼ੀਜ਼ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਲਾਹੋਰ, 1996, ਪ 14।
16. ਉਚੀ, ਪ 80।
17. ਉਚੀ, ਪ 222
18. ਉਚੀ, ਪ 435
19. ਚਰਾਗ਼ ਆਵਾਨ (ਮੁਰੱਬਤ: ਐਨੁਲਹਕ ਫ਼ਰੀਦ ਕੋਟੀ) “ਹੀਰ ਚਰਾਗ਼ ਆਵਾਨ”, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਲਾਹੋਰ, 1987, ਪ 68-69
20. ਲੱਖ ਸ਼ਾਹ (ਸੋਧੀ: ਜ਼ਾਹਿਦ ਹਸਨ), ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਲਾਹੋਰ, 1996, ਪ 184।
21. ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੂਰਦਾਰ (ਮੁਰੱਬਤ: ਡਾਕਟਰ ਫ਼ਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਕੀਰ), ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸੰਗਿ ਮੀਲ ਪਬਲੀ ਕੋਸ਼ਨਜ਼ ਲਾਹੋਰ, 1998, ਪ 7।
22. ਖਵਾਜਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ (ਐਡੀਟਰ: ਮੁਹੰਮਦ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਂ) “ਕੁਲੀਆਤਿ ਖਵਾਜਾ ਫ਼ਰੀਦ” ਪ 52।
23. ਉਚੀ, ਪ 339।
24. ਜਮੀਲ ਅਹਮਦ ਪਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾਸੀਕੀ ਲੁਗ਼ਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਇੰਸ ਬੋਰਡ, ਅਮੀਰ ਰੋਡ ਬਿਲਾਲ ਗੰਜ ਲਾਹੋਰ, 1993